

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ**

ВБД: 891.550.092

Бо ҳуқуқи дастнавис

АБДУЛЗОДА ЗИЁДУЛЛО НАЗАР

**«ТУҲФАИ ШОҲӢ»-И МИРЗО АБДУЛАЗИМИ СОМӢ ҲАМЧУН
САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих
аз рӯи ихтисоси 07.00.09 -Таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ
ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ (илмҳои таърих)**

Роҳбари илмӣ:

**доктори илмҳои таърих,
профессор Убайдулло Н. К.**

Душанбе - 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3
БОБИ 1. «ТУҲФАИ ШОҲӢ»-И АБДУЛАЗИМИ СОМӢ ВА СОХТОРИ ОН.....	17
1.1.Замони зиндагӢ, аҳвол ва осори Мирзо Абдулазими СомӢ	17
1.2. Мазмун ва мундариҷаи «Туҳфаи шоҳӢ»	27
БОБИ 2. ИНЪИКОСИ ВАЪЪИ СИЁСӢ ВА ИДОРИИ ХУРОСОНУ МОВАРОУННАҲРИ НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX ДАР «ТУҲФАИ ШОҲӢ».....	43
2.1. Бозтоби авзои сиёсии Хуросону Мовароуннаҳри нимаи аввали асри XVIII дар «Туҳфаи шоҳӢ».....	43
2.2. Инъикоси таърихи сиёсии Мовароуннаҳри нимаи дувуми асри XVIII - нимаи аввали асри XIX дар «Туҳфаи шоҳӢ»	60
БОБИ 3. ЗИКРИ ЛАШҚАРҚАШИҲОИ АМИРОНИ МАНҒИТ ВА ИСТИЛОИ БАЪЪЕ ҚАЛАМРАВИ АМОРАТИ БУҲОРО АЗ ЧОНИБИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲИИ РУС ДАР «ТУҲФАИ ШОҲӢ».....	92
3.1.Инъикоси лашкарқашии амирони манғит ба қаламрави кишварҳои ҳамсоя дар охири асри XVIII-нимаи аввали асри XIX дар «Туҳфаи шоҳӢ»	92
3.2. Вуруди қувваҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳии Россия ба Осиёи Миёна аз нигоҳи Мирзо Абдулазими СомӢ.....	113
ХУЛОСА.....	143
РӢЙҲАТИ МАЪХАЗҲО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	151

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Дар замони истиқлол барои таҳқиқи амиқ ва густурдаи таърихи халқи тоҷик ва дигар мардумони минтақаи Осиёи Миёна имконоти бештаре фароҳам омад. Қабл аз ҳама имрӯз осори хаттии зиёде, ки дорои ахбори гаронбаҳо аз таърих, иқтисод, одоту фарҳанги халқову кишварҳо ҳастанд, барои пажухишгарон бештар дастрасанд. Аммо иттилоот ва матолиби на ҳамаи ин манобеъ то ҳанӯз ба тарзи кофӣ мавриди таҳқиқу баррасии интиқодии илмӣ қарор гирифтаанд.

Ҳарчанд теъдоди бештари ин дастнависҳо аз тарафи таърихшиносони дарборӣ ва ё бо супориши ҳокимони замон нигошта шуда, аз таҳлил ва тасвири бисёр масоили сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ худро канор гирифта бошанд ҳам, матолиби фаровон ва арзишмандеро доир ба таърих, фарҳанг ва низоми сиёсӣ иҷтимоӣ доро мебошанд. Ин навъ таърихномаҳо, одатан бо супориши ҳокиме, ба ситоиш ва таъриф аз корнома ва олиҳиммати онон навишта мешуданд. Дар маркази ин таърихномаҳо ҳикояти ҷанг ва лашкаркашиҳо, муносиботи миёни ҳокимон, таърихи дарбор ва дарбориён қарор доштанд. Рӯҳияи тамаллуқ ва хушомадгӯӣ тақрибан ҳамаи таърихномаҳои замони пешинро фаро гирифтааст.

Сарчашмаҳои хаттии таърихӣ, пеш аз ҳама аз он нуқтаи назар ҷолиби тавачҷуҳ мебошанд, ки онҳо новобаста аз сифат ва арзиши худ моро аз кадом як воқеаи ношинохтае огоҳ месозанд ё аз ҳодисаи мушаххас ва муайян хабари тозае медиҳанд. Яке аз чунин рисолаҳои таърихӣ асари “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонист, ки аз манобеи арзишманди даврони ҳукумати хонадони манғит дар аморати Бухоро маҳсуб мешавад. Аз он ҷо, ки муаллифи ин рисола худ муддати тӯлонӣ дар хидмати амир Музаффар (1860-1885) буд ва вазифаи воқеанигори расмӣ сипоҳи Бухоро ба зимма дошт, шоҳиди бевоситаи бисёре аз воқеаи даврони ҳукумати ин амир, амсоли ҷангҳои

ӯ бо ҳокимони Шаҳрисабз ва Россия маҳсуб меёбад. Аз ин рӯ, ин асар доир ба даврони ҳукмронии амир Музаффар иттилооти муҳим ва пуарарзишро ба муҳаққиқон дода, аз манобеи хаттии дасти аввали хаводиси таърихӣ нимаи дуюми асри XIX ба шумор меравад. Маҳз вобаста ба ҳамин арзишҳо омӯзиши он ҳамчун манобеи муҳимми таърихи миёна ва нимаи дуюми асри XIX ҳалқи тоҷик дар доираи як рисолаи номзадӣ мавриди таҳқиқ интиҳоб гардид.

Маълумоти асари “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомии Бӯстонӣ доир ба аморати Бухоро ва дигар хонигариҳои Осиёи Миёна, истило шудани онҳо аз тарафи Россияи подшоҳӣ ба бисёр саҳифаҳои торики таърихи ин давра равшанӣ меандозад ва ба доираи илмӣ кашидани ин манбаи хаттӣ ба далоили зерин мубрам будани мавзӯи интиҳобшударо ифода мекунад:

- муаллиф бинобар мавқеи баланди иҷтимоии худ ба ҳама гуна маводи расмӣ дастрасӣ дошта, онҳоро дар рисолаи худ истифода кардааст;

-ба бисёре аз ходисаҳои, ки дар замони амир Музаффар рух додаанд, Сомӣ шоҳиди бевосита буд;

-дар асар аснод, арқом, сановот ва номҳои ашхос фаровон дарҷ ёфтаанд, ки аксаран дар зоти худ нодиранд;

-муқобилаи ахбори “Тухфаи шоҳӣ” бо осори ҳамзамононаш заминаи муҳимме барои инъикоси воқеъбинонаи таърихи нимаи дуюми асри XIX фароҳам меоварад.

Дар қолаби як рисолаи номзадӣ ин мавзӯ то ҳол мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор нагирифтааст ва барои ташҳиси комили асар вочиб аст, ки маълумоти он бо ахбори манобеи дигар аз нуқтаи назари интиқодӣ муқоиса ва муқобила шавад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Таърихи аморати Бухоро пайваستا таваччуҳи олимони хоричию маҳаллиро ба худ ҷалб менамуд. Пас аз истило шудани минтақа аз тарафи Россияи подшоҳӣ пажухандагони

зиёд ба минтақа ворид шуда, таҳқиқоти чолибе доир ба таъриху фарҳанг ва этнографияи он анҷом доданд. Дар ҳамин раванд чандин сарчашмаҳои хаттӣ ва рисолаҳои муаллифони маҳаллӣ тарҷума ва ё чоп низ шуданд. Аммо омӯзиши интиқодии бисёре аз осори хаттии ин давра ба таври матлуб ба анҷом нарасиданд. Аз ҷумла, асари Мирзо Абдулазими Сомӣ ва рисолаи таърихии “Тухфаи шоҳӣ”-ӯ. Аммо баъдан дар замони шӯравӣ ва пас аз он дар ин самт корҳои зиёди дигаре рӯйи чоп омаданд. Имрӯз омӯзиши асари Мирзо Абдулазими Сомӣ ва умуман таърихи манғитиён танҳо ба як кишвари маҳдуд хос нест. Доираи пажӯҳиши ин мавзӯ ба ҷуғрофияи кишварҳое, ки собиқан ба доираи тасарруфи ин сулола ҷойгир буданд ва ё дар марҳалаи муайяни замони ба ин кишварҳо таваҷҷуҳ шудааст, вобаста аст. Бо дарназардошти ин осори дар ин замина мунташиршударо метавон ба ҷаҳор гурӯҳ ҷудо намуд.

Ба гурӯҳи якум асарҳо ва таҳқиқоте дохил мешаванд, ки таърихи нимаи дуюми асри XIX аморати Бухороро дар заминаи сарчашмаҳои хаттӣ ва маводи бойғониҳо таҷассум кардаанд. Аз ҷумла, асарҳои бунёдии “История таджикского народа” дар 3 ҷилду 5 китоб¹ ва таҳқиқоти бунёдии шашҷилдаи “История таджикского народа”², инчунин рисолаҳои илмие, ки дар ин самт таълиф гардидаанд.

Ба гурӯҳи дуум он асарҳое дохил мешаванд, ки дар Россия ва собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ нашр шудаанд. Муҳаққиқон Г.Н.Чабров³, И.С.Брагинский⁴, Л.М.Епифанова⁵, О.А.Егоренко¹ дар таҳқиқоти хеш

¹ История таджикского народа. Т. II. Кн. 1, 2.- М.: Наука, 1964.- 492, 355 с.

² История таджикского народа. Т.IV. Позднее средневековье и новое время (XVI-1917 г.). Под общей редакцией академика Р.М. Масова.- Душанбе, Дониш, 2010.- 1124 с.

³ Чабров Г.Н. Новый источник по истории Бухарского ханства. Бюлл. АН Уз. ССР. - Ташкент, 1947, №2. – С. 23-30.

⁴ Брагинский И.С. Садриддин Айни. Материалы к биографии и творческой характеристике. – Сталинабад, 1948. -24 с.

⁵ Мирза Абдалазим Сами. История маньитских государей, правивших в столице, благородной Бухаре. («Тарих-и салатин-и мангитийа» дар ас-салтана-и Бухараи шариф). Тарҷумаи Епифанова Л.М. ИВЛ, 1962. 331 с.; Ҳамин муаллиф: Рукописные

хаёти Мирзо Абдулазими Сомӣ ва осори ӯро то андозае баррасӣ намудаанд. Хидмати Л.М.Епифанова дар шинохти Мирзо Абдулазими Сомӣ ва ба гардиши илмӣ ворид кардани осори таърихии ӯ хеле назаррас аст.

Муҳаққиқ Егоренко О.А. кӯшиш намудааст, ки вазъи халқҳои аморати Бухороро дар замони протекторати рус ба тарозуи масоили таърихнигорӣ гузошта, ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфӣ онро воқеъбинона баррасӣ намояд. Ӯ дар тақвияти нигоштаҳои Сомӣ дар хусуси муҳорибаи Майдагулон (маи соли 1866) чунин ибрози андеша мекунад, ки ташаббускорони ин задухӯрд рӯҳониёни мусалмон буданд, ки ҷиҳодро бар зидди Россия эълон доштанд².

Гуруҳи сеюм, осори таърихӣ адабианд, ки дар Тоҷикистон ба табъ расидаанд. Дар шинохти шахсият ва ақоиди таърихӣ-сиёсии Мирзо Абдулазими Сомӣ саҳми муҳаққиқони афкори таърихӣ халқи тоҷик амсоли С. Айнӣ³, Б.Ғафуров⁴, З. Раҷабов⁵ хеле назаррас аст. Садриддин Айнӣ дар қисмати дувуми “Намунаи адабиёти тоҷик” оид ба қору пайкор ва таълифоти Сомӣ маълумоти мухтасар оварда, ҳамзамон дар нигоштани асари таърихӣ худ “Таърихи амирони манғитияи Бухоро” аксаран ба “Таърихи амирони манғития”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ таъя намудааст.

Академик Б.Ғафуров дар “Таърихи мухтасари халқи тоҷик”⁶ Сомиро “муаррихи тоҷик” ном бурда, дар инъикоси вазъи сиёсии нимаи дувуми асри XIX аморати Бухоро ба асарҳои ӯ таъя намуда, аз

источники Института Востоковедения академии Наук УзССР по истории Средней Азии периода присоединения к России (Бухара). - Ташкент, 1965. - С.22-42.

¹ Егоренко О.А. Бухарский эмират в период протектората России (1868-1929 гг.). Историография проблемы. - М., 2008.

² Егоренко О.А. Бухарский эмират в период протектората России (1868-1929 гг.). - С.32.

³ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. Душанбе, 2010. С.231-233.; Ёддоштҳо. Ҷилди 7. - М., 1961.- С.17-19.

⁴ Ғафуров Б.Г. История таджикского народа, Т.1.- 1963. - С.419-422.

⁵ Раҷабов З. Мирзо Азими Сомӣ ва осори ӯ. Шарқи сурх, № 5. - 1947. - С. 96-110.

⁶ Ғафуров Б.Г. История таджикского народа, Т.1. - 1963. - С.419-422.

он чандин маротиба иқтибос меорад. Мавсуф дар истинод ба нигоштаҳои Сомӣ музаффариятҳои лашкари подшоҳии русро дар забти хонигарии Хӯқанд ва аморати Бухоро қисман дар ҷангҳои байниҳамдигарии хонигариҳо мешуморад.

З.Ш. Раҷабов дар мақолаи илмии худ “Мирзо Азими Сомӣ ва осори ӯ” оид ба “Тухфаи шоҳӣ” мухтасар маълумот дода, аҳаммияти таърихии асарро дар он мебинад, ки “чун ман бо таърихи тафаккури ҷамъиятии охиртарин давраи таърихии Осиёи Миёна мароқнок ҳастам, дастнависи Сомӣ “Тухфаи шоҳӣ” барои ман яке аз ҳуҷҷатҳои муҳими хаттиест, ки вай тараққиёти шуури ҷамъиятии мардуми Бухороро нишон медиҳад¹.

Б.Исмаилова², А.Саидов³, Р.Хашеми⁴, Х. Мохаммадреза⁵ аз зумраи муҳаққиқоне мебошанд, ки дар таҳқиқоти хеш бештар ба асари Сомӣ истинод кардаанд. Муҳаққиқи шинохта А.Саидов осори Сомиро дар инъикос кардани ҳуҷуми Нодиршоҳ ба хонии Бухоро ва оқибатҳои он, ҷанбаҳои гуногуни ҳукмронии ҳокимон ва фаъолияти соҳибмансабони дарборӣ сарчашмаи арзишманд номидааст⁶.

М.Холов моддаи таърихро дар эҷодиёти Сомӣ меҳвари асосии пажӯҳиши худ қарор дода, зикр мекунад, ки Сомӣ дар истифодаи анвои моддаи таърих мисли байинот ва таъмия, ки дар замони муаллиф қариб ба фаромӯшӣ расида буданд, дасти тамом дошта, дар эҳёву густариши онҳо эҳтимом варзидааст⁷.

¹ Раҷабов З.Ш. Мирзо-Азим Сомӣ ва осори ӯ. - С.28.

² Исмаилова Б. Политические и социально-экономические положение Бухарского эмирата: вторая половина XVIII- середина XIX в. - Худжанд, 2004.

³ Саидов А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVIII-первой половине XIX вв. - Душанбе, 2007.

⁴ Хашеми Рақаванди Сейид Эсмаил. Отношения Ирана с ханствами Мавераннахра в XVIII- начале XX веков. - Душанбе, 2011.

⁵ Мохаммадреза Хамеди. Политические, экономические и культурные преобразования в Средней Азии в XIX-начале XX вв. - Душанбе, 2013.

⁶ Саидов А. Мовароуннаҳр дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX (таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ). - Душанбе, 2020. - С.49.

⁷ Холов М. Моддаи таърих дар эҷодиёти Мирзо Азими Сомӣ. Суханшиносӣ, №4, 2016. - С.78-92.

Гурӯҳи чорум он пажӯҳишхоеанд, ки дар хориҷи кишвар, пеш аз ҳама Эрон ва Афғонистон рӯйи чоп омадаанд. "Тухфаи шоҳӣ"-и Мирзо Абдулазими Сомӣ тавассути пажӯҳишгари анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангии Эрон Нодира Ҷалолӣ ба сурати мунаққеҳ тасҳеҳ шудааст¹. Нодира Ҷалолӣ иброз медорад, ки Сомӣ ҷангҳои амир Музаффарро бо ҳокимони Шаҳрисабз ва Россия мушоҳида карда, ба хонанда аз даврони ҳукмронии амир Музаффар иттилооти муҳим дода, ба арзиши китоб меафзояд. Дар бораи сабки нигориши "Тухфаи шоҳӣ" муҳаққиқ ба ин назар аст, ки ин асар дорои насли равон, тавҷам бо иборатпардозӣ ва пирояҳои лафзӣ ва баёнӣ аст. Дар баёни матолиби китоб ба иқтисоии калом аз шеърӣ ҳадис низ баҳра ҷуста аст².

Робитаи кор бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар доираи нақшаи илмӣ-таҳқиқотии Шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А.Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон барои солҳои 2016-2021 дар мавзӯи "Таърихи муносиботи мутақобили мардумони муқимӣ ва кӯчиҳои Осиёи Миёна дар асрҳои миёна ва нав (сиёсат, иқтисод ва фарҳанг)" иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ омӯзиши маҷмӯии инъикоси масъалаҳои сиёсӣ ва муносибати хориҷии аморати Бухоро дар "Тухфаи шоҳӣ"-и Мирзо Абдулазими Сомӣ дар ҳамбастагӣ бо шарҳи ҳол ва осори илмию адабии муаллиф маҳсуб меёбад. Дар пайравӣ ба ин нуқта, ҳадафи мушаххаси пажӯҳиш баррасии **вазифаҳои** зеринро тақозо дорад:

¹ Тухфаи шоҳӣ. Таълифи Мирзо Абдулазими Бустони Бухорӣ. Тасҳеҳ, таҳшия ва таълиқи Нодира Ҷалолӣ. - Теҳрон, 1377.

² Тухфаи шоҳӣ. Таълифи Мирзо Абдулазими Бустони Бухорӣ. Тасҳеҳ, таҳшия ва таълиқи Нодира Ҷалолӣ. - С.15-16.

- таҳлили комили рӯзгор ва осори Мирзо Абдулазими Сомӣ дар заминаи сарчашмаҳои мавҷуда;

- баррасии илмӣ-интиқодии муҳтаво ва мазмуни “Тухфаи шоҳӣ”;

- бо тақия бар маълумоти Сомӣ баррасии дараҷаи инъикоси вазъи сиёсии Хуросон ва Мовароуннаҳри нимаи аввали асри ХУШ;

- таҳқиқи таърихи лашкаркашии амирони манғит ба хориҷи аморати Бухорои охири асри ХУШ-нимаи аввали асри ХІХ;

- таҳлили вазъи аморати Бухоро дар замони ҳукумати амир Музаффар бо тақия ба маълумоти Сомӣ;

- инъикоси таърихи истилои ҳукумати подшоҳии рус ва вуруди қувваҳои ҳарбии он ба Осиёи Миёна дар пояи маълумоти Сомӣ ва дигар сарчашмаҳои хаттӣ;

- муқаррар намудани арзиши илмии “Тухфаи шоҳӣ”-и Сомӣ ҳамчун сарчашмаи дасти аввали таърихӣ.

Объекти таҳқиқот омӯзиши асари таърихии “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомии Бухороӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ доир ба таърихи аморати Бухоро ва дигар хонигариҳои Осиёи Миёна махсуб меёбад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқоти диссертатсияи мазкур таҳлили сарчашмашиносии асари “Тухфаи шоҳӣ”, дар муқоиса бо дигар маъхазҳои таърихии ҳамзамонаш ва муайян намудани гардиши илмии он ҳамчун манбаъ доир ба таърихи сиёсии асри ХУШ- нимаи аввали асри ХІХ Хуросон ва Мовароуннаҳр мебошад.

Чаҳорчӯбаи замонии таҳқиқот асрҳои ХУШ - ХІХ-ро дар бар мегирад, ки давраи дигаргуниҳои назаррас дар ҳаёти сиёсӣ-иқтисодӣ ва иҷтимоии Хуросон, Мовароуннаҳр, аз ҷумла аморати Бухоро мебошад.

Асосҳои методологии диссертатсия. Ҳангоми омодагии диссертатсия усулҳои гуногуни таҳқиқи маъхазҳо, осори хаттӣ ва асарҳои таърихӣ, пеш аз ҳама омӯзиши асосу далелҳо, муқоисакунӣ,

тахлили таърихӣ-муқоисавӣ, тавсия, таҳлили системавӣ, хулосабарорӣ, назари интиқодӣ истифода шудаанд.

Пойгоҳи манбаъшиносии таҳқиқот васеъ ва гуногунчанба буда, онро шартан метавонем ба се гурӯҳ чудо намоем:

Ба гурӯҳи аввал сарчашмаҳои хаттиё дохил мешаванд, ки дар бораи ҳаводиси охири асри ХҶ - аввали асри ХҶ Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳамчун сарчашмаи арзишманд махсуб меёбанд¹.

Гурӯҳи дуюмро манбаъҳои таърихӣ ташкил медиҳанд, ки ба шарҳи ҳаводиси нимаи дувуми асри ХҶ-нимай аввали асри ХХ тааллуқ доранд²

Ба гурӯҳи сеюм асарҳое, ки дар инъикоси замони ҳукмронии амир Музаффар ва истилои Осиёи Миёна аз ҷониби лашкари Россияи подшоҳӣ маълумоти муҳим доранд, дохил карда шудаанд³.

¹ Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима ва тавзеҳоти Фариштаи Саррофон. Техрон: Мероси мактуб, 1370.; Мирмуҳаммад Амینی Бухорӣ. Убайдуллохнома /Перевод с таҷикского с примечаниями А.А. Семенова. Ташкент, 1957.; Абдурахмони Толеъ. Таърихи Абулфайзхон/Перевод с таҷикского, предисловие, примечания и указатели проф.А.А. Семенова. Ташкент:Изд-во АН УзССР,1959.;Мирзо Махдихони Астарободӣ.Ҷаҳонкушои Нодирӣ. Пероиш ва вероиши Монии Кошӣ. Чопи Фароин. Техрон,1385.; Муҳаммад Козими Марвӣ. Оламорои Нодирӣ. Ба тасхеҳ ва бо муқаддима, тавзеҳот, ҳавошӣ ва феҳристҳои аълум ва луғоту истилоҳот аз доктор Муҳаммад Амینی Райёҳӣ. Чилди дуюм. Чопи аввал. Техрон,1364 х.; Муҳаммад Вафоӣ Карминағӣ. Тухфаи хонӣ.Дастнависи Маркази мероси хаттиё назди раёсати АМИТ №1426.;Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро, Хуқанд ва Қошғар. Бо эҳтимоми Муҳаммад Акбари Ошиқ, Техрон, 1998.; Муҳаммад Яъқуб ибни амир Муҳаммад Дониёлбӣ. Гулшану-л-мулук. Дастхати Маркази мероси хаттиё назди раёсати АМИТ, №2663.

² Муҳаммад Шариф ибни Муҳаммад Нақӣ. Точу-т-таворих. Дастхати Маркази мероси хаттиё назди Раёсати АМИТ, №2282.; Мирзо Салимбек ибни Муҳаммад Раҳим. Кашкули Салимӣ. Китобхонаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ,№207.;Ниёз Муҳаммад Хӯқандӣ. Таърихи Шохруҳӣ. Дастхати Маркази мероси хаттиё назди Раёсати АМИТ №2237.;Олимхоҷа Мирзо Сайидхоҷа Мушрифӣ Бухорӣ.Таърихи амирони манғити Бухоро. Дастхати Маркази мероси хаттиё назди Раёсати АМИТ.№2354.; Мирзо Муҳаммадшариф Садр ибн Абдушукур. Таърих. Дастхати Маркази мероси хаттиё назди РаёсатиАМИТ. № 230\II.;Муҳаммад Содиқи муншии Бухорӣ. Футуҳоти амир Шохмурод дар Эрон. Дастхати Маркази мероси хаттиё назди Раёсати АМИТ № 1047\II.;Зафарномаи Хусравӣ. Шарҳи ҳукмронии Саид Амир Насруллоҳ Баҳодур Султон бин Ҳайдар дар Бухоро ва Самарқанд, бо тасхеҳ ва таҳияи Манучехри Сутуда. Техрон,1377; Муҳаммад, Ҳақимхон. Мунтахаб-ут-таворих (Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи сарсухан ва феҳристи асар Е. Кавахара ва К. Хонеда) / Муҳаммад Ҳақимхон.- Токио, 2006; 2009.

Навгони илмий таҳқиқот дар нуктаҳои зерин зоҳир мегардад:

- бори аввал рӯзгор ва осори Мирзо Абдулазими Сомӣ ба шакли комил, дар заминаи таълифоти муаллиф ва қиёси он бо дигар сарчашмаву таҳқиқот мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст;

- матн ва мазмуну мундариҷаи “Тухфаи шоҳӣ” мавриди таҳлили илмӣ-интиқодӣ қарор ёфтааст;

- нусхаҳои дастхати “Тухфаи шоҳӣ”, макони ниғаҳдошт ва замони китобати онҳо, наشري дастхат ва муқобалаи он бо нусхаҳои мавҷуда мавриди таҳлили ҳаматарафа қарор гирифтааст;

- бори нахуст маълумоти дар “Тухфаи шоҳӣ” овардаи Сомӣ доир ба авзои сиёсӣ ва низоми идории Хуросон ва Мовароуннаҳри асрҳои ХУШ - ХІХ ба таҳлили илмӣ кашида шуда, дараҷаи арзишмандии он ҳамчун сарчашмаи таърихӣ муайян карда шудааст;

- “Тухфаи шоҳӣ”-и Сомӣ ҳамчун манбаъ дар инъикоси сиёсати минтақавӣ ва лашкаркашиҳои хонадони манғития ба дигар мулкҳои Осиёи Миёна дар нимаи дуюми асри ХУШ - ХІХ мавриди таҳлил қарор дода шуда, дараҷаи эътимоднокии он муқаррар гардидааст;

- арзиши илмӣ “Тухфаи шоҳӣ”-и Сомӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар инъикоси раванди истилои Осиёи Миёна аз тарафи

³Аҳмад Маҳдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. Ба саъю эҳтимом ва тасхеҳи Абдулғанӣ Мирзоев.- Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960.; Мирзо Абдулазими Сомӣ. Таърихи салотини манғитияи доруссалтанаи Бухорои шариф. Дастхати Маркази мероси хаттии АМИТ, №927/Ш.; Трактат Аҳмада Дониша “История Мангитской династии” /Перевод, предисловие и примечания И.А.Наджафовой. Душанбе, 1967; Аҳмад маҳдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. Душанбе, 1992; Аҳмад Маҳдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития./Таҳияи матн ба алифбои кириллии тоҷикӣ ва тасхеҳу тавзеҳот ва шарҳи луғот аз Аҳмад Ҳочизодаи Мадрушкатӣ\ Душанбе, 2010. Аҳмад Дониш. История Мангитской династии. Душанбе, 1967.; Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Избранное. Душанбе, 1960.; Терентьев М.А.История завоевания Средней Азии. В 3-х тт. СПб, 1906; Черкасов А. Защита Самарканда в 1868 г. // Военный сборник. 1870. №9; Туркестанский край. Опыт военного-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Материалы для географии и статистики России. Т.III. с двумя чертежами. Составитель полковник генеральнон штаба А.О.Костенко. С.-Петербург, 1880.; Пашино П. И. Туркестанский край в 1868 году. СПб., 1868.

Россияи подшоҳӣ ва муносибати аморати Бухоро бо Россия бо усули татбиқӣ муайян шудааст;

- бо така ба маълумоти Сомӣ усули идоракунии амирони Бухоро, маросими таъйин ва озод намудани мансабдорони давлатӣ, авзои иҷтимоию иқтисодии аморат дар қиёс бо дигар сарчашмаҳо мавриди таҳлил қарор гирифтааст;

- маълумоти Сомӣ доир ба рафти истилои навоҳии шимоли Тоҷикистон ва муҳорибаҳои ҷангӣ байни аморати Бухоро ва Россияи подшоҳӣ бо назари интиқодӣ ва воқеияти онҳо дар қиёс бо дигар сарчашмаҳои таърихӣ муайян шудааст;

- дар муқоиса бо сарчашмаҳои таърихӣ ва таҳқиқоти илмии марбут ба ин давраи таърихӣ камбудихо, иштибоҳот ва ихтилофоти маълумоти дар “Тухфаи шоҳӣ” овардашуда ба шакли комил ошкор карда шуданд.

Ба ҳимоя нуктаҳои зерин пешниҳод мешаванд:

1. Дар асари “Тухфаи шоҳӣ” –и Мирзо Абдулазими Сомӣ авзои сиёсии ҳамаи вилоятҳои Осӣи Миёна дар давраи поёни ҳукумати амир Ҳайдар, ҳукумати кӯтоҳмуддати Ҳусайнхон ва Умархон ва низ ибтидои ҳукумати Насруллоҳ равшан баён ёфтаанд.

2. Дар бораи бенизомӣ ва нобасомониҳое, ки пас аз марги амир Ҳайдар дар натиҷаи ташкили гурӯҳҳо ва ихтилофи онҳо рух доданд, маълумоти муҳим дода шудааст. Зимни баёни авзои сиёсии аморати Бухоро нависанда ибораи “подшоҳи гардошӣ” –ро ба кор бурдааст, ки қобили таваҷҷуҳ мебошад.

3. Муаллифи “Тухфаи шоҳӣ” дар бораи тарзи идории давлатии амир Шохмурод ва амир Ҳайдар назарҳои мусбӣ карда, онҳоро то ҳаде адлпарвар тасвир мекунад. Зеро ин амирон бо баъзе нақшаҳои пешгирифтаи худ, алалхусус ба низом даровардани андозу хироҷ ба дигар аҳли табақоти ҷомеа сабуқӣ оварданд. Азбаски, менависад ӯ, ин амирон бештар ба мақомоти давлатӣ намояндагони табақаи уламо ро вобаста гардонида буданд, бинобар бо машварати пайвастаи онҳо дар

чома торочи амволи фукаро ва роҳзанӣ аз байн бурда шуд. Ин усули идоракунӣ ва тарзи интиҳоби маъмурини давлатӣ аз ҷониби амир Ҳайдар табакаи сипохро аз ҳукуматаш норозӣ мекард. Бинобар ин пайваста эшон мардумро ба шӯр бармеангехтанд ва мекӯшиданд ҳар чи зиёдтар оташи чанг дар кишвар аланга гирад ва амир ба хунрезӣ ва ғорат машғул шавад, то аз ин ҳисоб онҳо маблағи бе ранҷе ба даст оваранд.

4.Новобаста аз он, ки Мирзо Абдулазими Сомӣ амирон Шохмурод ва Ҳайдарро одил ва адолатпарвар инъикос мекунад, вале лашкаркашиҳо ва чангҳои пайдархам ба минтақаҳои гуногун куллан адлгустарии онҳоро собит намесозад. Аз ҷумла тохтутозҳое, ки Шохмурод ба Марв карда буд, хуни ҳазорон бегуноҳонро рехт ва садҳо нафарро бе хонаву ҷой кард.

5.Муаллиф овардааст, ки хонҳои Хӯқанду Хева ҳамчунин ҳокимони Шаҳрисабзу Ёротеппа ба суиистифода аз авзои мавҷуд даст ба ҳамлаҳое заданд ва пораҳое аз хоки Бухоро ба марзҳои худ афзуданд. Нерӯҳои марказгурез дар қаламрави “ҷор вилоят”, ки расман дар тобеияти Бухоро буданд, ба аъмоли худ шиддат бахшиданд. Ҳамсоияи бисёр ноороми Бухоро Шаҳрисабз буд. Ҳокими Шаҳрисабз Дониёл атолиқ ва ҷонишинони вай, ки танҳо аз ночорӣ ҳукумати марказии Бухоро ба расмият мешинохтанд, дар амал ҳаводори тамоми мухолифони аморат буданд. Онҳоро дар хоки худ ҷой медоданд ва пуштибонӣ мекарданд. Зоҳиран дар он рӯзгор миёни Бухоро ва Шаҳрисабз ҳаводиси бисёр ба вуқӯъ пайвастанд. Таърихнигорон бидуни он, ки замони воқеотро риоят карда бошанд, дар бораи чанд лашкаркашии амир Насруллоҳ ба Шаҳрисабз сухан ба миён овардаанд.

6.Муносибати тичоратию дипломатии давлатҳои Осиёи Миёна бо Россия таърихи дуру дароз дорад, вале он махсусан, шуруъ аз асри XVI давра ба давра рушд меёфт. Ҳукуматдорони ҳар ду тараф барои идома

ва тараққии савдо ҳама гуна монеаҳои тиҷоратиро бартараф менамуданд.

7. Дар арафаи ҳуҷуми лашкари Россияи подшоҳӣ дар байни давлатҳои мустақил ва ниммустақили Осиёи Миёна бештар муносибатҳои душманона ҳуқумфармо буд. Махсусан, ҷангҳои беохирӣ байни аморати Бухоро ва хонии Хӯканд боиси харобиҳои зиёди мулкҳои ҳар ду тараф гардиданд. Аз ҷумла, амири Бухоро Насруллоҳ (1826-1860) солҳои 1840 ва 1842 ба Хӯканд ҳуҷум карда, шаҳрро як ҳафта (с.1842) дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт ва баъд ба аскарони худ тороҷ кардани онро фармуд. Писари ӯ амир Музаффар низ ба сӯйи Хӯканд ду дафъа (солҳои 1862 ва 1865) ҳуҷум карда, тамоми водии Фарғонаро (ҳангоми ҳуҷуми аввал) хароб намуда, то Қошғар расид.

8. Дар нигоштани забткориҳои Россияи подшоҳӣ Сомӣ қайд мекунад, ки ханӯз дар давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ, замоне ки русҳо дар Сирдарё истехком гирифтанд, дарбориён маслиҳат доданд, ки бар зидди русҳо барояд, вале амир Насруллоҳ бо баҳонае, ки қувваҳо нобаробар буда, заминҳои забтшуда аз қаламрави Бухоро нест, муқобилият нишон доданро рад намуд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии диссертатсия пеш аз ҳама дар он аст, ки бори нахуст асари “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ мавриди таҳқиқи сарчашмашиносӣ ва муқаррар намудани он ҳамчун манбаи дасти аввал қарор мегирад. Натиҷаи таҳқиқро метавон ҳангоми омӯзиши таърихи асрҳои ХУШ - ХІХ, таҳқиқи минбаъдаи таърихи Хуросон, Мовароуннаҳр ва аморати Бухорои давраи мазкур, дар раванди таълим, зимни хондани лексия, курсҳои махсус дар муассисаҳои олии таълимӣ, таҳияи воситаҳои таълимӣ ва таълимӣ-методӣ барои кӯмак ба омӯзгорон ва донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олий, ҳамчунин барои навиштани энциклопедияҳо ва китобҳои, ки дар он ҷеҳраҳои мондагори илми таърихнигорӣ муаррифӣ мешаванд, истифода кард. Тавсия ва пешниҳоди муаллифро метавон

чихати рушди илми таърихнигорӣ ва сарчашмашиносии миллӣ васеъ истифода намуд.

Эътимоднокии натиҷаҳои диссертациониро дақиқияти маълумот, кифоягии ҳаҷми маводи таҳқиқот, коркарди натиҷаҳои таҳқиқотӣ ва ҳаҷми интишорот, таҳлил, баррасӣ, муқоисаи илмию амалӣ, инчунин таҳлили сарчашмашиносӣ ва интиқодӣ-илмӣ таъмин менамоянд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ пешниҳод гардидаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, манбаъшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ (илмҳои таърих) мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктараби дарёфти дараҷаи илмӣ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои илмии таҳлилу таҳқиқоти муаллиф, аз ҷумла хулосаҳои назариявӣ, нуқоти ба ҳимоя пешниҳодшаванда бевосита аз ҷониби худӣ мустақилона таҳия, баррасӣ ва исбот шудаанд.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқот дар конференсияҳои байналхалқӣ, ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ ва амалӣ ва дигар ҳамоишҳои илмӣ-оммавӣ шунида шуданд.

Диссертатсия дар ҷаласаи Шӯбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши АМИТ (суратҷаласаи № 2 аз 17 февралӣ соли 2021) ва Шӯрои олимони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши АМИТ (суратҷаласаи № 3 аз 24 февралӣ соли 2023) баррасӣ гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Муқаррароти асосии диссертатсия дар як қатор интишороти муаллиф, аз ҷумла 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 2 мақола дар дигар нашрияҳо ба таъ

расидаанд. Бо кӯшиш ва захимати муаллиф асари «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомӣ ба хатти кириллӣ бозгардон ва чоп гардид.

Сохтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия дар ҳачми 166 саҳифаи матни компютерӣ таълиф гардида, аз муқаддима, се боб, шаш зербоб, хулоса, рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда (175-номгӯй) таркиб ёфтааст.

БОБИ 1. «ТУҲФАИ ШОҲӢ»-И АБДУЛАЗИМИ СОМӢ ВА СОҲТОРИ ОН

1.1.Замони зиндагӣ, аҳвол ва осори Мирзо Абдулазими Сомӣ

Замони зиндагии Мирзо Абдулазими Сомӣ дар аморати Бухоро ба давраи ҳукмронии се намояндаи хонадони манғития – амир Насруллоҳ (1827-1860), амир Музаффар (1860-1885) ва амир Абдулаҳад (1885-1910) мувофиқ меояд. Чулуси амир Насруллоҳ, ки бо хунрезию куштори бародарон ба вуқӯъ омада буд¹, оромию суботи аморатро таъмин накард. Амир бо мақсади устувор намудани ҳокимияти худ аввалан муборизаи шадидро ба муқобили қувваҳои саркаши дохилӣ, пеш аз ҳама ҳокимони Шаҳрисабз оғоз намуда, барои ба даст овардани Марву Чорҷӯй бо хони Хева талош кард². Аммо мубориза бо хони Хӯқанд барои мулкҳои алоҳидаи водии Фарғона муддати дурудароз идома ёфта, соли 1839 бо шикасти хони Хӯқанд анҷом пазируфт³. Вале ин рақобат то истило шудани ин мулкҳо аз тарафи Россия давом кард⁴.

Марҳалаи аввали зиндагӣ ва фаъолияти Сомии Бӯстонӣ ба замони салтанати амир Музаффар ва Абдулаҳад рост меояд. Ин давраи истилошавии Осиёи Миёна аз тарафи Россия ва ба вассали Россия табдил ёфтани аморат мебошад. Сиёсати дохилии амир Музаффар аз сиёсати татбиқнамудаи падараш кам фарқ мекард. Тибқи шаҳодати Аҳмади Дониш «Ду-се соли аввал аз ҳукумати бебақияи давлати падар аскар кашида, болои Ҳисору Хӯқанд рафта, баъзе мавзеъро бо қаҳру

¹ Исмаилова, Б. История Бухарского эмирата (вторая половина XVIII - середина XIX вв.) / Б.Исмаилова. – Худжанд: Нури маърифат, 2005. С. 64-68.

² История таджикского народа. Т. IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в.- 1917 г.) // Под общ. ред. академика Масова Р. – Душанбе, 2010. С. 305.

³ История таджикского народа. Т. IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в.- 1917г.). - С. 306-313.

⁴ Джурабоев, Дж. Политическая история Бухарского эмирата во второй половине XVIII - середина XIX вв. – Худжанд: Ношир, 2013. С.133-180.

галаба гирифта, аҳли онро амон надода, ба қатлу асирӣ расониданд ва дар охир боз ҳама ба боғю фасод баргашт»¹.

Тасвири комили авзои сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодии аморат ҳангоми салтанати амир Музаффар дар аксар солномаҳои нимаи дуюми асри XIX ва таҳқиқоти илмӣ оварда шудаанд. Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ ва аз ҷумла Мирзо Абдулазими Сомӣ, ки дар дарбор вазифаи муншигиро соҳиб буд, муфассал доир ба сиёсати дохилию берунӣ ва давлатдорӣ амир маълумот медиҳанд. Аммо Сомӣ нисбат ба дигар ҳамзамонон Музаффарро бештар ҳамчун ҳокими боадлу инсоф ва кишвардор тасвир менамояд.

Дар давраи ҳукмронии амир Абдулаҳад (1885-1910), ки 25 солро фаро мегирифт, дар аморат тағйироти куллие ба миён наомад. Баръакс бархе дигаргунию таҳаввулоте, ки дар замони амир Музаффар оғоз гардида буданд, идома наёфтанд. Мақсаду мароми ӯ дар давраи кишвардорӣ ҳар чи бештар чамъ намудани сарвату боигарӣ буд².

Мирзо Муҳаммад Абдулазими Сомии Бӯстонӣ соли 1838 дар деҳаи Бӯстон, ки дар 40 км қисмати шимолии Бухоро, дар шафати роҳи Кармина воқеъ аст, таваллуд шудааст. Мирзо Абдулазими дар Бухоро ба таҳсил пардохт ва аз маҳзари шоирону нависандагоне чун Аҳмади Дониш ва Саъдуддин Моҳир баҳра бурд ва саранҷом бо пешниҳоди Моҳир таҳаллуси «Сомӣ»-ро гирифт. Сомӣ аз ҷавонӣ ба мутолиаи асарҳои таърихӣ, омӯхтани луғату забон тавачҷуҳ дошт. Ин буд, ки донишҳои замонашро дар самти таърих, забону луғат ба шакли комил азхуд намуд, ки аксари муаллифони ҳамзамононаш аз донишмандии ӯ таъкид кардаанд.

Сомӣ пас аз поёни таҳсилот ба касби муншигӣ рӯй овард ва ба хидмати амири Бухоро Музаффар даромада, дар ҷангҳои амири Бухоро бо фармонравоёни ўзбеки Шаҳрисабз ва ҷангҳои Русия бо амирони

¹ Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. – Душанбе: Сарват, 1992. С.20-21.

² Муҳаммад Садик Гулшани. Тарихи Хумайун. – Душанбе, 2016. С.277-278.

Бухоро ҳамчун воқеанигори расмии сипоҳи Бухоро ширкат кард. Чунонки худ менависад: «Дар ҳангоми ҷанг болои дарахт менишаста ва ҷараёни ҷангро бо ҷашмони худ назорагар буда, бар рӯи қоғаз сабт мекард»¹. Ҳамин тавр Сомӣ ҳамчун шоҳиди бевоситаи ҳаводиси давраи ҳукмронии амир Музаффар, пеш аз ҳама таърихи истилои ҳукумати подшоҳӣ ва вуруди қувваҳои ҳарбии русро ба Осиёи Миёна ба тасвир кашидааст.

Охири асри XIX ва аввали асри XX ҳонаи Садрӣ Зиё ба як маҳфили адабӣ табдил ёфта буд, ки дар он адибону фозилони пешқадами Бухоро аз қабили Мулло Назруллоҳи Лутфӣ, Содикхоҷаи Гулшанӣ, Мирзо Абдулазим Сомии Бӯстонӣ, Мулло Раҳмати Сартарош, Азизхоҷаи Азиз ва дигарон ҷамъ меомаданд². Садриддин Айнӣ, ки аз ҷумлаи баҳрагирифтагони ин маҳфил ба ҳисоб мерафт, воқеоти он солҳоро дар «Ёддоштҳо» ин тавр тасвир намудааст: «Ҳонаи Шарифҷон Маҳдум дар ҳар ҳафта се шаби таътил сешанбе, чоршанбе, панҷшанбе одатан ранги анҷумани шоирон, шеършиносон, латифагӯён ва ширинкоронро мегирифт»³.

Мирзо Абдулазими Сомӣ як маротиба дар ҳайати сафорати Бухоро ба Россия низ сафар кардааст. Аз ҷумла, соли 1881 аз ҷониби амир Музаффар дар маросими тоҷгузории подшоҳи рус Александри III дар Санкт - Петербург ширкат кард ва кӯшиш намуд, то хотироти худро дар боби ин сафар ба риштаи таҳрир дароварад. Вай бо нишастии амир Абдулаҳад бар тахти салтанат ҳамчун муншӣ вазифаи худро нигоҳ дошт ва ҳудуди 10 -11 сол дар дарбори ӯ ба хидмат пардохт. Бо тахмини муҳаққиқон Сомӣ солҳои 1898 ё 1899 аз дарбори амир дур гардидааст. Аммо Сомӣ дар ахбори расмии худ «Тухфаи шоҳӣ» зикр мекунад, ки то синни шастсолагии «аз лутфу марҳамати дарбор» бархӯрдор буд ва «аз овони хурдӣ то ҳол, ки нафасшумори умр ба

¹ Тухфаи шоҳӣ. В. 4а.

² Ниг. Айнӣ С. Ёддоштҳо. Қ.3. - Сталинобод. 1950. - С.9-34.

³ Ҳамон ҷо. - С.9-34.

марҳалаи шаст расида, ба нозу неъматии ин давлатхона парвариш ёфтаам»¹. Аз ин мебарояд, ки Сомӣ соли 1898 аз дарбори амир Абдулахад дур гардида, муддати 13 сол дар хизмати ин амир қарор дошт.

Мирзо Абдулазими Сомӣ, зикр мекунад, ки пас аз даврони ҳукумати амир Музаффар ин бандаро низ даст аз амал кӯтоҳ гардида, аз хидмати саркори олий фароғ ёфта, дар гӯшаи гумномӣ умр ба сар бурдам:

Рафтаам аз хотири айём, шуҳратро бубин,

Бо ду олам гаштаам бегона, улфатро бубин.

Баски аз бархӯрди мардум акси матлаб дидаам

Мерамам аз обу аз оина пинҳон мешавам².

Ҳар қадар ки фасоди амир ва аҳли дарбор бештар мешуд, забони танқиду шикоятӣ Сомӣ ҳам дарозтар мегардид. Чунончи менависад:

Аҳли ҳирфат ҳар ки бошад, дар пайи макру фиреб,

Кизбро бар худ ҳалол аз шири модар кардаанд.

Кӯдаконро шарм, пиронро ҳаё аз бас намонд

Ҳар яке худро ба якдигар баробар кардаанд.³

Садриддин Айнӣ арзиши адабии назму насри Сомиро дар навишти сода ва танқидӣ бебокона доништа, зикр мекунад, дар замоне ки ҳамаи соҳибқаламони дарбор дар мадҳи амиру вазир қасидаҳо иншо мекарданд, Сомӣ қабоиҳи аҳли ҳукуматро ошкоро ба нишон мезад⁴. Маҳз ҳамин бебокӣ боиси рафта - рафта аз дарбор ронда шудани Сомӣ ва қатъ шудани маош гардида, то ба он ҳадде ки дар ҳоли ҳафтодсолагӣ бисёр хориҳо дидааст. Афроди хонаводааш панҷ-шаш нафар буданд, аммо чизе надошт, ки фурӯхта, барои эшон нон харад. Илова бар ин дар ҳолати пирию нотавонӣ аз нури биниш ҳам чудо шуд. Амиру вазир

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.4б.

² Ҳамон ҷо. В.4б.

³ Мирзо Абдулазими Сомӣ. //Айнӣ С.Намунаи адабиёти тоҷик.С.232.

⁴ Ҳамон ҷо . С.233.

ба ҷойи он ки ҳуқуқи собиқаашро дар назар гирифта, ба ҳолаш раҳм намоянд, «кӯрнамак охир кӯр шуд» гуфта, хурсандӣ мекарданд:

Аҳли маъниро ба ғайр аз хуни дил набвад ғизо,
 Қути бемағзон ҳама аз қанду шаккар кардаанд.
 Тирабахтӣ лозими фазлу камол афтодааст,
 Аблаҳонро комрони мулку кишвар кардаанд¹.

Ба андешаи бархе муҳаққиқон сабаби дигари ронда шудани Мирзо Абдулазими Сомӣ аз дарбор ин таъсири муколама бо аҳли зиёи пешқадами Бухорои он замон буд, ки теъдоди бештари онҳо дар хонаи Шарифҷон Маҳдум чамъ меомаданд. Сомӣ шахсан бо Аҳмади Дониш ошно буд ва аз натиҷаи сафарҳои ӯ ба Русия ва ошноӣ бо соҳти мамлакатдорӣ, вазъияти идораи ҳукумати онон огоҳ буд, ки дар тағйири ҷаҳони андеша ва навъи тафаккури ӯ таъсири амиқ гузошта аст. Муҳаққиқи шинохта З.Ш.Рачабов баъд аз Аҳмади Дониш, Сомиро бузургтарин донишманд ва намоёнтарин либерали Бухоро номидааст².

Тибқи нигоштаҳои асосгузори адабиёти навини тоҷик Садриддин Айнӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ рӯзгорро дар ниҳояти камбағалӣ ба сар бурда, ба музди китобат кардани асарҳои худ ва дигарон рӯз мегузaronид³.

Дар давраи Абдулаҳад, ки бештар беадолатиҳои амир ва аҳли дарбор зиёдтар гардид ва аҳоли боз ҳам хонавайронтар шуданд, забони танқидии Сомӣ низ тунду тезтар гардида, оқибат аз дарбор ронда шуд ва бе маош дар гӯшаи нокомӣ афтод.⁴

Мирзо Абдулазими Сомӣ пас аз ронда шудан аз дарбор, бо тавачҷуҳ ба он ки соҳиби фазлу камол буд ва чунон ки худ дар «Тухфаи шоҳӣ» ишора мекунад, осоре чун «Табақоти Носирӣ», «Равзату-с-сафо», «Миръоту-л-олам», «Носеху-т-таворих», Мифтоҳу-т-таворих»,

¹ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. - С.234.

² Рачабов З.Ш. Мирзо-Азим Сомӣ ва осори ӯ. Шарҳи сурх. - Сталинобод, 1947, №6. - С.26.

³ Айнӣ С. Ёддоштҳо. - С.397-398.

⁴ Айнӣ С. Куллийёт. Ҷ.7, - Душанбе, 1962. - С.25.

«Таърихи Фаришта», «Таърихи вассоф» ва «Таърихи Эрон» –и Ҷон Малкомро хонда буд, ба навиштан рӯй овард ва дар боби ахволи салотини Мовароуннаҳр даст ба таълифи асари «Тухфаи шоҳӣ» зад. Ӯ ба илми таърих ва луғат баҳои баланд дода, хабар медиҳад, ки аз овони кӯдакӣ ба он майлу рағбат дошт ва як қатор маъхазҳои таърихиеро зикр мекунад, ки ҳанӯз дар овони ҷавонӣ онҳоро мутолиа кардааст¹.

Сомӣ сабаби асосии ба таълиф даст задани худро дар набудани асаре доир ба таърихи шоҳони Мовароуннаҳр оварда, қайд мекунад, ки қарор додааст, то ҳаводиси аморати Бухороро аз ба тахт нишастани Муҳаммад Раҳимхон (1753-1758) то даври амир Абдулаҳад (1885-1910) инъикос созад. Аммо нигориши асарро на аз ба сари қудрат омадани манғитҳо, балки каме пештар аз Убайдуллоҳхон (1702-1711) ва Абулфайзхон (1711-1747)-и Аштархонӣ оғоз менамояд².

Ӯ сабаби ба таърих рӯ овардани худро дар ҷойи дигар чунин шарҳ медиҳад, ки аз овони ҷавонӣ дар пайи ҷустуҷӯ ва мутолиа кардани таърих ҳарис ва озманд буда, аз ҳамсуҳбатони замон канор гирифта, дар гӯшаи гумномӣ бо чанд китобе нишаста, ба ҷуз ҳосил кардани таҷриба коре надоштааст ва қироати он рафиқони беабони гӯёро ба мусоҳибати дӯстони мунофиқ беҳтар шумурдааст³.

Чӣ хеле таъкид шуд, Мирзо Абдулазими Сомӣ аз асарҳои зиёди таърихии даврони худ, амсоли «Табақоти Носирӣ», «Мироту-л-олам», осори Ибни Халдун ва ибни Халкон, «Мифтоҳу-т-таворих» огоҳ ва воқиф будааст. Мавсуф таъкид менамояд, ки ин асарҳо, ба вижа «Мифтоҳу-т-таворих» ва «Носеху-т-таворих», ки дар худ ахбороти қарнҳои гузаштаи хонадони ҳукуматгарро то санаи 1785-1786 сабт карда, ҳар қадам ахволи салотини диёри худро навиштаанд, аз ахволи салотини вилояти Мовароуннаҳр камтар эрод кардаанд. Мирзо Юсуфи Муншӣ дар таърихи худ ҳаводисро то даврони ҳукумати

¹ Тухфаи шоҳӣ. В. 36-46.

² Ҷамон ҷо. В.6а.

³ Ҷамон ҷо. В.4а.

Убайдуллоҳхон (1702-1711) зикр кардааст. Ба андешаи ӯ қозӣ Вафои Карминагӣ дар гузориши аҳволи Муҳаммад Раҳимхон ва воқеоти воридаи айёми ӯ таърихе навишта, ки аз чиҳати эҷоз он қадар писанд наафтадаст. Бо ин мақсад, ӯ пеш аз тасвири аҳволи салотини Мовароуннаҳр ба таълифи солномаҳои худ мепардозад.

Мирзо Абдулазими Сомӣ анъанаҳои таърихнигории маҳаллиро идома дода, сулолаи манғитро мадҳомезона бо ибораҳои «хусрави хуршедкулоҳ», «чамдастгоҳ», «султони дорошавкат», «олампаҳо», «зеббахш», «бисотдавлат», «зиннатпиройи маснадҳишмат» ва ғ. васф намудааст¹.

Ба қавли Сомӣ шукуҳу шаҳомати Бухорои нимаи аввали асри XIX маҳз ба шарофати ҳукумати ҳамин «хонаводаи бузург»² буда, ин аморатро аз фитнаву шӯру исён эмин доштанд. Муаррих мақсади худро аз навиштани асар чунин шарҳ медиҳад, ки ин кор на барои дарёфти манфиат ва касби нон, балки дар саҳифаи таърих сабт ёфтани ҳодисаҳои ин давр анҷом шудааст.

Сомӣ баробари «Тухфаи шоҳӣ», соҳиби осори дигаре чун «Таърихи салотини манғитияи доруссалтанаи Бухорои шариф» аст, ки дар он рӯзгори амирони Бухорои асри худро шарҳ медиҳад. Муаллифони «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» ва «Таърихи ҶШС Ёзбекистон» ин асарро ҳамчун сарчашмаи асосӣ доир ба давраи ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия баҳо додаанд³.

Садриддин Айни дар навиштани асари таърихӣ худ «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» осори Сомиро ҳамчун яке аз маъхазҳои асосӣ истифода бурдааст: «Дар вақоеи авоили аҳди манғития маъхазҳои асосӣ «Таърихи амирони манғития»-и Мирзоазими Сомӣ аст»⁴. Як

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.5а

² Ҷамон чо. В.5а.

³ Гафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. - Сталинобод, Нашрдавтоҷик, 1947. - С.349; История Узбекской ССР. Т.1.- Ташкент, 1967. - С.716.

⁴ Айни С. Куллийет. Ҷ. 10. – Душанбе: Ирфон, 1966. - С.190.

катор таърихшиносони дигар низ арзиши асари номбурдаро қайд кардаанд¹.

«Тухфаи шоҳӣ»-ро Сомӣ солҳои 1317-1320 х.(1899-1900 – 1902-03) ва асари дувумашро «Таърихи салотини манғитияи доруссалтанаи Бухорои Шариф»-ро солҳои 1324 х.(1906-1907) навишта, асари якум аз 298 саҳифа ва дуюм аз 75 саҳифа иборат аст. «Асари Мирзоазими Сомӣ «Тухфаи шоҳӣ»- менависад академик Б.Ғафуров, - ба масъалаҳои иҷтимоии аморат бахшида шудааст».²

Дар ҳар ду асар ҳодисаҳо ба таври хронологӣ пайдарпай инъикос ёфтаанд. Дар «Тухфаи шоҳӣ» зикри ҳаводис аз охири асри ХҶ, аз ҳукмронии Субҳонқулихон (1680-1702) оғоз ёфта, бо тасвири 14 соли ҳукмронии амир Абдулаҳад (солҳои 1898-1899) ба анҷом мерасад. Бояд зикр кард, ки дар нигоштани асар, ки ҳар ду ба замони салтанати манғитиҳо бахшида шудааст, тарзи баёни ҳаводис ва таърихи вуқӯи он аз ҷониби муаллиф яқсон набуда, куллан аз ҳамдигар фарқ доранд, ки мо зимни таҳқиқи асар инро баррасӣ хоҳем намуд.

Аз Мирзо Абдулазими Сомӣ ба ҷуз ин ду асари таърихӣ, таълифоти зиёди дигаре мерос мондааст. Аз ҷумла, тибқи баъзе гузоришҳо «Рисолаи иншо», ки бо номи «Танзия-л-иншо» ва «Санъати маҳзан», ки дастур ба иншонависон буда, аз нависандагон риояи қоидаҳои забон, роҳ надодан ба хатоҳо ва инчунин худдорӣ намудан аз калима ва ибораҳои душворфаҳмро таъкид кардааст, аз навиштаҳои ӯст. Ба қавли Сомӣ «пешаи нависандагӣ китоби мансуб ва қоидаи мазбут надорад. Бо вучуди он дар истилоҳи илми маонӣ мурод аз созгори калом аст.....каломро аз фасод пок доштани ҳусни калом аст»³.

¹ Раҷабов С. Мирзо Азими Сомӣ ва осори ӯ // Шарқи сурх, 1947, №5. С.28; Епифанова Л.М. Предисловие. В кн: Мирза Абдал азим Сами. Таърих-и салатин-и манғития. - М.,1962. - С.22.

² Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - С.815.

³ Сомӣ. Санъати маъзан. Дастхати №2307, Маркази Мероси хаттии АМИТ. В.5.

Маълум аст, ки то асри XX дар навиштани асарҳои илмию адабӣ ва макотибу иншо услуби душворнависӣ давом дошт ва дар асри XVIII-XIX ин услуб махсусан қувват гирифта буд.

Забони насри асри XIX ба дараҷае расида буд, ки ба қавли С.Айнӣ дар замонҳои охир насрнависӣ ба таҳрири иншоии мактуб махсус шуда монд. Бехтарин муншӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки муддаоеро, ки бо як ҷумла ифода карданиш мумкин аст, дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад¹.

Мирзо Абдулазими Сомӣ барои тоза намудани забон услуби раво ва содабаёнро пеш гирифта, аҳли қаламро барои озод кардани забон аз печдарпечиҳо даъват намуд. Дар ин бора С. Айнӣ менависад, ки аввалин касе, ки ба услуби душвори насрнависӣ ҳуҷум кард, Аҳмади Қалла буд....Баъд аз Аҳмади Қалла Мирзо Азими Сомӣ ин шеvaro дар наср ривоч дод ва нисбат ба Аҳмади Қалла боз ҳам содатар навишт².

Садри Зиё дар «Тазкори ашъор»-и худ фаҳму камоли Сомиро тавсиф карда, бо таассуф қайд намудааст, ки бо вучуди ин ҳама ақлу заковат ва суҳандонӣ дар олам даме осоиш ва фароғат надид³.

Тибқи маълумоти Садриддин Айнӣ Сомӣ «Дахмаи шоҳон»-и Мирзо Содиқи Мунширо низ такмил додааст. «Дахмаи шоҳон» асари манзуми таърихист, ки таърихи ҳукумати манғитиёнро аз оғоз, яъне аз давраи Муҳаммад Раҳимбӣ (1753-1758) то ҳукмронии амир Музаффар (1860-1885) фаро мегирад. Сомӣ ин асарро такмил дода, ба фаслҳои гуногуни он иловаҳо ворид менамояд ва доир ба амирони манғит – Раҳимбӣ, Дониёл, Ҳайдар, Ҳусайн, Умар, Насруллоҳ ва Музаффар дар шакли алоҳида ва аз забони худ онҳо маълумот медиҳад.⁴

Аз рӯйи маълумоти устод Айнӣ, ки бо таърихи ба тазкираи Мухтарам меоварад, Сомӣ ба ғайр аз осори номбаршуда, инчунин таълифоти дигаре ба мисли «Миръоту-л-яқин», «Маноширу-л-аълום», «Мифтоҳу-

¹ Айнӣ С. Куллийёт. Ҷ.1. Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958. - С.54.

² Ҳамон ҷо. - С.54.

³ Саҳобуддини Сиддиқӣ. Садри Зиё ва тазкираҳои ӯ. - С.118.

⁴ Расулиён Қ. Осори мунтахаб. Ҷилди 1. – Душанбе: “Ҳақиқӣ”, 2014. - С.292.

л-ибар», тарчумаи «Аълому-н-нос», «Тазкирату-л-фузало»-ро низ доштааст.¹ Ба назари муҳаққикон асари «Миръоту-л-яқин» ё «Миръоту-л-хаёл» яке аз муҳимтарин манбаъ оид ба таҳқиқи ҳаёти адабии охири асри XIX-ибтидои асри XX мебошад, ки аз 121 фасл иборат буда, ҳикоеҳои адабию тарҷумаҳолии дилчаспери доир ба адибон фаро мегирад.²

Оид ба хаттот ва хушнависи замони худ будани Мирзо Абдулазими Сомӣ тазкираи Идрисхоҷаи Рочӣ (ваф.1919-1920) ибтидои асри XX зери унвони «Тазкирату-т-хаттотин», ки оид ба 50 нафар хушнависони охири асри XIX-ибтидои асри XX маълумот медиҳад, далолат мекунад. Ду нусхаи хаттии тазкираи Рочӣ дар китобхонаи Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ёзбекистон таҳти №1304 ва 2193 нигоҳ дошта мешавад, ки ба қалами Садри Зиё тааллуқ дорад.

Дар дарбор истода, далерона, мустақилона фикр рондан, ҳақиқати таърихро дуруст маънидод кардани Сомӣ қимати эҷодиёташро баланд кардааст. Қатъи назар аз баъзе маҳдудиятҳои таърихӣ, ки дар бораи он таърихшиносон қайд кардаанд, «қимати назм ва насри ӯ дар замоне, ки ҳама соҳибқаламони дарбор дар мадҳи амиру вазир қасидаҳо иншо мекарданд, Сомӣ қабоеҳи аҳли ҳукуматро ошкоро ба рӯяшон мезад. Ин аст часорати адабӣ»³.

Дар хусуси таърихи вафоти Сомӣ ақидаҳо мухталифанд. Аз ҷумла Садриддин Айнӣ, ки Сомиро шахсан мешинохт ва дар хонаи Шарифҷон Маҳдум борҳо дида буд, менависад, ки соли 1325 ҳиҷрӣ (1907-1908) дар синии 72 солагӣ вафот кардааст⁴. З. Раҷабов вафоти ӯро соли 1909 медонад⁵.

¹ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. - С.204.

² Расулиён Қ. Асари зикршуда. - С.294.

³ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. - С.339.

⁴ Ҳамон ҷо. - С.339.

⁵ Раҷабов З. Мирзо-Азим Сомӣ ва осори ӯ. - С.27.

Ҳамин тавр, роҷеъ ба рӯзгору осори Мирзо Абдулазими Сомӣ дар асоси навиштаҳои худи муаллиф ва ҳамзамононаш хулоса кардан мумкин аст, ки ӯ яке аз чехраҳои шинохтаи ҳавзаи илму адаби Варорӯд дар нимаи дуюми асри XIX-ибтидои асри XX маҳсуб ёфта, дар пешрафти ҷаҳони андешаи илмию адабӣ, идома ёфтани мактаби таърихнигории анъанавии тоҷик нақши муассир гузоштааст. Ду асари таърихии ӯ, гарчанде бо услуби ниғориш аз ҳам тафовут доранд, аз тарафи муҳаққиқон ҳамчун манбаи дасти аввал доир ба салтанати хонадони манғития ва аморати Бухоро эътироф пайдо намудаанд.

1.2. Мазмун ва мундариҷаи «Тухфаи шоҳӣ»

Пиromуни дастхатҳо, нусхаҳо ва нашри «Тухфаи шоҳӣ» метавон гуфт, ки дар Феҳристи Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ин асар таҳти № 786 ниғаҳдорӣ карда мешавад. Рақамгузории саҳифаҳои он аз 133 оғоз ёфта, ба рақами 156 итмом меёбад.

Дар «Маҷмӯаи нусхаҳои хаттии форсии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ёзбекистон» тавсифи ду нусха аз китоби «Тухфаи шоҳӣ» оварда шудааст. Нахуст ба таърихи китобати 1326-и ҳичрӣ мутобиқ ба соли 1908 таҳти рақами 1458/2, ба хатти Мирзо Абдулвоҳид ва дигаре таҳти рақами 2091, соли китобат 1368, дар 298 ҷарақ мебошад.

Бояд зикр кард, ки барои таҳқиқи «Тухфаи шоҳӣ» бино ба чанд далел асосан нусхаи таҳти рақами 2091-и асар интиҳоб шудааст. Аввалан, баёни воқеаҳо ва ҳодисаҳо хеле мухтасар навишта шудаанд. Ба таври мисол, дар нусхаи зикршуда Мирзо Абдулазими Сомӣ дар муқаддима ё дебочаи асар баъди ҳамду сано, асарҳои таърихии маъруфи замони худ ва хусусияти хоси онҳоро ба тафсил оварда, зикр мекунад, ки «ҳар кадом аҳволи салотини худҳоро навишта, аз аҳволи

салотини вилояти Мовароуннаҳр камтар эрод кардаанд»¹. Дар нусхаи таҳти рақами 786 буда, танҳо ёдовар мешавад, ки асари худро дар асоси ҳикоятҳои шунида ва муоина кардааш дарҷ менамояд, то он ки пасмондашон ба фотеха ӯро ёд кунанд. Сониян, баёни ҳодисаҳо хеле мухтасар нигошта шуда, порчаҳои шеърӣ –возеҳкунандаи матлаби муаллиф, дар муқоиса ба асл камтар оварда шудааст. Солисан, пеш аз зикри амирони манғит суҳанпардозҳои мадҳии самовӣ, ки ба муаррихони дарборӣ хос аст, дида мешавад². Бо ин далелҳо ҳангоми баррасӣ мо нусхаи таҳти рақами 2091-ро ба асос гирифта, дар рафти таҳқиқ бо ду нусхаи дигар онро қиёс намудем.

«Тухфаи шоҳӣ»-и Абдулазими Сомӣ аз дебоча ва 72 фасли алоҳидаи хурду калон иборат буда, дар тафовут аз солномаҳои таърихии ҳамзамонаш сохтори нисбатан мушаххас дошта, банду басти мураккаб надорад. Асар воқеаҳои таърихи аз оғози асри XVIII, яъне аз давраи ҳукмронии Убайдуллоҳони аштархонӣ (1702-1711) то оғози асри XX, то давраи ҳукмронии Абдулаҳади манғит (1885-1910) фаро мегирад. Бо маълумоти худи Сомӣ нисфи аввали «Тухфаи шоҳӣ», яъне то замони ба сари қудрат омадани амир Музаффарӣ манғит (соли 1860) бо истифода аз асарҳои таърихии то муаллиф нигошташуда таълиф шудааст. Вобаста ба ин мо метавонем «Тухфаи шоҳӣ»-ро ба ду қисм ҷудо намоем. Қисми аввал дар асоси сарчашмаҳои таърихии дар муқаддима номбаршуда навишта шудааст. Қисми дуюмро муаллиф ҳамчун иштирокчии бевоситаи воқеаҳо ба риштаи тасвир кашидааст.

Вобаста ба фарогирии воқеаҳои таърихӣ ва ё аз назари хронологӣ «Тухфаи шоҳӣ»-ро метавон ба ду бахши алоҳида – таърихи Мовароуннаҳр дар давраи ҳукмронии хонадони Аштархониҳо (фаслҳои 1-3) ва таърихи аморати Бухоро (фаслҳои 4-72) тақсим намуд.

Азбаски ин сарчашмаи муҳимми таърихӣ чунин тақсимоату даврандиро надорад, мо тасмим гирифтём, ки ҳар як фасли онро

¹ Тухфаи шоҳӣ. № 2091. В. 36.

² Ҳамон ҷо. В.4а.

(ҳамагӣ 72 фасл) вобаста ба мухтаво ва мавзӯ ба шакли мухтасар шарҳ диҳем.

Сомӣ дар дебочаи худ, пас аз ҳамду ситоиши офаридгор роҳи халосӣ аз озурдагӣ ва ғаму андӯхро дар андӯхтани илму дониши ҳаводис ва ашхоси замони гузашта номида, қайд кардааст, ки мутолиаи асарҳои таърихӣ сабаби ҳушмандӣ ва боло рафтани дараҷаю мартабаҳо мегардад.

Дар фасли аввал муаллиф инъикоси воқеаҳоро на аз хонадони манғит, балки аз даврони ҳукмронии Убайдуллоҳхони Аштархонӣ ва муборизаи ӯ бо ҳокими Балх Муҳаммад Муқимхон оғоз карда, чараёни воқеаҳоро то ба сари тахт нишастани писари хурдии Субҳонқулихон Абулфайзхон, ба қисмҳои чудогона тақсим шудани давлати ӯ, роҳбари воқеии ҳукумат гаштани Муҳаммад Ҳакимбӣ, шӯриши ҳокимон ба муқобили ҳукумати марказӣ ва қашшоқии оммаи халқ ба риштаи тасвир мекашад¹. Дар ҳамин ҷо низ ҳучуми Нодиршоҳ ба Мовароуннаҳр ва муносибати дӯстонаи ӯ бо Муҳаммадҳакими атолиқ ва Муҳаммадраҳимбӣ ба таври муфассал оварда шудааст².

Дар фасли дувум, ошӯби Ибодуллоҳбӣи хитоиро, ки соли 1745 рух дода буд, ҳамчун кӯшиши мустаҳкам кардани ҳукумат дар Каттакӯрғон доништа, фурӯ нишондани ин ошӯб аз ҷониби Муҳаммад Раҳимбӣро зикр мекунад³.

Фасли сеюм комилан ба айшу нӯш машғул будани Абулфайзхон, шуғл надоштани ӯ ба кори давлатдорӣ, аз ҷониби Муҳаммадраҳимбӣ кушта шудани Абулфайзхон ва ду писараш ва соҳиби тахту тоҷ гардидани Муҳаммадраҳимбӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар ин фасл инчунин оид ба кӯчонидани қабилаҳои ўзбек ба атрофи Бухоро, ба зери тасарруф даровардани Ҳисор, Самарқанд, Ёротеппа, Шаҳрисабз,

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.6а-14а.

² Ҳамон ҷо. В.146-24а.

³ Ҳамон ҷо. В.24а-29б.

Насаф ва соли 1756 хон эълон шудани Муҳаммадраҳимбийи манғитро дар асоси сарчашмаҳо хабар медиҳад¹.

Шарҳи ҳаводиси ба сари қудрат омадани Дониёлбийи манғит (1758-1785), ки баъди амакаш Муҳаммадраҳимхон ба тахт нишаст, дар фасли чорум тасвир ёфтааст. Муаллиф ҳаводисро дар хусуси исёни ҳокими Ҷуротеппа, Фозилтӯраи юз ва аз ҷониби ӯ фатҳ шудани Самарқанд, муҳосираи Кармина ва ҳокими Қаршӣ таъйин кардани Фозилтӯраро нақл мекунад².

Меҳвари асосии фасли панҷумро саркашӣ ва хусумати Норбӯтабий (падари Фозилтӯрабий) ташкил медиҳад, ки дар охир ӯ аз дасти ғулуме кушта мешавад ва исён бо тасарруфи Қаршӣ анҷом мепазирад³.

Сомӣ дар фасли шашуми асари худ дар бораи муҳолифат ва саркашии ҳокимони Шаҳрисабз ва Ғузур Бегназарбийи кенегас, Дӯстқарабийи саройӣ ва ба онҳо ҳамроҳ шудани ҳокими Қаршӣ Бӯтабегбий бар зидди амир Дониёл, солҳои 70-уми асри ХУШ ба тобеияти Бухоро ҳамроҳ кардани Шаҳрисабз, Ғузур, Қаршӣ ба таври муфассал нақл мекунад. Дар ин бахш инчунин аз амали ҳокими Қаршӣ Бӯтабегбий, ки дар миёни фармондеҳони лашкари Бухоро парокандагӣ ва парешониро эҷод намуда, лашкари Бухоро бо роҳбарии Шохмурод шикаст дода, шохзодаро ба асирӣ гирифт, матолиби ҷолиб оварда шудааст⁴.

Муҳтавои асосии бахши ҳафтуми асарро ҳаводиси гуногуни таърихӣ, монанди ғорату тороҷ шудани вилояти Чироғчӣ аз тарафи ҳокими Шаҳрисабз Бегназарбий, муҳосира ва тирборон намудани Шаҳрисабз аз ҷониби писари амир Дониёл Шохмурод ва ҳокими Қаршӣ Бӯтабегбий ташкил медиҳад⁵.

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.296-396.

² Ҳамон ҷо. В.39а-41а.

³ Ҳамон ҷо. В.41б.

⁴ Ҳамон ҷо. В. 42б - 44а.

⁵ Тухфаи шоҳӣ. В.44б - 46а.

Кӯшиши аз итоати амир Дониёл баромадани қабоили туркман дар соли 1176 ҳиҷрӣ (1762\63 милодӣ) ва Чаҳорҷӯйро мавриди оташу ғорат қарор додани онҳо дар фасли алоҳидаи ҳаштум инъикос ёфтааст¹.

Абдулазими Сомӣ дар асари худ ба саркашии ҳокимони алоҳида, ошӯбу исёнҳои онҳо ва дигар қувваҳои марказгурези аморат ва муборизаи амирони манғитӣ ба муқобили ин қувваҳо ва қабилаҳои алоҳида низ бештар таваҷҷуҳ намудааст. Аз ҷумла, дар фасли нухум муборизаи ҳокими Шаҳрисабз дар иттиҳод бо туркманҳои соҳили Амударё дар соли 1183 ҳиҷрӣ мутобиқ ба солҳои 1769\70 милодӣ бар зидди ҳукумати марказӣ, ҳуҷум ва муҳосираи Шаҳрисабз ба тафсил оварда шудааст².

Дар фасли даҳум бошад, ба саркашии қабилаҳои хитой-қипчоқ ва барқут бо роҳбарии ҳокими Нурато Ёдгорбий парвонаҷӣ дар соли 1196 ҳиҷрӣ (1781-1782 милодӣ) бар зидди ҳукумати марказӣ ва ба қатл расонидани ҳокиму тарафдоронаш маълумот медиҳад³.

Сомӣ ба инъикоси таърихи давраи ҳукмронии амир Музаффар ва муборизаи ӯ барои нигоҳ доштани ҳокимияти марказӣ, лашкаркашиҳои ӯ ба дигар манотиқи Мовароуннаҳру Хуросон 13 фасли алоҳидаи асари худро бахшидааст. Аз ҷумла ба сари тахт нишастани Шохмурод (1785-1800), ислоҳот ва чорабиниҳои ӯ барои устувор кардани ҳокимияти марказии аморат дар фасли ёздаҳум нақл шудааст⁴.

Дар фасли дувоздаҳум, раванди бар зидди амир барангехтани ҳокими Миёнкол султон Муродбий-бародари амир Шохмурод дар соли 1786 ва бо роҳи мактубу пайғом ором ва бо баҳонаи машварати сафари Марв ба дарбор даъват ва билохира ба қатл расонидани султон тасвир ёфтааст⁵.

¹ Ҳамон ҷо. В.46б.

² Ҳамон ҷо. В.47а-48а.

³ Ҳамон ҷо. В.48б-55й.

⁴ Ҳамон ҷо. В.57а-63а.

⁵ Тухфаи шохӣ. В.63б.

Ҳамин тавр, дар се фасли дигар муборизаи амир Шохмурод ба муқобили Марв ва тобеъ намудани ҳокимони саркаши он тасвир ёфтааст. Аз ҷумла муаллиф ҳуҷум ва ғорати пайвастаи ҳокими вилояти Марв Байрам Алихон ба Чаҳорҷӯй, муҳосира ва забт шудани Марв аз ҷониби амири Бухоро Шохмурод ва ба дор кашидани Байрам Алихонро ба таври муфассал тасвир менамояд¹.

Вале ҳокими нави Марв низ ба амир Шохмурод сар намефурорад. Сомӣ дар фасли алоҳида (ҷордахум) сар аз итоат берун овардани ҳокими Марв Муҳаммадумарбий, муҳосираи Марв, фатҳи қалъаи Бандеултон, вайрон кардани бандари об ва соли 1211 ҳиҷрӣ (1796-97 милодӣ) таъмири бандар ва аз нав ҷорӣ шудани об ба Марвро тавсиф мекунад².

Пас аз ин, комилан тобеъ шудани ҳокими Марв ба амири Бухоро ва ҳатто барои кӯмак ба амир муроҷиат намудани он нақл мешавад. Дар фасли алоҳида Сомӣ таърихи шӯриши шиийён дар Марв, ки онҳоро рофизӣ ном мебарад, бар зидди ҳокими он Динносиртӯра ва имдод талабидани ӯ аз амир Шохмурод, бо мақсади пахши шӯриш ва фатҳи қалъа, вайрон кардани сарбанди дарёи Мурғоб, ишғоли қалъа, аз тарафи амиро муфассал нақл менамояд³.

Лашкаркашиҳои амир Шохмурод ба Машҳад, Ҳисор, Ёротеппа, муборизаи ӯ бар зидди Темуршоҳи афғон ва шоҳи Эрон Муҳаммадшоҳ барои гирифтани Машҳад низ аз тавачҷуҳи Сомӣ берун намондаанд. Дар фасли алоҳида (шонздаҳум) лашкар кашидани амир Шохмурод ба Машҳад солҳои 1799-1800, муҳосираи қалъаи Таврақ (қалъае дар роҳи Машҳад), истилои Машҳад дар замони ҳукумати Шохруҳ Мирзо ба тафсил нақл мегардад⁴.

¹ Ҳамон ҷо. В.64а-65б.

² Ҳамон ҷо. В.66б-67а.

³ Ҳамон ҷо. В.67б-71б.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. В.74б-76а.

Ҳамзамон элчӣ фиристодани Мумишхони ҳокими қалъаи Чанорон (қалъае дар 40 км Машҳад) ба назди амир Шохмурод хангоми тасарруфи Машҳад аз мадди назари муаллиф берун намондаанд¹.

Фатҳи вилояти Ҳисор аз тарафи шоҳзода Ҳайдар, кушта шудани Аллоҳбердибӣ, дар солҳои 1797-1798², забти Ҷротеппа³ низ дар фаслҳои алоҳидаи китоб муфассал дарҷ гардидаанд.

Фасли бистуми асар дар бораи лашкар кашидани Темуршоҳи афғон дар санаи 1797-1798 ба тарафи Хуросон⁴ ва фасли бисту якум оид ба лашкар кашидани подшоҳи Эрон Муҳаммадшоҳ ба Машҳад дар соли 1798-1799⁵ бахшида шудаанд.

Азияти беобӣ кашидани аҳолии Марв ва дархости бартароф кардани ин қазия аз амир Шохмурод, таъмини бандари Сарбандро Сомӣ дар як фасли алоҳида бо таваҷҷуҳ ба амир Шохмурод тасвир мекунад⁶.

Марги амир Шохмурод, даъвои бародарони ӯ Фозилбӣ ва Умарбӣ барои тахту тоҷ, ноком шудану ба Шаҳрисабз гурехтани онҳо, ба сари тахт нишастани амир Ҳайдар, Қиззахро ба муҳосира гирифтани ҳокими Ҷротеппа, фиристодани лашкари ўзбекияи Миёнколот бо роҳбарии ҳокими Каттақурғон Муҳаммадаминхоҷа барои аз муҳосира озод кардани Қиззах ва ба Самарқанд равона шудани амир Ҳайдарро муаллиф дар як фасл баён намудааст⁷.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» як бахши калони асари худро ба тасвири давраи ҳукмронии амир Ҳайдар (1800-1826), ба сари тахт нишастани ӯ, муборизаҳои дохилӣ, сиёсати дохилию хориҷӣ ва тасвири дигар ҳаводиси таърихӣ ин давра бахшидааст. Ҳаводиси ба Бухоро

¹ Ҳамон ҷо. В.766-796.

² Ҳамон ҷо. В.89а.

³ Ҳамон ҷо. В.816-836.

⁴ Ҳамон ҷо. В.84а-86б.

⁵ Ҳамон ҷо. В.876-916.

⁶ Ҳамон ҷо. В.92а-95а.

⁷ Ҳамон ҷо. В.956-96а.

лашкар кашидани подшоҳи Хоразм Элтузарро дар солҳои 1805-1806,¹ таърихи шӯриши қабоили хитойӣ, қипчоқ ва кенегас бо роҳбарии ҳокими Шаҳрисабз, бародарони амир Шохмурод Фозилбий ва Умарбӣ, ҳокими Каттакӯрғон ва аз ҷониби эшон тасарруф шудани Панҷшанбе, Янгикӯрғон, шӯриширо фурӯ нишондани амир Хусейн,² ҳаводиси қатли ҳокими Ҷротеппа Бобобий аз дасти хоҳарзодааш Бегмуродбий, ҳокимияти Ҷротеппаро ба даст гирифтани Бегмуродбий, тасарруф ва ғорат кардани аҳолии Қиззах, муҳосираи Қиззах, қатли Бегмуродбий³ ба тафсил дар се фасли аввали ин бахш нақл шудаанд.

Воқеаи лашкаркашии Элтузар ҳокими Хоразм ба Бухоро, зарар расонидани ӯ ба раоё ва шикаст ёфтани гурехтан ва ғарқ шудани ӯ дар рӯдхонаи Ому дар соли 1806/1807,⁴ Чаҳорҷӯйро муҳосира кардани ҳокими Марв Диносирхон дар соли 1806/1807 ва шикаст хӯрдани ба Машҳад фирор кардани ӯ, шӯриши қабилаҳои хитойӣ, қипчоқ ва туркманҳо, аз зери тобеияти ҳукумати Бухоро хориҷ гаштани Марвро муаллиф дар фаслҳои дигар ба риштаи тасвир мекашад⁵.

Лашкаркашии хони Хӯқанд амир Олимхон дар соли 1819/1820 ба Ҷротеппа ва оғози муҳолифати ӯ бо амир Ҳайдар дар тасарруф намудани Хучанд,⁶ ҳучумҳои пайдарҳами хони дигари Хӯқанд Умархон ба Ҷротеппа бар асари иғво ва нифоқи ҳокими Муғ Маҳмудхочасадр ва амирони Ҷротеппа дар солҳои 1819-1820⁷ дар маркази таваҷҷуҳи муаллиф қарор доштааст. Сомӣ дар тасвири ин ва дигар воқеаҳо бештар ба амирони манғит ҳусни таваҷҷуҳ зоҳир намудааст.

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.97б.

² Ҳамон ҷо. В.98а-100а.

³ Ҳамон ҷо. В.100а-103б.

⁴ Ҳамон ҷо. В.104а-105а.

⁵ Ҳамон ҷо. В.104а-105а.

⁶ Ҳамон ҷо. В.104а-105а.

⁷ Ҳамон ҷо. В.110б-112б.

Муносибатҳои Хоразму Бухоро, аз ҷумла юриши хони Хоразм Муҳаммадраҳимхон ба Бухоро дар соли 1821/1822 дар фасли алоҳида мавриди баррасӣ қарор гирифтааст¹.

Лашкаркашии амир Ҳайдар ба Ургут дар соли 1821/22 бо мақсади сарқуб кардани ҳокими он Каттабег, аз ҳокимони Шаҳрисабз ва Китоб имдод ҷустани Каттабег, муҳосираи Шаҳрисабз ва таслим шудани он², ҳаводиси солҳои 1855/1856, яъне сарпечӣ ва шӯриши ҳокимони кенегас ва шикасти он аз ҷониби амир Ҳайдар³, шӯриши қабилаҳои хитойӣ бо сарвари Одинакулбий ва қипчоқ бо роҳбари Маъмурбий, лашкаркашии амир Ҳайдар бар сари онҳо дар соли 1823/1824, ба дор кашидани муҳолифон⁴ пайдарпай дар се фасл нақл шудаанд.

Дар идомаи ин фаслҳо Сомӣ ба тарзи алоҳида саркашӣ ва кӯшиши аз итоати амири Бухоро баромадани қабилаи қарақалпоқ дар қалъаи Чипор (мавзеест дар 35 км Самарқанд) ва шикасти онҳоро аз ҷониби бародари амир Ҳайдар Муҳаммад Ҳусейнхон⁵ тасвир кардааст.

Ду фасли минбаъдаи асар (36-37) ба муносибатҳои Бухорову Хоразм ва муборизаи онҳо бахшида шудааст. Сомӣ доир ба ҳучуми лашкари Урганҷ ба Чаҳорҷӯ, муҳосираи қалъаи Фароб, ғарқ шудани бародари хони Хоразм Муродхон ва пирӯзии лашкари амир Ҳайдар маълумот додааст⁶.

Муаллиф дар фасли алоҳида таъкид менамояд, ки муддати ҳашт сол то марги хони Хоразм Муҳаммадраҳимхон (1824) қабилаҳои қипчоқу хитойӣ чун даст ба исёну шӯриш мезаданд, хони Хоразм ба Бухоро ҳучум мекард⁷.

Аҳволи хонаводаи амир, шахсияти ӯ, панҷ нафар писарони амир Ҳайдар, аз ҷумла Мирҳусайнхон, Насруллоҳ, Мирумархон, Мирҳамза,

¹ Тухфаи шохӣ. В.1126-1136.

² Ҳамон ҷо. В. 117а-118б.

³ Ҳамон ҷо. В.119а-122б.

⁴ Ҳамон ҷо. В.123а-124б.

⁵ Ҳамон ҷо. В.125а-126а.

⁶ Ҳамон ҷо. В.126б-127а.

⁷ Тухфаи шохӣ. В.127б-129а.

Мирсафдар ва шахсияти ҳар яки онҳо¹, ҷашни туйи суннати Мирҳамза дар Бухоро² ба тафсил аз тарафи муаллиф нақли худро ёфтаанд.

Таърихи ба тахт нишастани амир Ҳусайн дар сарири салтанати Бухоро, марги амир Ҳусайн, бар тахт нишастани Мирумар, муҳолифат ва зиддияти ӯ бо Насруллоҳ барои тахту тоҷ дар соли 1827/28 мухтавои бахши алоҳидаи асарро ташкил медиҳад³.

Оғози муҳолифати кенегас ва ҳокими Шаҳрисабз Дониёл, рафтани амир Насруллоҳ ба Шаҳрисабз ва сари итоат фурӯ овардани Дониёл низ аз мадди назари Сомӣ берун намондааст⁴.

Мавзуи ихтилоф ва душмани амир Насруллоҳ ва хони Хӯқанд Муҳаммад Алихон, ҳучуми амир Насруллоҳ ба Фарғона дар соли 1842 дар фасли алоҳида шарҳи худро пайдо намудааст⁵.

Дар яке аз фаслҳои ин бахш Сомӣ мавзуи қаҳрамонии зани ҳокими Чаҳорҷӯ Рачаббӣи курт ҳангоми ҳучум ва муҳосираи Чаҳорҷӯӣ аз тарафи лашкари Хоразм, шамшеру камар бастану муддати бист рӯз калъадорӣ намудани ӯро ба риштаи тасвир мекашад⁶.

Рақобати сиёсӣ ва ҷангҳои байниҳамдигарии амирони Бухоро ва хонҳои Хӯқанд ҳамеша дар мадди назари солноманависон ва воқеанигорони давр буд. Сомӣ низ аз ин дар канор намондааст. Ҳаводиси фатҳи вилояти Ғротеппа ва кушта шудани Рустамбӣи юз, ҳучумҳои паёпайи амир Насруллоҳ ба Шаҳрисабз, ки муддати бисту панҷ сол сиву ду маротиба ба ин манотик ҳучум овардааст, дар яке аз фаслҳо муфассал нигошта шудааст⁷.

Мувофиқ ба мазмун ва шарҳи ҳаводис як бахши калони «Тухфаи шоҳӣ» ба давраи ҳукмронии амир Музаффар бахшида шудааст. Ин бахш дар маҷмуъ аз 27 фасл иборат аст. Дар фаслҳои аввал ба тахти

¹ Ҳамон ҷо. В.129а-132а.

² Ҳамон ҷо. В.133а-136б.

³ Ҳамон ҷо. В.137а-146а.

⁴ Ҳамон ҷо. В.146б-148а.

⁵ Ҳамон ҷо. В.148б-151а.

⁶ Ҳамон ҷо. В.151б-155б.

⁷ Тухфаи шоҳӣ. В.156а-166а.

Бухоро нишастани амир Музаффар,¹ муҳолифат ва исёни қабоили кенегаси Шаҳрисабз, рафтани амир Музаффар ба Шаҳрисабз,² муборизаи амир бо ашрофи ошӯбгар ва ғасби Яккабоғу музаффарияти ӯ, ҳучуми хони Хӯқанд Маллахон ба Қиззах ва ба ёрдами қиззахӣён шитофтани амири Бухоро,³ лашкаркашии амир Музаффар ба Ҳисор ва қатли Абдулкаримхону авлоди ӯ, солҳои 1280/1863-64⁴ ба тарзи муфассал аз тарафи Сомӣ нақл шудаанд.

Афзудани зулму истисмор дар вилояти Ҳисор дар замони ҳукумати Абдулсатторбийи иноқ ва лашкаркашии амир Музаффар ба Ҳисор⁵ дар як фасли алоҳида мавриди тасвир қарор гирифтааст.

Истилошавии Осиёи Миёна аз тарафи Россияи подшоҳӣ, ҳучуми кушунҳои рус, ки онро Сомӣ «баёни зуҳури фитнаи насоро ба диёри ислом» номидааст, дар чандин фасли ҷудогона аз тарафи муаллиф нақл мешавад. Аз ҷумла, муаллиф ибтидои ҳучуми лашкари Россияи подшоҳӣ ба Осиёи Миёна, истилои қалъаи Авлиёто, муҳосираи Тошканд дар санаи 1288/1871-1872⁶, таърихи истилои Тошканд, Хучандро забт намудани амир Музаффар ва ба сӯи Хӯқанд ҳаракат кардани ӯ,⁷ задухӯрди хонҳои Хӯқанд Маллаёр бо Худоёр барои тахти хонӣ ва гурехтани Худоёрхон ба Бухоро,⁸ ҳаводиси элчӣ фиристодани губернатори рус ба назди амир Музаффар дар Бухоро ва ҳабс шудани элчии ӯ,⁹ ҷанги нахустин байни қӯшунҳои Бухоро ва Россия, муҳорибаи назди Майдаюлгун ё худ Эрчар (дар роҳи Қиззах ва Хучанд) дар соли 1866, шикасти лашкари Бухоро ва ба Самарқанд гурехтани амир Музаффар,¹⁰ омадани лашкари рус ба болои Қиззах, муҳосираи он,

¹ Ҳамон ҷо. В.167а-173а.

² Ҳамон ҷо. В.173а-175а.

³ Ҳамон ҷо. В.175б-176а.

⁴ Ҳамон ҷо. В.177б-180а.

⁵ Ҳамон ҷо. В.180б-185а.

⁶ Ҳамон ҷо. В.185б-188б.

⁷ Ҳамон ҷо. В.189а-194а.

⁸ Ҳамон ҷо. В.194а-197а.

⁹ Тухфаи шоҳӣ. В.198а-200б.

¹⁰ Ҳамон ҷо. В.201а-207а.

кушта шудани асокири зиёд,¹ рафти муҳосираи Қиззах ва истилои он аз ҷониби Россияи подшоҳӣ,² ҳар яке ба таври муфассал дар фаслҳои алоҳида тасвир ёфтаанд.

Лашкари Россия ба Самарқанд, фитнаи муллоёни ғазоталаб ва кушта шудани онҳо дар мадрасаи Тиллокӯрӣ дар як фасли ҷудогона аз тарафи Сомӣ нақл шудааст³.

Муаллифи асар дар ду фасли алоҳида бе ҷанг дохил шудани лашкари рус ба Самарқанд⁴ ва лашкаркашии Россияи подшоҳӣ ба тарафи вилоёти Каттакӯрғону Панҷшанбе ва тасхири ин мавзёҳоро⁵ ҳамчун шоҳиди воқеӣ тасвир менамояд.

Фитнаи ҳокими Самарқанд Шералӣ иноқ дар бадгумон сохтани падар аз писар, ба Ғузур фиристодани Абдумалик, машварати пинҳонии Абдумаликтӯра ба амирони дарборӣ чун Худоёришики қараманғит, Иброҳими манғит, Темурхоҷаи манғит, Эшназарбеги шағовулӣ ба муқобили амир Музаффар, ба исёни Абдумалик пайвастании Бобобегбийи ҳокими Шаҳрисабз, Ҷурабеки ҳокими Китоб, бо дастгирии аҳолии Ғузур ва Шаҳрисабз ба муҳосира кашидани Самарқанд⁶ мавзӯи фасли алоҳидаро ташкил додаанд.

Исёни Остонақули қозойағлии қунғурот, муҳосира кардани вилояти Шеробод, талаву тороҷ ва оташ задани дӯкону саройҳо, таслими қалъаи Шеробод ва озими Ғузур шудани ҳокими он Каримқулбӣ, сар задани шӯру исён дар тамоми ноҳияҳои Ҳисор, бо мақсади эмин мондан аз фитнаву ошӯб ба Бухоро кӯч бастании ҳокимони Ҳисор, Деҳнав, Юрҷӣ, Файзобод, Саричӯй ва Сарисийё, шикасти Абдумаликтӯра дар Самарқанд, қатли омми аҳолии

¹ Ҳамон ҷо. В.2076-211а.

² Ҳамон ҷо. В.212а-215а.

³ Ҳамон ҷо. В.2156-2216.

⁴ Ҳамон ҷо. В.222а-226а.

⁵ Ҳамон ҷо. В.227а-227б.

⁶ Ҳамон ҷо. В.228а-232б.

Самарқанд аз ҷониби лашкари русро низ муаллиф дар баҳши алоҳидаи асараш баён намудааст¹.

Ҳаводиси дохили аморат, исёну ошӯбҳои мардумӣ, саркашии ҳокимони чудоғона, мочароҳои дохилидарборӣ, ки бисёри онҳо дар пеши назари Сомӣ ба вуқӯ омадаанд, аз назар ва таҳлили ӯ берун намондаанд. Аз ин рӯ, ӯ ба баёни ин ҳаводис фаслҳои чудоғонаи асари худро бахшидааст. Аз ҷумла, фиристодани лашкар бо сардории Тағой Муродбий ва Юлдошбий ба ҷониби Ғузур барои дастгирии Абдумалик, фирори тӯра ба Шаҳрисабз, муҳорибаи Тезоб, хурӯчи Сиддиқ тӯраи қазоқ ва талаву тороч шудани аҳолии Кармина, фирори ҳокими он ба Бухоро, эҷоди фитнаву фасод ва ошӯб андохтани ӯ дар Бухоро соли 1867, ба воситаи даҳ ҳазор сарбоз, шаш зарб тӯпи дуранدوزи қалъашикани рус шикаст додани Абдумаликтӯра, фирори ӯ ба Тошқурғон ва Хоразм дар соли 1868, фурӯ нишондани исёни қабоили қунғурот бо сарвари Остонакул, Ёдгорбег, Шоҳмурод ва фирори эшон ба Балх дар соли 1869, сар задани шӯру исён дар Ҳисору Дехнав, дар соли 1869 тасарруфи Дехнав аз тарафи Аҳмадбег (аз авлоди Абдукарим, мири Ҳисор), муҳосираи Дехнав, фирори Аҳмадбег ба Балх, юриши қушбегӣ ба Ҳисор, Хатлон ва Қӯрғонтеппа дар саҳифаҳои 238а - 266б-и «Тухфаи шоҳӣ» баён гардидаанд².

Солҳои охирини ҳукмронии амир Музаффар, вазъи ноороми аморат, саркашии ҳокимону бекҳои алоҳида, махсусан ҳокимони Шаҳрисабзу Китоб ва барои кӯмак муроҷиат намудани амир ба губернатори рус аз ҷониби муаллиф тасвири худро ёфтаанд. Масалан, ирсоли номаи имдодии амир Музаффар ба губернатори рус чихати тасхири вилояти Шаҳрисабзу Китоб ва аз ҳукумат дур кардани қабилаи кенегас дар як баҳши алоҳида нақл шудааст.

Дар фаслҳои охири асар Сомӣ оқибати кори Абдулмаликтӯра, фирори ӯ ба Хоразм ва гузаштани ӯ ба тарафи Қобул, фитнаи

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.233а-237б.

² Ҳамон ҷо. В.238а-266б.

Аллоҳёрбеки баҳрин дар Хатирчӣ, гурехтани Искандархони афғон аз Нурато ва кушта шудани Абдучабборбеги туксабо дар соли 1864-1865, Ғавти шоҳи Россия Александр ва нишастии писараш Николай ба тахти Россия ва иштироки амир Абдулаҳад дар маросими тоҷгузорӣ, дар чанд варақ (267а-289б)¹ оварда шудаанд.

«Тухфаи шоҳӣ»-и Сомӣ бо зикри марги амир Музаффар² ва бар тахт нишастани амир Абдулаҳад дар соли 1885³ анҷом меёбад.

Асари «Тухфаи шоҳӣ» асосан таърихи сиёсии хонигарии Бухорои давраи ҳукмронии манғитихоро дар бар гирифта, масъалаҳои иқтисодиро пайгирӣ намекунад. Вале ба шарофати инъикоси бегаразонаи ҳаводис дар асар лаҳзаҳои муҳимми ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ, вазъи оммаи меҳнаткаш низ дарҷ шудааст.

Табиист, ки Мирзо Абдулазими Сомӣ асари худро дар асоси дидаву, шунидаҳо, мушоҳидаҳо ва баъзе манбаъҳои хаттӣ рӯи қоғаз овардааст. Одатан аксарияти муаллифони осори хаттӣ аз зикри манобеи таърихӣ истифодашуда дар дохили матн худдорӣ мекунанд. Ба истиснои муаллифи асари мавриди таҳқиқи мо, ки барои тақвияти нигоштаҳои худ, аз муаллифон ва осори дар замони худ маълум возеҳона сухан мегӯяд. Масалан, ӯ дар қисмати «Ибтидои тасаллут ва найли салтанати Муҳаммадхони манғит» хангоми баёни муносиботи Нодиршоҳи Афшор бо Абулғайзхон ва навиштани маншури салтанат, яъне муайян намудани доираи имтиёзи Абулғайзхон Мирзо Маҳдихонро зикр мекунад. Мирзо Маҳдихони Астарободӣ, писари Муҳаммаднасири Астарободӣ буда, 23 январӣ соли 1747 шомили ҳайате ба сарпарастии Мустафохон Шомлу бо ҳадяҳои зиёд ба Бағдод рафт, то бо Аҳмадпошо (ҳокими Бағдод) мулоқот кунад, аммо дар Бағдод чун хабарӣ марги Нодиршоҳро шунид, ба Машҳад ва ба қавле ба Табрез рафт ва гӯшаи узлат гузид. Таърихи дақиқи марги Мирзо Маҳдӣ

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.267а-289б.

² Ҷамон ҷо. В.290б-292б.

³ Ҷамон ҷо. В.293а-299а.

маълум нест. Аз ӯ осоре чун «Таърихи чаҳонкушойи Нодирӣ», «Дарраи нодира», «Санглох», «Миншоот» боқӣ мондааст. Нодиршоҳ ба муншии худ амр намуд, ки маншури салтанати мамолики Туронро то укбаи Кошғар ба оби зар навишта, ҳозир оварад. Муаллиф инчунин дар тавсифи амир Шохмурод барои тақвияти авсофи амир асари сиёсатмадор ва мусташриқи маъруфи шотландӣ Сэр Чон Малком¹-ро, ки шоҳиди воқеаи қизилбош дар замони амир Шохмурод буда, дар асараш ба риштаи тасвир кашидааст, тавсия медиҳад.

Дар нигоштани таърихи лашкаркашии амир Шохмурод ба Марв аз қасидаи Мирзо Содиқи муншӣ иқтибос меорад. Мирзо Содиқи муншӣ², дар фатҳи Марв қасидае мутазаммини таърих дар силки назм кашида манзур сохта, мавриди алтофи беғоят хусравонӣ шуд³. Аммо ақидаи Мирзо Шамси Бухорӣ дар мавриди таърихи фатҳи Марв баръакси онҳост, ки чунин гуфта: «сари ғулом бурид ва зери дор ниҳод»⁴.

¹ Сэр Чон Малком, сиёсатмадор ва мусташриқи маъруфи шотландӣ, сафир ва намояндаи давлати англис дар Ҳинд дар дарбори Фатҳалишоҳи Қочор буд. Вай ба хидмати ширкати Ҳинди Шарқӣ даромад ва ба воситаи тасаллут дар забони форсӣ, мутарҷими форсии низоми Ҳайдаробод шуд. Сипас аз ҷониби ширкати Ҳинди Шарқии Британия ба унвони фиристодаи махсус ба дарбори Фатҳалишоҳ омад ва бо ҳоҷӣ Иброҳими Шерозӣ, садри аъзами вақт паймони бозаргонӣ муътақид кард. Малком бори дигар дар соли 1809 аз тарафи ҳукумати Ҳинд ба Эрон омад ва муддате дар Эрон монд ва саранҷом соли 1812 ба Англия бозгашт. Чанд соли баъд китоби маъруфи худ «Таърихи Эрон»-ро дар ду ҷилд мунташир кард. «Таърихи сиёсии Ҳиндустон», «Тарҳи сабқҳо», «Тарҳҳое дар мавриди Эрон», «Ёдбуди аз Ҳинди Марказӣ» аз осори ӯст. Китоби «Таърихи Эрон»-и Чон Малком бори нахуст тавассути Мирзо Исмоили Ҳайрат дар соли 1287 қ. ба форсӣ баргардонда шуд ва дар Ҳинд ба чоп расид.

² Мирзо Муҳаммад Содиқи муншии Бухорӣ, шоир, муаррих ва хушнависи маъруф, ки муддате самти муншии дарбори амир Ҳайдари манғитро дошт, аммо баъд ба сабаби безътиной ба дарбориён аз он самт маъзул ва ба кӯҳистони Дарвоз ронда шуд. Дар куҳансолӣ иҷоза ёфт ба Бухоро баргардад, аммо ба Қаршӣ рафт ва то поёни умр дар он ҷо монд. Вай шоири ғазалсаро буда, дар ғазал аз амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ ва ба вежаи Бедил таъсир гирифтааст. Аз ӯ девони шеър боқӣ мондааст. «Дахмаи шоҳон», «Қазо ва қадар», «Сокинома», «Манзумаи футухоти амири маъсум ва амир Ҳайдар» аз дигар осори ӯст. Ниг ба «Донишномаи адаби форсӣ». Ҷ. 1. (Осиёи Марказӣ). - С.558.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.65.

⁴ Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро ва Хӯканд ва Қошғар. - С.114.

Мирзо Абдулазими Сомӣ дар ташбеҳ додани часорату фасоҳати амир Шохмурод ба амир Темури Кӯрагонӣ аз «Аҷоибу-л-мақдур фи навоиби Темур»-и Ибни Арабшоҳ иқтибос меорад.

Хулоса, асарҳои навиштаи Сомӣ, аз ҷумла «Тухфаи шоҳӣ» ва «Таърихи салотини манғития», ки фарзияи якрағ будани ин ду асар аз ҷониби баъзе муаррихон вуҷуд дорад, агарчанде инъикоси як давраи таърихист, аслан тарзи нигориш, баёни ҳаводис куллан аз ҳам фарқ мекунад. Чунончи, ҳаҷман зиёд будани асари мавриди таҳқиқи мо, ки дар таърих бо номи «Аҳбори расмӣ» низ маълум аст, ҳаводисро то соли 1898-99 ба риштаи тасвир кашида, алорағми тафовут дар санаҳои таърихӣ, дар он чунин воқеаҳои таърихӣ, аз ҷумла шӯриши Андичон бо роҳбарии Дукчиэшон соли 1898, ҷаласаи ҳарбӣ дар Оқтеппа пеш аз ҳуҷуми лашкари рус, даъват кардани шӯро дар давраи амир Музаффар дар Кармина баъди ишғоли Самарқанд, оид ба иштироки қабилаҳои туркман дар ҳайати лашкари Бухоро ва ғайра дида намешаванд.

БОБИ 2. ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ СИЁСӢ ВА ИДОРӢИ ХУРОСОНУ МОВАРОУННАҲРИ НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX ДАР «ТУҲФАИ ШОҲӢ»

2.1. Бозтоби авзoi сиёсии Хурoсону Мовароуннаҳри нимаи аввали асри XVIII дар «Тухфаи шоҳӣ»

Давраи ҳукмронии Аштархониён (Ҷониён) яке аз давраҳои пуртазод ва вазнину мушкил дар таърихи халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Болоравии қувваҳои иртиқоии феодалӣ, парокандагии сиёсӣ, ҷангҳои пайдарпайи дохилӣ, ҳолӣ мондани шаҳрҳо, аз тохтутозҳои ҳокимони гуногун хароб гардидани деҳаҳо, ин ҳама хусусияти ҳоси давраи ҳукумати Аштархониён аст, ки дар асоси нигоштаҳои Мирзо Абдулазими Сомӣ ва дар қиёс бо сарчашмаҳои дигар боз ҳам равшантар мегардад.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» тасвири ҳаводиси замони Аштархониёнро баъд аз марги Субҳонқулихон оғоз мекунад. Тибқи навиштаи Сомӣ, Искандархон, падари Муҳаммад Муқимхон, писари бузурги Субҳонқулихон буда, аз ҷониби падар валиаҳд интиҳоб мегардад. Аммо Искандархон дар айёми ҳаёти падар фавтид ва Субҳонқулихон баъд аз сӯғворӣ Муҳаммад Муқимхон, писари ӯро ба ҷой падараш дар вилояти Балх ҳоким таъйин намуд¹.

Сарчашмаҳои дигар, аз ҷумла «Таърихи Муқимхонӣ» низ хабар медиҳад, ки дар охири ҳукумати Абдулазизхон (1645-1680) дар муборизаҳо барои қудрат миёни ӯ ва Субҳонқулихон, аксари амирон ва ҳокимони маҳалҳо Субҳонқулихонро дастгирӣ карданд ва ӯ аз ин истифода намуда, соли 1680 соҳиби тахти Бухоро гардид. Субҳонқулихон барои муҳофизати соқинони Балх ва ҷорӣ намудани тартибу низом ҳамчун вориси тахти Бухоро ба он ҷо яке аз фарзандони

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.6б.

худ Искандар Муҳаммадхонро мефиристад. Искандархон дар Балх хамагӣ се сол ҳукмронӣ намуд ва дар синни бисту ҳашт солагиаш аз тарафи Мавзун Сурой, ки бо бародари Искандарбек Абумансурхон ҳамроз буд, захр дода кушта шуд¹.

Дар замони Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори Маҳмудбий аз қабилаи қатаған ғавқуллода баланд гардида, унвони «атолик»-ро соҳиб гардид. Атолик олитарин рутбаи давлатии хони Бухоро буд, ки пас аз хон мақоми аввалро ишғол карда, вазифаи нахуствазирро адо менамуд. Субҳонқулихон дар муборизаи зидди хевагиҳо ба кӯмаки Маҳмудбий атолик рӯ овард ва ғурӯ нишондани исёни амирони Балхро низ ба ҳамин атолик супорида, ӯро ҳокими Балх ва Бадахшон таъин кард.²

Ҳокими Балх Маҳмудбий атолик мавқеи худро мустаҳкам намуда, дар баробари хонии Бухоро мустақилияти бештарро ба даст овард. Ӯ сиёсатеро амалӣ менамуд, ки ин дар байни пешвоёни қабилаҳои бодиянишини гирду атроф боиси норизоӣ гардид. Амирони қабилаҳои қурома бар зидди ӯ исён карда, бахзе маҳалот ва манзили макони мансабдоронро ғорат намуданд ва хуни чандин нафарро рехтанд. Маҳмудбий ҳарчанд кӯшиш намуд, аммо ин бетартибиро пахш карда натавонист. Ӯ ин бенизомиро аз набудани вориси тахти Бухоро дар Балх вобаста медонист ва бо мақсади таҳким бахшидан ба эътибори худ бо мактуб ба Субҳонқулихон муроҷиат намуд, то ки ӯ набераи хурдсоли худ Муҳаммад Муқим султонро ҳамчун ҷонишин ба Балх фиристонад³.

Вале, Сомӣ қазияи ҳокими Балх таъин кардани Муҳаммад Муқимхонро ба таври дигар шарҳ медиҳад. Тибқи нигоштаи ӯ, баъди

¹ Тазкираи Муқимхонӣ. С.194-196; Муқимхансакая история. С.117-118; Таърихи Муқимхонӣ. В.61а-62б.

² Муҳаммад Юсуфи Мунши, Муқимханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А.А.Семенова. – Ташкент, 1956. - С.153.

³ Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Пешгуфтор ва тавзеҳоти Ҷариштаи Саррофон. - Техрон: Мероси мактуб, 1370. - С.256.

вафоти Искандархон, Субҳонқулихон аз рӯи меҳру шавқате, ки ба писараш дошт, набераашро ҳокими Балх ва валиаҳди худ таъйин мекунад¹. Баъд аз марги Субҳонқулихон, менависад Сомӣ, аҳли дарбор аз ҷиҳати дурии роҳ ва хавфи фитнаву фасод Убайдуллоҳхонро (1702-1711) дар сарири салтанат нишонданд, ки боиси норозигии Муҳаммад Муқимхон бо амакаш гардид. Муҳаммад Муқимхон дар Балх ба номи худ хутба хонд ва сикка зад.

Бояд зикр кард, ки шаҳри Бухоро дар замони Аштархониён маркази сиёсӣ ва идории давлат буд, Балх бошад маркази дуюм ва аз шаҳрҳои муҳим ба ҳисоб мерафт, зеро валиаҳди Бухоро ба унвони «хон» дар Балх менишаст ва идораи ин вилоят ба зиммаи ӯ вогузор буд. Сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки валиаҳди хурдсол, ки дар тарбияи атоликҳо буд, бо таҳрики онҳо мушкилоте барои хонҳои Бухоро эҷод мекард. Вилояти Балх сарзамини густурдае буд, ки марзҳои то давлати Бобуриёни Ҳинд мерасид. Бинобар ин давлати марказӣ ба ин қаламрави валиаҳднишин таваҷҷуҳи хос мекард.

Сомӣ таърихи ба сари тахт омадани Убайдуллоҳхонро соли 1702 навиштааст, ки дар баъзе манобеъ, аз ҷумла «Таърихи Муқимхонӣ» соли 1710 омадааст. Муҳаққиқи шинохтаи тоҷик А. Саидов дар асоси ахбори манобеъи муътамад бар тақвиеяти Сомӣ, оғози ҳукумати Убайдуллоҳхонро соли 1702 номидааст².

Сомӣ дар асари худ нисбат ба дигар маъхазҳо қадаме ба пеш гузошта, мочарои амак ва хоҳарзодаро барои ба даст даровардани ҳокимияти сиёсӣ хеле ба тафсил баён медорад.

Дар хусумат ва тезутунд шудани муносибатҳо миёни Убайдуллоҳхон ва Муҳаммад Муқимхон, муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» Муҳаммад Муқимхонро пешгом шуморида, менигорад, ки бо

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.66.

² Саидов А. Таджикский народ в XVIII-первой половине XIX вв. в кн: История таджикского народа. Т.IV.Отв. ред. Х. Пирумшоев. - Душанбе, 2010. С.175; Саидзода А.Мовароуннахр дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX (таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ). – Душанбе, 2020. - С.158.

шунидани хабари бар тахт нишастани Убайдуллоҳхон Муҳаммад Муқимхон розӣ нашуда, дар фикри муҳориба афтод. Маҳмудбий атолик, ки ҳокими вилояти Қундуз буд, ҳарчанд кӯшиш кард, ки ӯро аз ин роҳ боз дорад, вале муваффақ нагардид¹.

Вале муаллифи «Тазкираи Муқимхонӣ» Муҳаммад Юсуфи Муншӣ қазияро ба таври дигар баён медорад, ки тибқи навиштаи ӯ Муҳаммад Муқимхон ба Убайдуллоҳхон ба ифтихори ба тахт нишастанаш номаи табрикотӣ фиристод ва супоридани онро ба зиммаи Муҳаммадқулиқушбегӣ вогузор намуд. Убайдуллоҳхон бо фиристодаҳо муносибати дурушт намуд ва муддати шаш моҳ барои ба Балх бозгаштани онҳо монеъ шуд. Ӯ ба чамъ намудани лашкари Мовароуннаҳр фармон дода, сарбозони зиёде гирд оварда, ба сӯи Балх лашкар кашид².

Муҳаммад Муқимхон бо лашкари бисёр аз дарёи Ому гузашта, ба Насаф ҳучум намуда, вилояти мазкурро муҳосира кард. Чун муваффақ нагардид, ба вилояти Балх ва Бадахшон қонеъ ва розӣ гардид. Аммо Убайдуллоҳхон аз чуръат ва часорати ӯ ранчида, бо лашкари бисёр барои саркӯб сохтани Муҳаммад Муқимхон ба ҷониби вилояти Балх ҳаракат намуд. Бино ба нигоштаи Сомӣ Убайдуллоҳхон ба вилояти Шеробод расида, дар соҳили дарёи Ому қарор гирифт. Амирони Бухоро гузаштан аз дарёро салоҳ надониста, рӯзе чанд дар лаби дарё истоданд, вале боз ба Бухоро баргаштанд. Баъд аз ин, бо даҳолати атолик Маҳмудбий қатаған дар миёни Убайдуллоҳхон ва Муҳаммад Муқимхон муносибати дӯстона барқарор гардид³.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар нигоштани мубориза байни Убайдуллоҳхон ва Муҳаммад Муқимхон, Мирзо Абдулазими Сомӣ аз зикри лашкаркашиҳои Убайдуллоҳхон дар роҳи ба даст даровардани Балх хомӯш аст. Тибқи маълумоти муаллифи «Убайдуллоҳнома»

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.7.

² Тазкираи Муқимхонӣ. - С.295-315.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.7 б.

Убайдуллоҳхон пеш аз лашкар кашидан ба сӯи Балх ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуд ва қабилаҳои гирду атрофи он, инчунин Зомин, Ҷротеппа, Шош, Фарғона, Хучанд, Андичон, Тошканд, Оқкӯтал, Сайрам ва Туркистон ба истикболи ӯ баромада, изхори фармонбарӣ аз хон намуданд. Исёнгарон ва шахсони саркаш ба қатл расонда шуданд¹.

Танҳо Мирзо Шамси Бухорӣ зикр мекунад, ки даргириҳои хонаводагӣ миёни амак ва хоҳарзода панҷ сол тӯл кашид ва саранҷом бо даҳлати Маҳмудбӣ атолиқ Муҳаммад Муқимхон дар набард бо Убайдуллоҳхон пирӯз шуд². Вале тибқи нигоштаи Сомӣ Маҳмудбӣ атолиқ боис гардид, ки дар муддати аввал миёни онҳо сулҳу салоҳ барқарор гардад³.

Мочарои кушта шудани Муҳаммад Муқимхонро Сомӣ чунин тафсир мекунад, ки Муҳаммад Муқимхон ба мулки Балх қаноат накарда, барои барқанор кардани Маҳмудбӣ атолиқ ҳавои вилояти Қундуз кард. Вале Маҳмудбӣ атолиқ бо таъя ба қабилаи ўзбекии катаған соли 1706 Муҳаммад Муқимхонро ба қатл расонида, худ Балхро тасарруф намуд⁴.

Аммо Мир Муҳаммад Амини Бухорӣ менависад, ки Маҳмудбӣ атолиқ бо баҳонаи он, ки волии Балх Муҳаммад Муқимхон бо фисқу фасод машғул шуда, аз корҳои давлатӣ канорагирӣ менамояд, ӯро ба қатл расонида, худро хон эълон намуд⁵.

Убайдуллоҳхон барои марги бародарзодааш хост аз Маҳмудбӣ қасос гирад ва баҳори соли 1707 ба Балх лашкар кашид, ки он тақрибан се моҳ идома ёфт⁶.

¹ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Перевод с таджикского с примечаниями член-корреспондента Академии наук Узбекской ССР профессора А.А.Семенова. - Ташкент,1975.- С.53-55.

² Таърихи Бухоро ва Хуқанду Қошғар. - С.44.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.76.

⁴ Ҷамон чо. В.8а.

⁵ Абдулла-наме. - С.150.

⁶ Саидзода А.Мовароуннахр дар асри ХҶИИ ва нимаи аввали асри ХҶИИ. - С.181.

Мирзо Абдулазими Сомӣ аз мочарои лашкаркашии Убайдуллоҳхон ба Балх, муҳосираи он ва ба Қундуз фирор намудани Маҳмудбӣ атолиқ хомӯш аст. Ҳол он ки тибқи шаҳодати сарчашмаҳо, пас аз муҳосираи дуру дароз лашкари Убайдуллоҳхон Балхро ишғол кард. Маҳмудбӣ атолиқ ба Қундуз рафт ва муддате дар он ҷо зист ва дар таърихи 1126\1714 дар қалъаи Ишкошим бо аҳли Бадахшон муҳориба намуд. Соли 1714 зилзила шуд ва ӯ дар асари фурӯ рафтани сақфи хона даргузашт¹.

Баъди вафоти Маҳмудбӣ атолиқ, тибқи нигоштаи Сомӣ, Убайдуллоҳхон Одилбӣ атолиқро ҳокими Балх таъйин мекунад.

Убайдуллоҳхон охирин кас аз хонадони салтанати Аштархониён буд, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсарихои феодалон ва пурқувват кардани ҳокимияти марказӣ саъйю кӯшише ба харҷ додааст.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» Убайдуллоҳхонро подшоҳи донишманд ва соҳибтадбир номида, менависад, ки «дар умури подшоҳӣ ва воридоти мулк касеро [аз] умаро мудахалоте надода, аксар умуротро худ файсал меод»². Дар тақвияти ин гуфтаҳо, муаррихи барҷаста Б. Ғ. Ғафуров қайд кардааст, ки Убайдуллоҳхон охирин кас аз хонадони салтанати Ҷониён буда, ки дар роҳи маҳдуд намудани худсарихои феодалони марказгурез ва пурқувват кардани ҳокимияти марказӣ саъйю кӯшише ба харҷ дод³. Вале зиддияти байни хон ва феодалони маҳаллӣ рӯз то рӯз меафзуд.

А.Саидзода зимни таҳлил ва баррасии давраи ҳукмронии Убайдуллоҳхон, бо таъя ба асари Абубакри Тартушӣ «Сирочу-л-мулук» дар хусуси сабаби заволи давлат ибраз меорад, ки вақте аз ҳоким корҳои дар давлат рӯйдодаро пинҳон менамоянд, ӯ нисбати дӯстону душманонаш бепарво мешавад ва ин сабаби дар маҳалҳои мухталиф сар задани исёну ошӯбҳо мегардад. Вақте ки шахс дар рӯҳи

¹ Муҳаммад Яъқуб ибни амир Муҳаммад Дониёлбӣ. Гулшану-л-мулук. Дастхати Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ, №2663. В.80б-81а.

² Тухфаи шоҳӣ. В.8а.

³ Ғафуров Б.Ғ. Точикон. - С.781.

бемасъулиятӣ ва чоплусӣ тарбия меёбад, ӯ аз рӯи пасттинатии худ тамаъкор шуда, ба ҳар кас бо чашми ҳарисӣ менигарад ва обрӯю эътибори шахсони олиҳимматро ба эътибор нагирифта, ба ашхоси бузург рафтори ношоиста менамояд. Ва ниҳоят, вақте ки андозчамъкунандагон ва мансабдорон ба аҳоли зулм мекунанд, адовати мардум нисбат ба сардори давлат зиёд мешавад, ин омилҳо дар замони ҳукмронии Убайдуллоҳхон мешоҳида мегардиданд¹.

Ин боиси дар соли 1711 кушта шудани Убайдуллоҳхон ва талаву тороҷ гардидани дарбору хазинаи давлат шуд. Муддати салтанат ва подшоҳи Убайдуллоҳхон тибқи маълумоти «Тухфаи шоҳӣ» нуҳ сол ва умри ӯ сӣ сол буда, дар соли 1124х./1712м. мулкро видоъ гуфт². Доир ба муддати ҳукумати Убайдуллоҳхон дар манобеи таърихӣ ақидаҳо мухталифанд. Чунончи, дар «Таърихи Бухоро, Хӯканд ва Қошғар» ва «Таърихи Муқимхонӣ» давраи ҳукумати ӯро аз соли 1114-1123/1702-1710/1711³ ва дар китоби «Насабномаи хулафо ва шарҳриёрон» муддати ҳукумати ӯ аз соли 1114-1119⁴ \ 1702-1707-1708 сабт шудааст. Аҳбори муаллифони «Убайдуллоҳнома» ва «Таърихи Абулфайзхон», ки шоҳиди замонанд ва қатли Убайдуллоҳхонро соли 1711 мешуморанд⁵, бештар ба ҳақиқат наздик аст.

Дар маҷмуъ, бо дарназардошти манобеи таърихӣ ва баҳусус навиштаи Сомӣ метавон хулоса кард, ки дар даврони ҳукмронии Субҳонкулихон ва Убайдуллоҳхон қудрати Аштархонӣён дар Мовароуннаҳр рӯ ба таназзул ниҳод ва ашрофи маҳаллӣ қудрат ёфтанд ва Хуканду Фарғона солҳои 1700-1702 мустақил шуданд.

Баъди Убайдуллоҳхон ба тахти хонӣ бародараш Абулфайзхон (1711-1747) нишаст, ки ӯ низ вазъияти сиёсии мамлакатро дигар карда

¹ Саидзода А.Мовароуннаҳр дар асри ХУИИ ва нимаи аввали асри ХУИИ. - С.197-198.

² Тухфаи шоҳӣ. В.8а.

³ Таърихи Бухоро, Хӯканд ва Қошғар. - С. 43; Таърихи Муқимхонӣ. - С.10.

⁴ Насабномаи хулафо ва шарҳриёрон. - С.406.

⁵ Убайдулла-наме. - С.271; История Абулфейз-хана. - С.15.

натавонист. Дар аҳди Абдулфайзхон бухрони сиёсӣ, ҷангҳои байнихудӣ ва исёнҳои феодалӣ ба нуқтаи баландтарини худ расид. Кишвар ба мулкҳои хурд тақсим шуда, мустақилона идора мешуданд ва бо якдигар робитае надоштанд. Балх аслан аз итоати Бухоро берун гашта, дар он ҷо низ воқеаҳои сиёсии ҷурталотум рӯй дода буданд.

Дар бораи таърихи ба сари тахт нишастани Абдулфайзхон дар миёни муаррихон ихтилофи назар вучуд дорад. Муаллифи «Насабномаи хулафо ва шаҳриёрон» таърихи ба сари тахт омадани ӯро соли 1705¹ ва Муҳаммад Салими Бухороӣ соли 1718-1719² зикр кардаанд. Сомӣ онро соли 1712-1713 ёд кардааст³. Академик В.В. Бартолд оғози салтанати Абдулфайзхони Аштархониро соли 1711-1712⁴ гуфтааст, ки зоҳиран ҳамин сол саҳеҳ ба назар мерасад. Роҷеъ ба таърихи вафоти Абдулфайзхон ихтилоф дида намешавад. Тибқи нигоштаи «Тухфаи шоҳӣ» Абдулфайзхон ҳафт рӯз баъд аз марги Нодиршоҳи Афшор соли 1160/1747 даргузашт. Муҳаммад Козими Марвӣ низ марги ӯро дар моҳи раҷабӣ ҳамин сол/июл-августӣ соли 1747 зикр мекунад⁵.

Абдулфайзхон вазъияти сиёсии мамлакатро, ки он дар натиҷаи зиддияти байни хон ва феодалони маҳаллӣ рӯз то рӯз меафзуд ва боиси кушта шудани Убайдуллоҳхон ва талаву тороч гардидани дарбору хазинаи давлат шуд, дигар карда натавонист.

Тибқи ахбори муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» ҳокими Балх Одилбӣ атолиқ сар аз итоати Абдулфайзхон бароварда, аз авлоди Валимуҳаммадхон Ибодуллоҳсултонро аз вилояти Ҳирот оварда, дар маснади ҳукумати вилояти Балх нишонд ва онро мустақил эълон кард. Вале дар манобеи дигари таърихӣ ҳоким таъйин намудани

¹ Насабномаи хулафо ва шаҳриёрон. - С.406.

² Кашкӯли Салимӣ. - С.250-257.

³ Тухфаи шоҳӣ. - С.8.

⁴ Бартолд В.В. История исламских государств. Т 2. Ч.II. - М.: Изд. Наука, 1964. – С. 480.

⁵ Оламороӣи Нодирӣ. Ҷ. 3. - С.1122.

Ибодуллоҳсултон баъди вафоти Одилбий атолик, бо маслиҳати аъёну ашроф сурат гирифтааст¹.

Бино ба гуфтаи Сомӣ, Балх дар замони ҳукумати Ибодуллоҳсултон, Санҷарсултон ва Муҳаммадсултон мустақил буда, ба ҳукумати марказӣ итоат намекард².

Солҳои 1716-1717 қabilaи қипчоқҳо ба теъдоди қариб 100 ҳазор нафар аз тарафи Миёнкол ба тарафи Самарқанд ва Қаршӣ муҳоҷират намуданд. Онҳо мисли малах киштзор ва дарахтони он вилоятҳоро нобуд карданд ва нисбат ба мардум ҳар чи меҳостанд, бадқирдорӣ намуданд. Абдулфайзхон ба муқобили қипчоқҳо ягон чораи қатъӣ ва самарабахш наандешид. Ӯ ҳамчун хони иродааш заиф амал кард, ки амрхояш берун аз остонаи қаср эътибор надоштанд. Абдулфайзхон аз пагоҳ то бегоҳ дар қасри худ бо шаробнӯшию фосиқӣ банд буд. Тибқи шаҳодати Сомӣ «Абулфайзхон подшоҳе буд, ки ба ҳамнишинии парирӯён ва тачарруи бодаи аргувон парвои мулк надошт»³. Дар нусхаи таҳти рақами 786 шахсияти Абулфайзхон каме васеътар шарҳ ёфтааст. Чунончи оварда шудааст: «Аз қасрати шурби мудом ва тасаллутӣ кайфияти май фавоҳиш ҳадди эътидол тачазовуз карда, дар нангу номуси мардум ва рехтани хунҳои ноҳақ далер шуда, мардуми бисёреро бечурм қатл мекард ва ҳар ҷо зану духтари соҳибчамолеро шунавад, ба зӯр гирифта меовард»⁴.

Давраи салтанати охирин намояндагони Аштархонӣ замони пурошӯб ва даргириҳо буд. Кишварро ошӯбҳои мардумӣ, бухрони иқтисодӣ ва қашшоқӣ фаро гирифта, идории марказӣ барои давлати ягона аз миён рафта буд. Самарқанд ба мулки мустақил ва рақибӣ хони

¹ Хоҷақулибеки Балхӣ. Таърих-и Кипчак-хани. /Перевод с персидского Э.Хуршут// Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. - Ташкент, 1988. - С.257-258; Абдуррахман Тали. История Абулфейз-хана. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А.А.Семёнова. - Ташкент, 1959. - С.40-41.

² Тухфаи шохӣ. В.8б.

³ Ҳамон ҷо. В.12б.

⁴ Ҳамон ҷо. В.153а.

Бухоро табдил ёфта, аз бодиянишинони қазоқ кӯмак хост, ки онҳо ба ин ҷо омада, дар тӯли ҳафт сол (1723-1730) водии Зарафшонро вайрону валангор намуданд. Боғоту киштзорҳои мардум дар зери суми чорпоёни бодиянишинон ба биёбон табдил ёфт, мардуми водӣ тарки ватан карданд. Заминҳои кишт ва чарогоҳҳои мамлакат зери суми чорпоёни сершумори бодиянишинон ба биёбон мубаддал шуданд. Ба гуфтаи Муҳаммадвафои Карминағӣ қазоқҳои сахронишин дар зарфи «ҳафт сол амволи хосу оро ба ғорат ва мардумро ба асорат бурданд. Ҳосили ғалла ниҳоятдараҷа коҳиш ёфт, қатъӣ ва гаронӣ аз ҳар ҷиҳат дар ҳадди интиҳои бераҳмӣ эҳсос мешуд, гуруснагӣ ва қашшоқӣ ҳукфармоӣ мекард»¹.

Сомӣ ин манзараро чунин тасвир кардааст, ки ҷамоати қарақалпоқ, хитой-қипчоқ ҳар сол ба Бухоро ва Самарқанд ҳамла карда, зироатҳо ва мардуми зиёди ин ду шаҳро ғорату тороч ва сар аз тан ҷудо намуда, бармегаштанд. Аз ин рӯ, қатъие дар Бухоро ва Самарқанд рух дод, ки мардум аз ниҳояти гуруснагӣ ба хурдани майит афтада, мурдахоро дафн кардан намонда, меҳӯрданд. Осори қатъу гуруснагӣ дар Самарқанд аз Бухоро бештар зуҳур ёфт. Харобии вилоятҳо ба ҳадде расид, ки дар Бухорои шариф дар ду маҳалла ва гузар одам монд ва дар Самарқанд шахсе намонда, ҳар кас ба ҳар тараф кӯчида рафтанд².

Дар тақвияти ахбори «Тухфаи шоҳӣ» дигар манбаъҳои таърихӣ хабар медиҳанд, ки қазоқҳои Дашти Қипчоқ аз сардию бенавоӣ ба Самарқанд кӯч бастанд ва дар тамоми водии Миёнкол то туманоти дигари Бухоро паҳн шуданд. Дар давоми ҳафт сол онҳо бераҳмона аҳолиро ғорат ва ҷабру зулм мекарданд. Тамоми хочагиҳои аҳоли хароб ва поймол шуда буд. Сокинон ба маҳаллоти нисбатан беҳавф мекӯчиданд³.

¹ Муҳаммад Вафои Карминағӣ. - С.40.

² Тухфаи шоҳӣ. В.12.

³ Таърихи Қипчақ-хани. - С.266; Гулшану-л-мулук. В.81-82.

Ин ҳама қаҳтӣ, вазъи бухронӣ, таназзули нерӯҳои тавлидотӣ натиҷаи бенизомӣ ва худсарихоӣ хону амирони тамаъкору фосиқ буд. Аз ин вазъияти ногувори Аштархониён истифода карда, аёну ашрофи қабилаҳои манғит нуфузи худро дар доираҳои ҳукмрон пурзӯр карданд. Дар ҳамин вазъият кишвар ба таҳдиди шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор гирифтор гашт.

Нодиршоҳи Афшор баъди пурқувват кардани вазъи иқтисодии давлати худ, ба тасарруфи мулкҳои ҳамсоя шуруъ кард. Дар нусхаи таҳти №2091-и «Тухфаи шоҳӣ» танҳо зикр шудааст, ки Нодиршоҳи Афшор соли 1154 ҳ (мутобиқ ба 1741-1742 м) бо лашкари гарон ба Туркистон ҳаракат карда, Балхро муҳосира намуд¹. Вале дар нусхаи таҳти № 786-и асар ин ҳодисаҳоро каме васеътар шарҳ дода, таъкид менамояд, ки Нодиршоҳ соли 1154/1741-42 ба тарафи Туркистон, Хуросон лашкар кашида, муҳорибаҳои зиёде намуд.

Дар бораи таърихи ҳучуми Ризоқулӣ-писари Нодиршоҳ ба Балх дар маъхазҳои таърихӣ ақидаҳо мухталифанд. Тибқи шаҳодати Мирзо Маҳдихони Астарободӣ ин ҳодиса соли 1736 рӯй додааст². Муаллифи «Гулшану-л-мулук» менависад, ки он воқеа соли 1154\1741 сар задааст³. Аз таҳлил ва муқоисаи ин санаҳо ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ахбори Муҳаммад Козими Марвӣ, ки онро соли 1736 медонад⁴, ба ҳақиқати таърихӣ мувофиқат менамояд, зеро ин муаллиф шоҳид ва иштирокчии ин воқеаҳо буд.

Чун аҳоли қудрати муқовамат бо лашкари Нодиршоҳро надошт, вилояти Балхро фатҳ карда, Ризоқули мирзоро барои тасхири вилоёти Амударё фиристода, худ дар вилояти Балх монд⁵. Инро шунида, Абулфайзхон дар фикри мудофия афтода, ба атрофи вилоят хабар фиристода, мардуми вилоятро ба ҷанги зидди лашкари Нодиршоҳ

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.139а.

² Ҷаҳонкушои Нодирӣ. - С.193.

³ Гулшану-л-мулук. В.82.

⁴ Оламорои Нодирӣ. Ҷ.2. - С.572.

⁵ Тухфаи шоҳӣ. В.139а.

даъват кард. Сомӣ пазируфтани даъвати Абулфайзхонро чунин шарҳ медиҳад, ки азбаски аҳолии диёри Мовароуннахр ва ўзбак дар мавриди мазҳаб бо қабоиلى қизилбош адовати кӯҳна доштанд, мардум аз Фарғона, Хучанд, Шош, Самарқанд ва Бухоро ҳама чамъ шуданд¹.

Дар ихтиёри хони Бухоро Абулфайзхон сад ҳазор сарбоз гирд омада, ба сӯи Қаршӣ ҳаракат намуданд. Дар он айём, -менависад Сомӣ, - дар қалъаи Шулук, (наздикии Қаршӣ) Аллоҳшакурбий, амзодаи Муҳаммадҳақимбий атолиқ ҳоким буд. Ризоқулимрзо аввал Шулуқро муҳосира кард. Дар аснои ҷанг ва мудофия Аллоҳшакурбий бар асари гулӯлаи туфанг ба ҳалокат расид. Ба ҷойи ӯ Дониёлбий бародари атолиқро ҳоким гузошта, муборизаро давом доданд, вале ба зарбаи тӯпҳои Ризоқулхон тоб наоварда, шикаст хӯрданд².

Муаллифони «Оламорои Нодирӣ» ва «Тухфаи хонӣ» қазияи муҳорибаи назди қалъаи Шулуқро чунин тасвир кардаанд: хангоме ки лашкари Ризоқулӣ ба муҳосираи қалъаи Қаршӣ машғул буд, ҳокими қалъаи Шулуқ Худой Шакурбек (Сомӣ ўро Аллоҳшакурбий зикр мекунад), мардумро ба истехкоми қалъа сафарбар намуда, дар гирдогирди он хандақи чуқур кофтанд. Ризоқулихон барои муҳосираи қалъа тӯпчиён ва амирони номдори худро сафарбар намуд. Онҳо қалъаро бисту панҷ рӯз ба муҳосира гирифтанд. Дар ин муҳориба лашкари эронӣ чанд нафар амирони худро, аз қабили Бобоҳони Чопуш, Азизқули додхоҳ ва дигаронро аз даст дод. Ҳокими Шулуқ захмин гашт ва кушта шуд. Дар охир бо пешниҳоди эронӣҳо дар бораи таслими қалъа созишнома имзо намуданд.³

Дар «Тухфаи шоҳӣ» ва «Оламорои нодирӣ» омадааст, ки Муҳаммадҳақимбий атолиқ бо лашкари худ ҳарчанд кӯшиш кард, вале ғалаба имконнопазир гардид. Лашкари пароканда даст аз муҳориба кашида, ба макони худ баргашт. Эронӣён ғаниматҳои зиёди ҳарбӣ ба

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.15а.

² Ҳамон ҷо. В.16а.

³ Оламорои Нодирӣ. - С.598-602; Тухфаи хонӣ. В..26а-26б.

даст оварданд. Аз лашкари Абулфайзхон ҳамагӣ 30 ҳазор кас боқӣ монд, дигарон ба ҳалокат расиданд¹.

Чун атолиқ дид, ки бо ин лашкар кор пеш нарафт ва бастанӣ роҳи ин «сели беамон ба хору хошоки муқотила» имкон надорад, оқибати корро андеша карда, мулоҳизакорона бастанӣ сулҳро ба миён гузошта, пинҳонӣ аз шоҳ ба Нодиршоҳ мактуб навишт².

Нодиршоҳ, ки ин вақт дар Қандаҳор буд, зимни хондани нома аз ҳамлаи писараш ба Мовароуннаҳр огоҳӣ ёфта, ба писараш нома ирсол намуд. Сарчашма мазмуни ин номаро чунин овардааст: «ин амале, ки кардӣ, писанди мо нест, ҳамакнун бояд бе фикру мулоҳиза танбаливу сустӣ накарда, бо кӯшуни нустарёфта, ғолиб ба сӯи Балх ҳаракат намуда, интизори амру фармони ман шав»³.

Сомӣ менависад, ки Ризоқулимирзо Дониёлбийро бо чанде аз ашроф асир карда, ба хидмати падар бурд. Нодиршоҳ, ки аз Муҳаммадҳақимбий атолиқ таваққуи ошноӣ ва садоқат дошт, Дониёлбиро иззату икромӣ бисёр карда, бо асирони дигар озод намуд. Ба Ризоқулимирзо дастур дод, то ба сӯи Балх ақибнишинӣ ва бо Абулфайзхон сулҳ кунад. Аз сӯи дигар худ низ номае ба Абулфайзхон навишт ва ҳокимияти вайро ба расмият шинохт ва набарди писараш Ризоқулимирзоро худсарона қаламдод кард.

Аз муҳтавои «Тухфаи шоҳӣ» бармеояд, ки Сомӣ нисбат ба атолиқ Муҳаммадҳақимбий ҳусни таваҷҷуҳ дошта, амали ӯро дар арафаи вуруди Нодиршоҳи Афшор пардапӯшона ҷонибдорӣ мекунад. Чун Абулфайзхон аз муқотиботи пинҳонии Муҳаммадҳақимбий воқиф мегардад, дар ботин нақшаи аз байн бурдани ӯро тарҳрезӣ мекунад. Вале бо дурандешӣ, заковат ва хушёрӣ хеш атолиқ тавонист, ки яке аз мулозимони Нодиршоҳи Афшор гардад. Чунончи порчаи шеър аз номи атолиқ бар тасдиқи хиради ӯ меорад:

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.15а; Оламорои Нодирӣ. - С.783.

² Тухфаи шоҳӣ. В.15а.

³ Оламорои Нодирӣ. - С. 603.

Агар теғи олам бичунбад зи чой,
 Набуррад раге то нахоҳад Худой.
 Агар аҳли олам шавад душманат,
 Натонад канад мӯйро аз танат¹.

Ҳучуми соли 1737 - 1738 ба Бухоро ба таъхир гузошта шуд. Зеро Нодиршоҳ ният дошт, ки аввал Ҳиндустонро гирифта, сипас Мовароуннаҳро ғасб кунад. Нодиршоҳ Қафқоз, Хуросон ва Ҳиндустонро ба даст оварда, соли 1740 тавассути Чорҷӯй ба Мовароуннаҳр дохил шуд. Дар ин асно қосиди Абулфайзхон, писари атолиқи манғит Муҳаммадҳаким - Муҳаммадраҳим ба истикболи Нодиршоҳ омада, ба манфиати шоҳи Эрон амал кард. Баъди бозгашт, бо амри Нодиршоҳ Муҳаммадҳаким ҳукмрони Бухоро ва бародари ӯ Муҳаммаддониёлбий ҳокими Кармина таъйин шуданд. Бухоро қаламрави Нодиршоҳ гардид.

Муҳаммад Козими Марвӣ менависад, ки Нодир қабл аз лашкаркашӣ ба Мовароуннаҳр чанд нафар элчӣ, аз ҷумла Алибеги Афшорро ба дарбори Абулфайзхон фиристод. Чун онон аз маъмурияти худ бозгаштанд ва Нодир аз аҳволи онон пурсон шуд, Алибеги Афшор изҳор намуд, ки «хидмат ва итоат намудани Абулфайзхон аз ҷумлаи муҳолот аст». Нодир ҳам дар ҷавоб гуфт: «Тавре кунам, ки чун камтарин мулозимон хидмат намояд»².

Агарчи Нодир, вазири Бухороро аз хусни нияти худ ба Абулфайзхон мутмаин сохт, вале вай,-менависад Сомӣ,-бо Нодир аз дари ҷанг даромад ва ба насихатҳои атолиқ гӯш наниҳод ва саранҷом шикаст хӯрд³. Бар тақвияти гуфтаҳои Сомӣ, муаллифи «Оламорои Нодирӣ» менигорад, ки Абулфайзхон аз кирдори худ пушаймон шуда, аризае ба вай навишт ва изҳори шармандагӣ ва надомат ва дархости авфу бахшиш кард ва онро ба дасти Ҳакимбий атолиқ барои Нодир

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.16а.

² Оламорои Нодирӣ. - С.783.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.16а.

фиристод. Оқибат чун аз хусну нияти шоҳи Эрон бохабар шуд, худ бо тухфа ва пешкаши фаровон ба ҳузури Нодир расид. Саранҷом Амударёро сарҳад қарор доданд ва бо ин ки фармофармоии Абулфайзхон дар ҷониби шарқии Амударё ба расмият шинохта шуда, вале Нодир вайро маҷбур кард, ки 20 000 нафар туркман ва ўзбекро сарбози лашкари Нодиршоҳ намояд¹.

Бад-ин тартиб сарзаминҳои қисмати ғарбии Амударё замиаи давлати Нодиршоҳ шуд ва Абулфайзхон сари итоат дар баробари ў фуруд овард.

Нодиршоҳ ҳамчунин барои таҳкими равобити дўстона, духтари Абулфайзхонро барои Алиқулимйрзо ба занӣ гирифт ва духтари дигарашро ба ақди худ даровард. Муҳаммад Козими Марвӣ ба ин ақидааст, ки духтарони Абулфайзхон ба ақди писару бародарзодаи Нодир даромадаанд².

Дар мавриди марги Нодиршоҳи Афшор муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» маълумоти хеле ҷолиберо меорад, ки дар дигар манобеъ дида намешавад. Дар нусхаи 789-и Захираи дастхатҳои шарқии АМИТ сабаби қатли ўро чунин тавзеҳ медиҳад, ки чун Нодиршоҳ аз Бухоро гашта рафт, якбора мизочаш дар мазҳаби шиа тағийир ёфта, дастур дод, ки мазҳабе фикр кунанд, ки бо он аҳли шиа ва суннӣ мушкил надошта бошанд. Мардуми Хуросон аз ин кирдори Нодиршоҳ мутанаффир гардида, соли 1200 ҳ. / (1785-1786) ўро ба қатл расониданд³.

Дар таърихи марги Нодиршоҳ Сомӣ иштибоҳ намуда, марги ўро соли 1785-1786 медонад, ҳол он ки сарчашмаҳо соли 1747 зикр намудаанд.

Вале дар нусхаи маҳфузмондаи Институти шарқшиносии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон ҳолати пеш аз куштори Нодиршоҳ чунин тасвир ёфтааст: «Нодиршоҳ якбора мизочаш аз қонуни эътидол мунҳариф

¹ Оламорои Нодирӣ. - С.796.

² Ҳамон ҷо. - С.798.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.150а.

шуда, суъи хулқ ба ҳам расонид, ки ба андак ҷурм ҷуз қатл ва кандани чашм намефармуд»¹, яъне Нодиршоҳ гӯё мубталои бемории рӯҳӣ гардида бошад.

Тибқи маълумоти «Тухфаи шоҳӣ» бо марги Муҳаммадҳақимбӣ атолиқ (1745) Абулфайзхон дар идораи мамлакат дучори мушкил шуд ва ошуфтагиҳое дар Бухоро чун тугёни Ибодуллоҳбӣи хитойӣ ва вилояти Миёнколот падида омад. Аз ин рӯ Нодиршоҳ, Муҳаммадраҳимхон писари Муҳаммад Ҳақимбӣ атолиқро барои сарқуб ва фурӯ нишондани ошӯб мефиристад. Абулфайзхон бо Муҳаммадраҳимхон низ равобити чандон хубе нашофт. Нодиршоҳ оқибат ба пешниҳоди Муҳаммадраҳимбӣ атолиқ Абулфайзхонро аз салтанат дур кард ва Абдулмуъмин писари нӯҳсола ва ба ривояте 12 солаи ӯро ба фарморавоӣ баргузид ва зимоми ӯро ба дасти Муҳаммадраҳимбӣ атолиқ, ки аз мулозимони рикобаш буд, вогузор намуд².

Бино ба ахбори муаллифи «Оламорои Нодирӣ» Абулфайзхон пас аз дур шудан аз тахти салтанат, дар самти хориҷи қалъаи Бухоро дар боғи қаландархонаи Раҳимхон маҳбус шуд»³.

Ба гуфтаи Сомӣ, ӯ дар боғи Чаҳорхосса буд, ки ба роҳнамоии Муҳаммадраҳимбӣ атолиқ аз он ҷо гурехт ва дар мадрасаи Мири Араб пинҳон шуд. Ӯ низ дар ҳамон ҷо ба қатл расид ва Муҳаммадраҳимбӣ атолиқ писари нӯҳсолаи ӯ, яъне Абдулмуъминхонро бар тахт нишонд, аммо баъд аз муддате ӯро низ кушт ва Убайдуллоҳхонро бар тахти салтанат нишонд, сипас дере напойд, ки ӯро низ бардошт ва худ соли 1753 бар тахти салтанат нишаст⁴.

Хулоса, муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» вазъи сиёсии минтақаи мавриди таҳқиқро дар даврони охири намояндагони хонадони Аштархонӣ пур

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.276.

² Ҳамон ҷо. В.27а.

³ Оламорои Нодирӣ. Ҷ.3.- С.1122.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. В.296.

аз ошӯб ва афзудани қувваҳои марказгурез тасвир намудааст. Сомӣ кайд менамояд, ки рафтори разилонаи Абулфайзхон дар сарири давлатдорӣ чашми хирсу ҳасади қабилаҳои қазок, қарақалпоқ, хитойӣ, кенегас ва қипчоқро кушод, ки ин қабоил муддати ҳафт сол пайдарпай дар айни расидагии ҳосил ба Бухоро лашкар кашида, зироати байни Самарқанд ва Бухороро талаф дода, бармегаштанд.

Оид ба маълумоти Мирзо Абдулазими Сомӣ дар ин фасл, бояд тазаққур дод, ки Сомӣ Муҳаммадҳақимбий ва Муҳаммадраҳимбийро иҷроқунанда ва коргузори соҳибтадбир номида, изҳор медорад, ки ҳеҷ амре аз умур бе машварат ва салоҳиди падару писар пеш намерафт. Дар замони давлати ин ду нафар ҷамоати манғит ба дараҷаи эътибор боло рафт.

Ҳамин тавр, Мирзо Абдулазими Сомӣ дар «Тухфаи шоҳӣ»-и худ доир ба авзои сиёсии Хуросону Мовароуннаҳр дар нимаи аввали асри XVIII маълумоти муфассал додааст. Дар муқоиса бо дигар сарчашмаҳои хаттӣ ва таҳқиқоти илмии мавҷуда маълумоти овардаи Сомӣ ба воқеияти таърихӣ хеле наздик мебошанд. Аммо, азбаски Сомӣ воқеанигор ва муншии дарбори манғитиён буд, тавачҷуҳи худро ба саромадони ин хонадон пинҳон надоштааст ва охири намояндагони Аштархониро ҳамчун ҳокимони ноухдабаро тасвир намудааст.

2.2. Инъикоси таърихи сиёсии Мовароуннаҳри нимаи дувуми асри XVIII - нимаи аввали асри XIX дар «Тухфаи шоҳӣ»

Калимаи муғулии манғит дар манобеи таърихӣ ба шакли «манғуд» омадааст, ки ба маънии муғул аст. Манғутҳо аз қабилаҳои муғулие мебошанд, ки дар ҳуҷумҳои ишғолгаронаи Чингиз ба Мовароуннаҳр ширкат кардаанд. Номи манғут дар сарчашмаҳои таърихӣ ба шаклҳои муҳталиф вомехӯрад: манғит, макғут, манғхит, манғкит. Шояд калимаи

«мангут» аз тарзи талаффузи қадимаи калимаи «муғулҳо» баромада бошад. Дар садаи XII қабилаи мангутҳо бо қабилаи баргути муғулии Пасибайкал ҳамсоя буданд. Дар охири асри XII ва ибтидои асри XIII яке аз пешвоёни мангутҳо Хуилдар сэчэн бо Чингиз бародархон буд ва яке аз гурӯҳҳои пешсафи сипоҳи ӯро фармондеҳӣ мекард. Баъд аз кушта шудани Хуилдар сэчэн дар яке аз набардҳо Чингиз парастории хонавода ва қабилаи ӯро ба зимма гирифт. Мангутҳо бо фармондеҳии писари Хуилдар сэчэн-Мункэ Калча дар ҷиноҳи чапи сипоҳи муғулҳо дар Хитой, Мовароуннаҳру Эрон ҷангидаанд. Қисме аз қабилаҳои мангут ба Дашти Қипчоқ муҳоҷират карданд ва иттиҳодиеро бо ҳамроҳии бахше аз қабилаҳои қипчоқ ва шояд ғузҳо зери унвони манғит ба вучуд оварданд.

Вуруд ва парокандашавии манғитҳоро дар Мовароуннаҳр ба ҳуҷуми муғулҳо ба ин сарзамин, ҳамчун раванди муҳоҷирати онҳо дар асрҳои XIII-XVI иртибот медиҳанд. Мангутҳо дар сарзаминҳои густурдае аз дарёи Днепр дар ғарб то Муғулистони дохилӣ ва Бурятия дар шарқ, аз Поволжеи болоӣ дар шимол то шимоли Хуросон (Афғонистони имрӯз) дар ҷануб пароканда шуданд. Қабилаҳои мангут дар ҳуҷуми Ботухон ба Россия ширкат доштанд. Худуди солҳои 1350-1360 бахши аъзами мангутҳо дубора ба Дашти Қипчоқ баршгаштанд, ки баъдан онҳоро нугай гуфтанд. Амири мангут дар асри XIV Едигей буд. Бино ба ахбори Рузбеҳони Исфаконӣ дар рисолааш «Меҳмонномаи Бухоро» се тоифа марбути ўзбекҳо буд, ки яке аз онҳо мангутҳо буданд¹. Бахше аз мангутҳо, ки бо халқиятҳои туркзабон омезиш ёфтанд, манғит ном гирифтанд. Манғитҳои сокини Бухоро бо ғӯиш ё лаҳҷаи қипчоқии забони ўзбекӣ сухан мекарданд. Дар натиҷаи омезиши онҳо бо мардумони ба лаҳҷаи қарлуку чигилӣ сухан мегуфта, дар баъзе ҷойҳо манғитҳо бо ғӯишҳои омехта ҳарф мезаданд. Дар

¹ Фазлуллоҳ ибни Рузбеҳони Хинзӣ. Меҳмонномаи Бухоро. Таҳияти Манучехри Сутуда. - Техрон, 1341 ҳ.ш. - С.4.

ибтидои асри бистум манғитҳо яке аз қабилаҳои бонуфузи ўзбекро ташкил меод.

Манғитҳо асосан пешаи чорводорӣ (гўсфандпарварӣ) доштанд ва баъд аз муқимӣ шудан дар Мовароуннаҳр ба кишоварзӣ низ машғул шуданд. Миёни онҳо андаке қосибӣ, мисли қолинресӣ, насочӣ, ки матоҳҳои бияз, алоча ва қаламӣ мебаровард, низ ривоч дошт.

Хонадони манғит, Муҳаммад Раҳимбӣ поягузори давлати онҳо буд, аз соли 1753 ҳукумати ҳешро дар Бухоро оғоз карда, то моҳи сентябри соли 1920, ки охирин намояндаи он Олимхон буд, давом додаанд.

Муҳаммад Раҳимбӣ ҷуръат намекард, ки унвони хониро ба номи худ ҳамроҳ кунад, зеро ӯ аз хонадони чингизӣ набуд. Аз оғози ҳукмронии муғулҳо дар Мовароуннаҳр танҳо намояндагони ин хонадон ҳуқуқ доштанд, ки унвони хониро соҳиб шаванд. Барои қонунӣ кардани ҳокимияти худ, чуноне ки зикр шуд, Муҳаммад Раҳимбӣ хони дастнишонда, писари хурдсоли Абулфайзхон-Абдулмуъминхонро ба тахт нишонд. Даре нагузашта ӯ духтари худро ба Абдулмуъминхон ба занӣ дод, аммо пас аз як сол ӯро ба қатл расонида, соли 1756 худро хон эълон намуд.

Дар ин солҳо ҳокимони мулкҳои алоҳида аз заифшавии ҳокимияти марказӣ ва иваз шудани сулолаҳо дар Бухоро истифода бурда, мекӯшиданд мустақил шаванд. Аз ин рӯ, Муҳаммад Раҳимхон барои нерӯманд кардани ҳокимияти марказӣ, муҳолифати ҳокимони маҳаллиро то дараҷае аз байн бурда, ҳокимияти худро устувор намуд. ӯ ба ҷудоихоҳии ҳокимони шаҳру вилоятҳо, ки дар иттиҳоди хони Бухоро буданд, мехост хотима бахшад. Бинобар ин Муҳаммад Раҳимхон неруи ҳарбии мамлакатро тақвият дода, дар ҳар вилояти тобеи Бухоро ҳокимони мавриди эътимоди худро таъин мекард. Масалан, Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ Баротбек султон супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошканд ва дигар шаҳру вилоятҳо низ шахсони боэътимоди худро ба сари қор овард. Барои расидан ба

мақсади асосии худ вай лашкари неруманде ташкил намуда, исёни қабилаҳои ўзбекро, ки дар Миёнкол ба вуқуъ омада буд, пахш намуд. Замини қабилаҳои етируғ ва баҳранро мусодира намуда, сокинонашро ба наздикии шаҳри Бухоро кўчонид, то ки онҳо доим зери назорати ҳукумати хонӣ бошанд.

Баъди ин Муҳаммад Раҳимхон хост ноҳияҳои Ургут, Панҷакент ва Ўротеппаро ба зери итоати худ биоварад. Баъди ҷангҳои пуршиддат тавонист Ургутро тобеи худ гардонад, аммо мубориза барои ба даст овардани Ўротеппа тўл кашид.

Тибқи маълумоти Н. Хаников манғитҳо дар наздикии Самарқанд, Каттакўрғон ва дар атрофи Бухоро зиндагӣ мекарданд¹. Дар асоси маълумоти ҷамъовардаи соли 1868-и А.Д. Гребенкин дар Қаршӣ, ки манғит онро маркази зисти худ медонист, 30 ҳазор ва дар Каттакўрғон 2 ҳазор нафарро ташкил медоданд².

Баъд аз вафоти Муҳаммадраҳимхон соли 1758 амаки ӯ Дониёлбӣ атолиқ (1758-1785) ҳукуматро ба даст гирифт. Лекин вай лақаби хониро қабул накарда, исман Абдулғозӣ ном набераи Абдулфайзхонро ба тахт нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид. Дониёлбӣ бештар ба қувваи ҳарбӣ таъя мекард ва барои он чизеро дарег намедошт. Ин буд, ки дар аҳди Дониёлбӣ сарлашкарони ашрофи қабилаҳои манғит заминҳои зиёдеро ба тариқи танҳо соҳиб шуда, барои ҳар чи зиёдтар ғоида ситонидан аз ин заминҳо саъй мекарданд.

Сомӣ дар мустаҳкам шудани ҳукумати марказӣ аҳамияти стратегӣ доштани ноҳияҳои Нурато ва Чаҳорҷўйро зикр мекунад. Ў қайд мекунад, ки ноҳияҳои Нурато ва Чаҳорҷўй ба манзили ду дарвозаи Бухоро воқеъ буда, аз замонҳои қадим подшоҳе, ки ин ду мулкро дар таҳти тасарруф надошта бошад, ўро аз дараҷаи эътибор соқит ва ба ибораи «дар байн ўзбакияти Тўрон беқадр буда»³ мешумориданд.

¹ Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. - С.63.

² Гребенкин А.Д. Узбеки. - С.87-88.

³ Тухфаи шохӣ. В.51б.

Бинобар ин салотини бо иқтидор дар забти сарриштаи ин ду диёр кӯшиши зиёд намуда, зери назорати доимии худ қарор меоданд. Муаллиф сабаби онро дар саркашӣ ва тохтутозҳои пайдархами қабилҳои туркман, еттиуруғ, кунғурот, қалмиқ, қалмоқ, кенегас, буркут, баҳрин медонад, ки ба навоҳии номбурда тохта, моли мардумро ба ғорат мебурданд. Аз ҷумла, оқибатҳои шӯру исёни қабоили баркуту қазоқ дар Нурато ва қалмиқ дар Чаҳорҷӯй барои мардум хеле гарон буд. Дар ин ҷо муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» дар бораи саркашии чандин каратаи Ёдгорбӣ парвонаҷии баркут, ки дар замони Муҳаммадраҳимхон ҳокими Нурато таъйин гардида буд ва дар бораи Бегназарбӣ кенегас, ки атрофи вилояти Чироғчиро ғорат ва тороч намуда, ба мардум зарар мерасонид, нақл мекунад¹.

Ҳамаи ин шӯру ғавғо, нооромӣҳо ва лашкаркашиҳои амир барои саркӯб ва шикасти қувваҳои марказгурез аҳолии бе ин ҳам бади аҳолии атрофро, ки аз зулму истисмор ва андозҳои гуногун ба дод омада буданд, боз ҳам вазнинтар гардонд.

Бино бар нигоштаҳои Аҳмади Дониш дар аҳди Дониёлбӣ андозҳои нав ба монанди никоҳона, аминона, муҳрона, ҳаққи тарозу ва амсоли инҳо ҷорӣ карда шуд, ки сабабгори боз ҳам бенаво гардидани табақаҳои меҳнаткаши аҳолии мегардид². Халқ аз сиёсати Дониёлбӣ норозӣ буд.

Дониёлбӣ на фақат худсарӣҳои феодалонро бартараф карда натавонист, балки худаш торафт бештар мутеи кушбегӣ ва қозикалон мегардид.

¹ Ҳамон ҷо. В.34а-36б.

² Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития./Ба саъй ва ихтимом ва тасҳеҳи Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод, 1960. - С.13; Трактат Аҳмади Дониша “История Мангитской династии” / Перевод, предисловие и примечания И.А.Наджафовой. - Душанбе, 1967. - С.27; Аҳмад махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития. - Душанбе, 1992. - С.8; Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития./Таҳияи матн ба алифбои кириллии тоҷикӣ ва тасҳеҳу тавзеҳот ва шарҳи луғот аз Аҳмад Ҳочизодаи Мадрушкатӣ. - Душанбе, 2010. - С.20.С.13.

Аз навиштаҳои Сомӣ бармеояд, ки ӯ ба ин хонадон таваҷҷуҳи хос дошта, бо ибораи «фарзандони саодатманд» ёд кардааст. Тибқи маълумоти Сомӣ, Дониёлбӣ соҳиби дувоздаҳ писар ва се духтар буда, номҳои онҳоро чунин овардааст: Шохмурод, Султонмурод, Тӯхтамиш, Фозилбӣ, Дарвешбӣ, Маҳмудбӣ, Умарбӣ, Рустам мирзо, Раҷаб Алибег, Муҳаммадюсуфбег, Уввалҷабег, Яъқуббег мулаққаб ба Кенчаалӣ¹.

Вале Садриддин Айнӣ дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ дар «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» менависад, ки аз амир Дониёл ёздаҳ писар бо номҳои Маъсум (Шохмурод), Маҳмуд, Умар, Фазл, Султонмурод, Рустам, Кенчаалӣ, Яъқуб, Тӯқтамиш, Дарвеш ва Раҷабалӣ боқӣ монда будааст². Маълумоти Сомӣ дар ин бобат саҳеҳ ба назар мерасад.

Сомӣ санаи вафоти Дониёлбӣро соли 1199 ҳиҷрӣ, мутобиқ ба соли 1785 овардааст, ки така бар манобеи таърихӣ³ ва таҳқиқоти мавҷуда⁴ саҳеҳ ба назар мерасад. Писари калони ӯ Шохмурод (1785-1800) баъди ғавти падараш соҳибтаҳт гашт.

Моҷарои ба сари таҳт омадани Шохмуродро муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» чунин тавзеҳ медиҳад, ки баъди вафоти Дониёлбӣ муддате таҳти шоҳӣ бе ҳоким монд, Шохмурод, ки писари калони ин хонадон буд, мебоист ҷойнишини падар гардад. Чун Шохмурод дар байни оммаи халқ ба зухду тақво шуҳрат ёфта, соҳиби эътибори зиёд буд, намехост равиши зоҳидонаи худро тарк кунад. Аз ин вазъият истифода бурда, «мардуми авбоши ғавғоталаб», менигорад ӯ, аз ҷумла беки кенегас, ҳокими Шаҳрисабз атрофи Бухороро ғорат карда ва ба мардум зарар расонид. Соли 1785 халқ шӯриш бардошт ва зиёда аз ҳазор кас ба

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.546.

² Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро / С. Айнӣ // Қуллӣёт. Ҷ.10. - Душанбе, 1966. - С.14.

³ Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. - С.14; Фитрат. Давраи ҳукмронии амир Олимхон. - Душанбе, 1991. - С.11.

⁴ Табаров С. Се маорифпарвари тоҷик дар бораи амирони манғит (эссе-эзоҳот). - Душанбе, 2006. - С.18.

катл расиданд. Аъёну ашроф ва бузургони давр ба назди Шохмурод рафта, хошиш намуданд, ки умури ҳукуматро ба даст гирад. Ва иброз доштанд, ки агар бузургию чалол ва сояи меҳрубонию шафқатро бар сари халқ нагузored, дур нест, ки обрӯи чандинсолаи мулк ба хоки хорӣ хоҳад рехт. Чун зорию таваллои онҳо боло гирифт, Шохмурод бо гузоштани шарте зимоми ҳукуматро ба даст гирифт. Чун умаро ин сухан шуниданд, ҳама ба иттифоқ гуфтанд, ки ҳар шарт ва паймоне, ки бошад ба ҷойи дил қабул дошта, як сар мӯ аз ҷодаи фармонбардорӣ таҷовуз намекунем¹.

Академик Б. Ғафуров дар таҳқиқоти хеш соли ба тахт нишастани амир Шохмуродро чунин ба қалам медиҳад, ки соли 1785 аҳолии Бухоро шӯриш бардоштанд. Дар рафти шӯриш беш аз ҳазор нафар кушта шуд. Шохмурод маҷбур шуд савганд хӯрад, ки аҳолии Бухороро аз ҷавру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Ва фармони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд².

Аҳди салтанати амир Шохмурод (1785-1800) дар таърихи сулолаи манғития давраи нисбатан устувор гардидани аморат ба шумор меравад. Шохмурод махсусан ба рӯҳониён ихлос ва эҳтироми беандоза доштани худро бо ҷидду ҷаҳди тамом таъкид менамуд. Тарзи зиндагии хоксорона ва порсоёнаи ӯ муосиронашро дар ҳайрат мегузоштанд. Қас маълумотҳоро оид ба тарзи ҳаёти ниҳоят хоксоронаи ӯ дар сарчашмаҳо мутолиа карда, гумон мекунад, ки шояд муаллифон дар ин боб муболиға карда бошанд. Вале ҷӣ тавре ки сарчашмаҳо нишон медиҳанд, навиштаҳои онҳо дар ин боб воқеӣ мебошанд.

Аз навиштаҳои Мирзо Абдулазими Сомӣ бармеояд, ки ӯ нисбат ба шахсият ва тарзи салтанати амир Шохмурод таваҷҷуҳи хоса дошт, ки

¹ Тухфаи шохӣ. В.55 б.

² Ғафуров Б.Точикон. - С.811.

сию нӯҳ саҳифаи кори худро ба ӯ бахшидааст¹. Муҳтавои ин нигоштаҳо аз қабилӣ зайл аст:

-дар замони амир Шохмурод фитна ва шӯру ғавғо ва вуруди лашкари бегона ба кишвар қатъ гардид;

-қазияҳои тавакқуфёфтаи мадрасаву масҷидҳо барҳам хӯрда, таълиму тарбия ба роҳ монда шуд. Шумораи аҳли илм ба сӣ ҳазор нафар расид;

- андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта, дигар хамаи молиёт, боҷ ва чаримаҳоро барҳам дод;

-ғайри хироч ва ушр аз деҳқонон чизе ситонида намешуд;

- чизия-андоз аз қавмҳои ғайри мусулмон ситонидашавандаро хеле зиёд кард:

-маҳкамаи адолат барпо карда, дар он маҳкама бо чихил нафар аз уламо нишаста, арзи мардумро пурсида, дар асоси ҳукми шаръӣ онро ҳаллу фасл менамуд. Ин маҷлис ҳафтае ду маротиба, рӯзҳои душанбе, чумба баргузор мегардид;

-ба тасвиб расидани ҷазои гунаҳкорон тибқи ҳукми Қуръон сурат мегирифт;

-амир Шохмуродро дар тақво ва зуҳд ангуштнамо ва дар футувват ва ҷавонмардӣ беҳамто тасвир мекунад. Дар тақвияти гуфтаҳои худ ба мутоилаи асари «Таърихи Эрон»-и Чон Малком, сиёсатмадор ва мусташири маъруфи шотландӣ, таъкид мекунад, ки дар ҳалли қазияи қизилбош ҳамчун сафир бо амир Шохмурод мулоқот намуда, таассуроташро рӯйи қоғаз овардааст;

-ҳучуми амир Шохмурод ба Марв бо фатвои уламо сурат гирифта, бо мақсади тақвияти дин ва аз байн бурдани гумроҳон тавсиф мешуд².

Аз навиштаҳои Сомӣ бармеояд, ки ӯ дар бораи он ислоҳоте ҳарф мезанад, ки амир Шохмурод дар замони ҳукумати худ ба тасвиб

¹ Тухфаи шохӣ. В.56-97в.

² Тухфаи шохӣ. В.74а.

расонида ва дар манобеъи таърихӣ¹ ва адабиёти илмӣ² собит гардидааст.

Амир Шоҳмурод пас аз нишастан бар тахти салтанат бо ҷиддият ба қатлу куштори муҳолифин пардохт. Ниёзалии ўзбекро, ки дар Шаҳрисабз байрақи истиқлол бардошта буд, саркўб кард ва даст ба ислоҳот зад. Шоҳмурод ба мақсади бартараф намудани норизоии умумӣ, ки дар вақти ҳукмронии падараш пайдо шуда буд, баъзе ислоҳот ҷорӣ намуд. Вай фақат чунин андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боҷ ва ҷаримаҳоро барҳам дод. Лекин ба ивази ин ҷизя – андози аз қавмҳои ғайримусулмон ситондашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳона муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки амирони собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард³. Ба ин восита амир Шоҳмурод рӯҳониёни исломро ҳомии худ карда, дар роҳи мустаҳкам намудани ҳокимияти худ аз нуфузи дар байни оммаи мардум доштаи онҳо моҳирона истифода мебард.

Ислоҳоти пулие, ки ў дар оғози салтанати худ гузаронид, барои ҳаёти иқтисодии мамлакат аҳамияти калон пайдо намуд. Хонҳои сулолаи Ҷониён ва сипас нахустин амирони манғит сиккаҳои нуқраи камиёр бароварда, аз тафовути қурби расмӣ ва амалии ин сиккаҳо фоидаи зиёде ба даст меоварданд. Ин ҳолат, дар навбати худ муомилоти пулиро номуназзам карда, чун бори гароне ба дӯши аҳоли меафтод. Шоҳмурод дар ин замина иқдоми қатъӣ намуда, шакли зоҳирӣ, ҳаҷм ва вазни сиккаҳоро тағйир дода, онҳоро аз нуқраи пуриёр зарб мезаданд. Ҳар кас метавонист ба сиккаҳона нуқра оварда, ба ивазаш (ҳаққи зарробиро пардохта) пул бигирад. Зоҳиран, сиккаҳои

¹Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.13; Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. - С.29.

²Ғафуров Б. Тоҷикон. - С. 811-813.

³ Ҳамон ҷо. - С. 812.

кӯҳнаи пеш аз ислоҳот аз эътибор соқит карда шуданд¹. Ин ислоҳоти пулӣ бар тибқи талаботи айнии иқтисодиёт ба вуқуъ пайваста, ба ривочу равнақи тиҷорат мусоидат намуд.

Баъди ба сари қудрат омадан, амир Шохмурод ба хулосае омад, ки аксари зулму ғасод дар давлати ӯ бевосита аз дарбори ӯ аз ду мансабдори калон-қушбегӣ ва қозикалон сар мезананд. Бинобар ин, ӯ барои нест кардани он ду нафар чора андешид. Ин замон Давлат қушбегӣ ва қозӣ Низомиддин ин мансабҳоро ба дӯш доштанд. Давлат қушбегӣ марде фосиқу бебок ва қозӣ Низомиддин нӯшандаи хамру арақ буда, аз зулму ришва барканор набуд.

Дар бобати кушта шудани қозӣ Низомиддин навиштаҳои Сомӣ ва Аҳмади Дониш ба ҳам мутобиқат доранд, вале дар тарзи маҳкум ба қатл андешаҳо мухталифанд. Амади Дониш қуштори ӯро дар Тӯпчихонаи дарвозаи арк, дар болои асп ба қалам додааст². Вале Сомӣ менависад, ки қозӣ Низомиддинро дар болои сахни мадрасаи Амир Араб бурда, дар шикамаш меҳе зада, ба қатл расониданд. Он рӯз бар забони аксар халоиқ лафзи «шариатро ривоч деҳ» гузашт³. Ин моддаи таърих ба сари тахт нишастани амир Шохмурод гардид, ки дар тақвияти он Мирзо Содиқи Муншӣ қасидае навиштааст:

Хоҳӣ, ки Шаҳмурод ду кавнат бароварад

Пири хирад бигуфт: «шариат ривоч деҳ»⁴.

Ҳамин тавр, баъд аз нест кардани ин ду нафар, ки худ сарчашмаи зулму ғасод буданд, дар дили золимони дигар тарсу ваҳм ҷой гирифт. Шохмурод баъди ин ҳодисаҳо ба мансабҳои давлатӣ одамони наздик ба ҳудашро таъйин кард.

¹ Давидович Е.А., История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебрянные монеты Джанидов). - Душанбе, 1964. - С. 164-168.

² Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. - С.12-13.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.62б.

⁴ Мирзо Содиқи Муншӣ. Манзумаи футуҳоти амир Шохмурод дар Эрон. Маркази дастхатҳои хаттии АМ ИТ, таҳти №1047. в.19.

Бинобар, бо иқтидори ҳукумати марказӣ амният барқарор шуд ва бо ислоҳоти пулӣ, ки сурат гирифт, тичорат равнақ ёфт¹.

Бино бар шаҳодати Сомӣ, Шохмурод соли 1791-92 писари худ амир Ҳайдарро дар Қаршӣ ҳоким гузошт ва духтари ҳокими вилояти Дехнав Сайидбийи юзро дар ақди никоҳи ӯ даровард. Дар ин айём Аллоҳбердбийи юз ҳокими Қундуз ва Ҳисор буд. Азбаски, - менигорад Сомӣ, - инояти Шохмурод дар бораи атолиқ бисёр буд, Аллоҳбердбий дар оташи рашку ҳасад месӯхт. Оташи рашку ҳасад корро ба ҷое расонид, ки Аллоҳбердбий ба болои атолиқ лашкар кашида, Дехнавро муҳосира кард. Амир Ҳайдар аз мочаро огоҳӣ ёфта, бо лашкари Қаршӣ, Ғузур, Шерообод ва Бойсун омада, Дехнавро муҳосира кард. Аллоҳбердбий рӯ ба Ҳисор фирор намуд. Амир Ҳайдар ҳамроҳи атолиқ аз думболи Аллоҳбердбий ба Ҳисор омада, қалъаро муҳосира карданд. Муҳосира чанд рӯз тӯл кашид. Вале мардуми он диёр, ки аз ҷавру зулмаш ба дод омада буданд, аз пайи дастгирии ӯ шуданд. Аллоҳбердбий аз тарс, дар нимашаб аз арки Ҳисор баромада, фирор кард. Аҳолии Ҳисор ӯро дастгир карда, баста, ба амир Ҳайдар супориданд. Амир Ҳайдар ӯро ба қатл расонида, ҷасадашро «ба дори ибрат овехтанд»². Дар ҳамин ҷанг амир Ҳайдар аз Ҳисор гузашта, то лаби дарёи Вахш рафта, вилояти Хатлон, Кӯрғонтеппа ва Қубодиёнро низ дар қабзаи тасарруфи худ дароварда, ба Қаршӣ бозгашт³.

Дар таърихи қатл кардани Аллоҳбердӣ ва фатҳи Ҳисор, Мирзо Содиқи Муншӣ чунин гуфта, ки:

Сабоҳи ҷумъа зад худро чу оташ дар сафи душман
 Гурезон хасм шуд чун дуд ҳар сӯ бесару сомон.
 Сафи лашкар яди душман, сари аъдову амволаш,
 Шикасту басту буриду ба ғорат дод ҳар як он.
 Сари бадхоҳро ҳар кас, ки дид аз баҳри таърихаш,

¹ Ғафуров Б. Точикон. - С.905-906.

² Тухфаи шоҳӣ. В.80б.

³ Ҳамон ҷо. В.81а.

Чунин хоҳад шуд охир гуфт, холи соҳиби тугён.

Чу шуд барбод сар зи Аллоҳбердӣ хомаи муншӣ,

Мунодӣ зад, ки муфсид кушта шуд, эй мардуми Тӯрон

Ба майдони сухан ман низ бигрифтам ба таърихаш,

Сари боғӣ, сари ёғӣ, сари зулм, сари шайтон¹.

Аз мисраи охири ин шеър таърихи қатли Аллоҳбердбӣ гирифта мешавад, ки он ҳазору дусаду дувоздаҳи ҳичрӣ (1212 х.), мутобиқ ба соли 1797-98-и мелодист.

Бояд гуфт, ки таърихи ин чанг бо Аллоҳбердбӣ ва қатли ӯ дар ҳамаи сарчашмаҳои марбута ба таври гуногун тавзеҳ дода шудааст. Чи тавре дидем, ба ақидаи Сомӣ ва Мирзо Содиқи муншӣ ин чанги амир Ҳайдар бо Аллоҳбердӣ дар замони зиндагию подшоҳии падараш сурат гирифта буд. Вале Сомӣ дар асари дигари таърихии худ воқеаро ба таври зайл шарҳ медиҳад, ки амир Ҳайдар дар соли дуҷуми подшоҳияш, яъне соли 1217 (1802-03) бо лашкар аввал ба Самарқанд, баъд ба Ҷротеппа рафта, кенегасҳоро ҷазо дод. Аз он ҷо ӯ ба Ҳисори Шодмон рафта, ҳокими он Аллоҳбердиро дар майдони чанг кушт ва ҳамаи вилоятҳои кӯҳистонро ба мамлакати худ ҳамроҳ кард².

Муаллифи «Гулшану-л-мулук» бошад, зикр мекунад, ки ба таърихи 1200 (1785-86) амир Ҳайдар ҳокими Қаршӣ буд. Аллоҳбердбӣ аз рӯйи кинаву ҳасад ба Сайидбӣи юз, ки тобеияти том ба амир Шоҳмурод дошта, духтараш ба дасти амир Ҳайдар буд, ба Дехнав омада, ӯро муҳосира намуд. Амир Ҳайдар бо иҷозати падар ба мавзеи Юрҷӣ лашкар кашид. Дар муҳориба лашкари Аллоҳбердбӣ шикаст хӯрд. Амир Ҳайдар Аллоҳбердбӣро ба қатл расонида, сари ӯро ба Бухоро фиристонд. Вилояти Ҳисор ба таърихи мазкур сар то по фатҳ шуд³. Бино бар гуфтаи муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» ва Мирзо Содиқи муншӣ ин ҳаводис дар замони зиндагии амир Шоҳмурод сурат гирифта, солҳои

¹ Мирзо Содиқи Муншӣ. Футухоти амир Шоҳмурод. В.21.

² Сомӣ. Таърихи салотини манғития. - С.54.

³ Муҳаммадъяқуб ибни амир Дониёл. Гушану-л-мулук. В.86а-86б.

1795-98 рост меояд, чун амир Ҳайдар духтари Сайидбийро соли 1791-92 ба занӣ гирифта, ба ёрии парадарӯсаш шитофт.

Бо марги амир Шоҳмурод писараш Ҳайдар, ки ҳокими Қаршӣ буд, 29 ноябри соли 1800 ба тахти аморати Бухоро нишаст. Ӯро аз ҷониби модар насаб ба хонадони чингизӣ мерасонд, зеро модараш духтари Абулфайзхон буд. Амир Ҳайдар бештар ба уламо таваҷҷуҳ дошт. Аз ин рӯ, дар айёми ҳукуматаш аксар умаро ба муҳолифат ва адовати ӯ бархоста, қаламрави Бухоро рӯ ба фасод оварда, тугён карданд. Дар муҳолифат ва адоват ба амир Ҳайдар Сомӣ мочарои бародаронро дар атрофи Чаҳорҷӯй ба таври зер ба риштаи тасвир мекашад. Шоҳмурод баъди тасхири Марв фарзанди худ Динносирхонро ҳокими он таъин кард. Динносирхон дар Марв буд, ки воқеаи фавти падар ва ба сари тахт баромадани амир Ҳайдарро шунида, ошуфтахотир ва дилгарон шуд. Ҳосидони фасодпеша ӯро бар зидди амир Ҳайдар шӯрониданд. Амир Ҳайдар ин хабарро шунида, Ниёзбегбий парвоначиро бо ду ҳазор сарбоз барои муҳофизати Чаҳорҷӯй мефиристад.

Динносирхон аз аҳолии Марв миқдори даҳ ҳазор мард интиҳоб карда, ба ҷониби Чаҳорҷӯй фиристод. Лашкари Марв омада, атрофи қалъаро муҳосира карданд¹. Ниёзбегбий парвоначӣ ақибнишинӣ намуда, ба лашкари Марв шабохун зад. Сарбозони хобида аз ҷониби лашкари Динносирхон кушта шуда, бақияи он фирор намуданд. Парвоначӣ бо лашкари худ эшонро то Марв таъқиб ва сарбанди дарёи Мурғобро вайрон карда, аҳолии Марвро аз об маҳрум намуд. Аз ҷиҳати беобӣ, мардум ба фиғон омаданд. Динносирхон аз кардаи худ пушаймон гардид. Аз ин ҷиҳат истиқомат дар Марв душвор шуда, мардум ба ҳар тараф кӯчиданд. Динносирхон аз тарсу ҳарос дар Марв истода натавониста, соли 1806 бо хонаводаи худ аз Марв кӯч баста, ба Машҳад рафта, ватан ихтиёр кард².

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.106 а.

² Тухфаи шоҳӣ. В.106.

Дар робита ба он муаллифи «Носеху-т-таворих» чунин менигорад, ки Динносирхон пас аз шикаст ба назди Фатҳалишоҳи Қочор паноҳ бурд. Дар Машҳад Муҳаммадвалӣ мирзо аз вай ба хубӣ истиқбол кард. ӯ аз Машҳад номае ирсол дошт ва аз Фатҳалишоҳ дар баробари амир Ҳайдар ёрӣ хост. Фатҳалишоҳ низ аз ин фурсат истифода кард ва «ба Муҳаммадвалӣ мирзо ҳукм содир шуд, ки агар ӯро ба имдод ҳочат бошад, рухсат дорӣ, ки аз ӯ истимдод намоӣ»¹. Дар воқеъ ин нахустин робитае буд, ки дар рӯзгори салотини манғит бо Эрон барқарор шуд, аммо баъд зоҳиран Динносирхон дар Эрон намонд ва соли 1830 ба Истамбул ва соли 1831 аз он ҷо ба Маскав рафт.

Бинобар ин, - андеша меронад Сомӣ, - чангу чидол мобайни вилояти ўзбек мудом барқарор буд, аммо хангоме ки дар Бухоро осоиш ва амният барқарор буд, амир дар дорулимора менишаст ва уламо ба дидани ӯ мерафтанд ва бо ӯ суҳан мегуфтанд ва гурӯҳ-гурӯҳ аз аъёну ашрофи Бухоро ба хидмати ӯ мерасиданд².

Аҳмад Махдуми Дониш дар ин бора чунин гузориш медиҳад: «Ин тарзи аморатро дар ҳеч таворих кас нишон намедиҳад. Ин овоза дар диёри ислом мунташир шуд. Мардум аз иқтидор ва амсор рубъи маскун барои таҳсил ба Бухоро меоманд. Улуми шариат ва аҳкоми ҳудуди илоҳӣ ривоч гирифт, ки метавон гуфт дар даври ислом дар асри ҳеч подшоҳӣ инчунин тараққӣ ба аҳли илм ва уламо воқеъ нашуда аст»³.

Дар хусуси шахсияти амир Ҳайдар Муҳаммад Салим навиштааст, ки «подшоҳе буд раиятпарвар, олиму сахӣ ва муттақӣ буд. Аз аҳли талаба чаҳорсад шогирд дошт, ки ба онҳо дарс таълим мекард... Ҳар сол ба даҳ ҳазор ғурабову мискин вазифа (нон) меод»⁴.

Амир Ҳайдар аксарияти вақти худро бо мутолеаи асарҳои фикҳ ва шарҳу ҳошияҳо сарф мекард. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки худро яке аз уламои замон пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амри ӯ сохта

¹ Носеху-т-таворих. Ҷ.1. - С.132.

² Тухфаи шохӣ. - С.127.

³ Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.20.

⁴ Кашкӯли Салимӣ. - С.267.

буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Чи навъе ки дар охири асри XIX пирамардони бухорӣ ба А.А.Семёнов ҳикоят кардаанд, муллобачаҳоро ба дарси амири донишманд ба зарби чӯб чамъ менамудаанд, зеро касе ба ихтиёри худ дар пеши ӯ дарс хондан намехостааст¹. Ин амири тақводор ҳимоят ва тарафдории рӯҳониёнро мечуст ва онро пайдо кард.

Бино бар шаҳодати «Тухфаи шоҳӣ» дар аввалҳои ҳукумронии амир Ҳайдар ба лашкари Бухоро муяссар гардид, ки ба Хева зарбаи хеле шадид расонад ва аз ин ҷониб хавфи ҳучуми душманро ба Бухоро бартараф намояд. Лекин баъдтар ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, хонҳои Хева боз муттасил ҳучум намуда, то девори пойтахт расиданд. Мубориза бо Шаҳрисабз ва давлати хонии Хӯқанд хеле тӯлонӣ ва тоқатфарсо буд. Амир Ҳайдар дар ҷанги Ёротеппа ғалаба карда, Қиззах ва сарғахи Зарафшонро ба қаламрави худ дохил намуд².

Давраи нашъунамои мулки Ёротеппа замони ҳукумронии Фозилбӣ ва Худоёрбӣ, яъне нимаи дувуми асри ХУШ доништа шудааст. Барои мардуми ин диёр замони нисбатан осудагӣ ва халосӣ аз талаву торочи сарбозони бераҳму шавқат гашт. Панҷоҳсолаи мазкур, яъне давраи мустақилияти Ёротеппа, аз панҷоҳсолаи нимаи аввали асри XIX фарқи кулӣ дошт. Инро мо аз ҳодисаҳои зерин тасаввур карда метавонем.

Дар ибтидои солҳои ҳукумронии амир Ҳайдар, Бобо парвоначӣ – бародари Худоёрбӣ ҳанӯз дар Ёротеппа ҳукм меронд. Сомӣ дар асари мавриди таҳқиқ дар бораи саркашии Бобо парвоначӣ, тохтутози ӯ ба гирду атрофи Қиззах, ҳучуми хони Хӯқанд Олимхон ба Хучанд, гурехтани Бекмуродбӣ ва паноҳ овардани ӯ ба Ёротеппа ва дар болои арк куштани амаки худ Бобо парвоначиро ба таври муфассал рӯйи қоғаз овардааст³.

¹ Семёнов А.А., 1954 а. С. 3. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр // «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Тр. АН Тадж. ССР, т. XII. вып. I. - Сталинабад, 1954. - С.3.

² Тухфаи шоҳӣ. В.100-103.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.100а.

Дар пайравӣ ба Сомӣ, муаллифи «Таърихи Раҳимхонӣ» Бекмуродбийро «золими бемурувват» номида, илова кардааст, ки ӯ фурсат ёфта, амаки худро ба қатл расонида, ба Ӯротеппа соҳиб шуд¹.

Бояд зикр кард, ки дар мавриди қатли Бекмуродбий назари муаллифони сарчашмаҳои таърихӣ мухталиф аст. Тибқи шаҳодати Сомӣ Бекмуродбий қабилаҳои юзро дар атрофи худ ҷамъ карда, ба Ҷиззах тохтутозҳои ғоратгарона карда, аҳволи мардумро хароб намуд, ки «чанд нафар аз фуқаро ба дасти он фирқаи шарир ба қатл расид»². Ин хабарро шунида, амир Ҳайдар соли 1218 (1803-1804) озими Самарқанд гардид. Баъд аз чанде иқомат дар Самарқанд, бино бар навиштаи Сомӣ, амир Ҳайдар дар хусуси ҳучум ба Ӯротеппа бо шайхул-исломи Самарқанд Абдулхоҷа, машхур ба Ҳоҷашал машварат намуд. Шайхул-ислом ҳучуми амирро ба Ӯротеппа ва ба қатл расонидани Бекмуродбийро вочиб эълон намуд.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» менигорад, ки амир Ҳайдар пеш аз ҳучуми худ ба Ӯротеппа ба Бекмуродбий мактуб навишта, ӯро ба итоат даъват намуд, вале Бекмуродбий «насихатро дар гӯш надароварда, кадам дар роҳи бешармӣ ниҳод»³.

Сомӣ ҳучуми амир Ҳайдарро ба Ӯротеппа ба тафсил оварда, зикр мекунад, ки муддати муҳосира як моҳ тӯл кашид. Аз камии озуқа ва бадбӯӣ гардидани макон аҳволи аҳолии қалъа танг шуда, ба фиғон омада, роҳи гурез мечустанд. Амир Ҳайдар аз шикасти душман воқиф гардида, аз чаҳор ҷониб ба қалъа ҳучум овард. Бекмуродбийро дастгир ва ба «дори ибрат» овехт⁴.

Муаллифи «Таърихи Раҳимхонӣ» воқеаро ба таври дигар шарҳ медиҳад. Тибқи нигоштаи ӯ Бекмуродбий баъди соҳиб шудани Ӯротеппа ба амир элчӣ равон кард. Ҳадаф ин буд, ки хони Ҳӯқанд Олимхон Хучандро ғасб кардааст ва иҷозати дубора ба даст овардани

¹ Таърихи Раҳимхонӣ. В.244а.

² Тухфаи шоҳӣ. В.101б.

³ Тухфаи шоҳӣ. В. 102б.

⁴ Ҳамон ҷо. В.103а.

онро аз амир хостааст. Ба амир ин иқдоми \bar{u} хуш омад. Амир Ҳайдар соли 1217 (1802-1803) ҷониби \bar{U} ротеппа раҳсипор гардид. Қариб ба ин шаҳр расида буд, ки Бекмуродбӣ шодикунон ба истиқболи \bar{u} баромада, ба умеди он, ки бо ёрии амир шаҳри Хучандро бармегардонад. Амир «филфавр он хунгирифтаро» гирифта, ба писарони Бобо парвоначӣ супурд, то ки қасоси падари худ аз Бекмуродбӣро бигиранд¹.

Бекмуродбӣ ва қисмати \bar{u} аз тарафи Мирзои Мушриф, муаллифи «Шоҳномаи Умархонӣ» чунин тасвир ёфтааст. Бекмуродбӣ писари Худоёрбӣи бисту ду сола буда, дар ҷавонмардӣ ва эҳсон беназири асри худ буд. Ҳангоме ки амир Ҳайдар бо лашкар ва таҷаммуи бешумор ба мавзеи Зомин фуруд омад, «бе ҷаримаи шаръия ва расмия \bar{u} ро ба дараҷаи шаҳодат расонид»².

Муҳаммад Ҳақимхон воқеаи қатли Бекмуродбӣро ба таври зайл овардааст. Баъд аз куштани амаки худ, Бекмуродбӣ бар маснади аморат нишаст. Тамоми тобеоти \bar{U} ротеппаро дар таҳти тасарруф давровард ва ин хабар дар тамоми Туркистон паҳн гашт. Амир Ҳайдар аз сурати ҳол воқиф гардида, ба ҷониби \bar{U} ротеппа ҳаракат намуд. Бекмуродбӣ бо шунидани ин хабар яке аз хизматгорони худро ба назди амир элчӣ фиристода, арз намуд, ки агар аз сари гуноҳам гузаранд, «било таваққуф ба остонбӯсӣ меравам». Амир Ҳайдар бисёр хурсанд шуда, элчиро тухфаҳои зиёд дода, пас фиристод. Чун Бекмуродбӣ ба урду (лашкаргоҳ) омад, амир Ҳайдар дар рӯзи дувум ба писарони Бобо парвоначӣ амр намуд, ки «ба хуни падарат \bar{u} ро қасос кун. Ҳамон шарбате, ки ба амакаш чашонида буд, худ низ чашад»³.

Аз таҳлили сарчашмаҳо бармеояд, ки маълумоти Сомӣ то андозае воқеиятро таҷассум мекунад, чун ағлаб муаллифон ба бадкеш будани Бекмуродбӣ далолат мекунанд ва аз ин зот хубӣ барнамояд.

¹ Таърихи Раҳимхонӣ. В.245б.

² Мирзои Мушриф. Шоҳномаи Умархонӣ. В.63а.

³ Мунтахабу-т-таворих. Ҷ 2. - С.389-390.

Амир Ҳайдарро лозим омад, ки ба тарафи Ҳисор ҳам лашкар кашад. Ӯ дар ин чо баъзе муваффақиятҳо ба даст овард. Ҳокими Ҳисор ҳамакнун падарарӯси амир Ҳайдар гардида буд, унвони атолиқро соҳиб шуд ва гоҳо ба амир инъом ва қувваҳои ҳарбӣ мефиристонд. Вай амалан дар аксари қорҳои мулкдорӣ бо ихтиёри худ амал мекард. Г.Мейендроф аз ҳикоятҳои амалдорони Бухоро дар соли 1820 чунин таассуроте ҳосил намуд, ки Ҳисор мулки басо сарватманд аст. Гумоштаи англис Миризатулло дар соли 1813 вазъияти сиёсии ҳамон қисмати Осиёи Миёнаро, ки бо он шиносӣ дошт, ба тариқи зайл баён менамояд: Мовароуннаҳр миёни ҳокимони ҷудогона, ки пуриктидортарини онҳо подшоҳи Бухоро Мир Ҳайдар мебошад, тақсим гардидааст. Ҷои дувумро аз ҷиҳати мақом амири Фарғона-Умархон мегирад. Севумин волии Ӯротеппа Маҳмудхон аст. Пас аз онҳо Шаҳрисабз Ниёзалӣ меистад, ки ӯ исман тобеи Бухоро маҳсуб ёфта, аммо намегузашт, ки ба номи мир Ҳайдар хутба хонда ва сикка зарб карда шавад¹. Сипас Миризатулло ҳокимони Ҳисор, Қубодиёнро зикр менамояд. Аксари умаро ва ашроф нисбат ба амир Ҳайдар ҳисси норизоияти мепарвариданд ва бар зидди ӯ ошӯб мебардоштанд.

Амир Ҳайдар сиёсати падари худро дар мустаҳкам қардани ҳокимияти марказӣ пеш бурда натавонист. Муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсоияни хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, маблағи қалонро талаб мекард. Инчунин дар натиҷаи пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор, муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулӣ эҳтиёҷи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид.

Амир Ҳайдар дар Хева, Хӯқанд, Ӯротеппа, Қиззах, Ҳисор, Шаҳрисабз, Қубодиён, Қӯрғонтеппа ва дигар вилоятҳо хунрезии даҳшатбор кардааст. Қанғҳои ӯ ба Хӯқанд тӯлонӣ ва хунин буданд. Ӯ Ӯротеппа, Қиззах ва сарғаҳи Зарафшонро соҳиб гардид. Мулки

¹ Соколов Ю.А. Бухара, Самарқанд, Келиф в 1813 году // «Труды САГУ», вып. 9, кн. 14. - Ташкент, 1957. - С. 211.

шукуфону сераҳолии Ҳисор дили Ҳайдарро рабуда буд. Худи Ҳисор дар аввали асри XIX се ҳазор сокин дошт. Ба ҳайати Ҳисор Регар, Қаратоғ ва Дехнав шомил буданд. Ҳайдар Ҳисорро истило кард. Дар ин вақт мулкҳои чудоғонаи Обигарм, Қубодиён, Қўрғонтеппа, Кўлоб, Қаротегин, Дарвоз ва Бадахшон байни худ ҷангу ҷидолҳо доштанд. Солҳои 20-30-юми асри XIX Қаротегин дар ҳайати Дарвоз буд. Рӯшон, Шуғнону Вахон мустақил буданд. Дар миёнаи асри XIX муборизаи байнихудии ҳокимони Дарвоз, Ҳисор, Кўлоб шиддат гирифт. Балх, Маймана ва Андхуй низ мулкҳои мустақили тоҷикнишин буданд.

Муҳаммадияқуб, бародари амир Ҳайдар, навиштааст, ки «дар ин вақт харчи амир ду баробар аз даخلي ӯ зиёдтар буд». Ҳар сол аҳвол торафт хатарноктар мешуд¹. Ин буд, ки молиёт ва хирочҳои бисёр, монанди кӯшпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, яксарӣ, чебпулӣ, миробона, кавсан дубора ҷорӣ гардида, бори гурӯҳҳои истехсолкунандаи мамлакатро вазнинтар намуданд. Ба замми ин, ғоратгарӣ, ки хангоми амалиёти ҷарбӣ ба вуқӯ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш маҳрумӣ ва мусибатҳои зиёде оварда, онҳоро боз ҳам қашшоқу бенавотар мегардонд. Таназзули иқтисодӣ ва харобии саросари кишвар рух дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошӯбҳои нави халқӣ гардид.

Сомӣ аз тасвири шӯру ошӯбҳои халқӣ, вазъи иҷтимоию иқтисодии аҳолии меҳнаткаш сарфи назар намуда, танҳо саркашӣ ва гарданшахӣ ҳокимони вилоятро, ки зидди ҳукумати марказӣ амал карда, шӯришҳо барпо менамуданд, зикр кардааст. Дар ин масъала кӯшиш мекунад, ки ба ҳар васила ҳақ будани ҳонадони амирро ҷилва диҳад. Вале ба ҳар ҳол дар инъикос кардани оғози зиддиятҳо, шӯришҳо, мавқеи ҷуғрофӣ, ҷараёни он, ташаббускор ва иштирокчиёни он «Тухфаи шоҳӣ» сарчашмаи нодир ба ҳисоб меравад.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» дар бораи шӯриши қабилаи хитой-кипчоқҳо дар соли 1803-1804 маълумоти муфассал медиҳад. Чунончи, ӯ

¹Муҳаммадияқуб. Гулшану-л-мулк. В. 157 б.

менависад, ки амир Ҳайдар Айёзбий ҳокими Катакӯрғонро бо сарбозони вилояти мазкур ба Марв барои пахш кардани шӯриш мефиристонанд. Мирзо Шамси Бухорӣ дар шарҳи ин мочаро менависад, ки чун амир Ҳайдар қасди ҷони ду бародари худ яъне Динносир ва Мирхусайнхонро кард ва дастури дастгирии онҳоро дод, Мирхусайнхон аз руйи тарс бо аҳлу айёли худ ба Шаҳрисабз гурехт, аммо Динносир бар асари пуштибонии марвиён ба муқобили лашкариёни амир Ҳайдар бархост»¹.

Қабилаҳои хитой-қипчоқ вилоятро бе роҳбар дида, шӯриш бардошта, Каттакӯрғонро муҳосира намуданд. Амир Ҳайдар феврал бо лашкари фаровон аз Бухоро баромада, «ба қасди гӯшмоли муфсидон озими Миёнколот шуда», ба Каттакӯрғон ҳамла оварда, онро забт кард ва шӯришро пахш намуд².

Шӯриши дигари хитой-қипчоқҳо, ки дар водии Миёнкол, қисмати миёнаи водии Зарафшон, байни Самарқанд ва Бухоро сар зада, аз соли 1821 то соли 1825 давом намуд, яке аз тазохуроти ҳамин навъ ошӯбҳои халқӣ буд. Дар ин ҷо тоифаҳои нимкӯчиӣ ўзбек - хитой-қипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Муҳаққиқи шинохтаи шӯравӣ П.П.Иванов сабаби сар задани шӯришро дар тазйиқи андозҳо, мусодираҳои доимӣ, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди мардони қабилаҳо медонад, ки ҳамаи ин якҷоя аҳолии Миёнколро ба шӯр овард³.

Бино ба навиштаи Сомӣ, лашкари Бухоро ҳар се моҳ аҳолиро ба хизмати ҳарбӣ ба ҳудуди Марв сафарбар менамуд, ки аксарияти навқаронро сокинони Миёнкол ташкил медоданд. Соли 1821 Айёзбӣи ғулом ҳокими Каттакӯрғон, ки муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» ўро марди мубориз, соҳибрайъ тасвир кардааст, дубора ба сарбозӣ одам гирифтандро сар кард. Косаи сабри хитой-қипчоқҳо лабрес шуда,

¹ Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро ва Хуканд ва Қошғар. С.70-73.

² Тухфаи шоҳӣ. В.107 а.

³ Иванов П.П.Очерки истории по Средней Азии (XVI-середины XIX в.). - М.: Изд. Восточной лит.,1958. - С.135.

норизоятии онҳо ба шӯриши ошкоро табдил ёфт¹. Қарақалпоқҳои сокини ин маҳал низ ба шӯришиён ҳамроҳ шуданд.

Тибқи маълумоти Сомӣ, ба ҷамоаи хитойӣ Одинакулбий ва ба ҷамоаи қипчоқ Маъмурбий роҳбарӣ намуда, лашкари худро се тақсим карда, ба Каттакӯрғон, Панҷшанбе ва Янгиқурғон ҳучум карда, се қалъаро тасарруф намуданд. Баъд аз гирифтани ин қалъаҳо якҷоя шуда, ба ҷониби Чалак ҳаракат карданд². Ҳокими Чалак Муҳаммад Шакурмеҳтар, писари ҳокими Самарқанд Давлат қушбегӣ буд. Қушбегӣ хабари ҳучуми хитой - қипчоқро шунида, аз барои ғимояти писар ба Чалак омада буд. Вале шӯришчиён маъмурони амиро ронда, Каттакӯрғон, Чалак, Янгиқурғон ва дигар шаҳру деҳаҳои гирду атрофро забт намуданд³.

Камбағалони ин ҷойҳо ҳам ба сафи шӯришгарон дохил шуданд, аммо аёнро ашроф барои кӯмак ба амир рӯ оварданд. Шӯришгарон ба тарафи Самарқанд ҳаракат намуданд. Амир ба Каттакӯрғон ҳамла оварда, онро забт кард ва аҳолиро аз дами тег гузаронид. Шӯришгарон аз Хӯқанд, Шаҳрисабз ва дигар мулкҳои душмани амир Ҳайдар мадад хоستانд⁴. Аммо иттифоқчиён байни худ мувофиқат ҳосил накарда, ба таври пароканда амал менамуданд. Хитой-қипчоқҳо хоستانд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришчиён кӯшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд, вале ба онҳо муяссар нагашт ва муборизаро бо мудофия кардани қалъаҳои худ маҳдуд намуданд⁵. Охируламр қувваҳои асосии шӯришчиён аз ҳам пош хӯрд ва соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришчиёнро ишғол намуд.

Маълумоти Сомӣ дар хусуси шӯриши Миёнкол дар матбуоти даврии Русияи подшоҳӣ низ инъикоси худро ёфтааст. Чунончи дар

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.123 а.

² Тухфаи шоҳӣ. В.123 б.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.124а

⁴ Ғафуров Б.Точикон.- С.814-815.

⁵ Иванов П.П.Очерки истории по Средней Азии. - С.137.

мачаллаи «Вестник Европы» соли 1821 оварда шудааст, ки безътиноии хон нисбат ба торочи раият шӯру иғворо дар байни мардум эҷод кард.¹

Бино бар таҳқиқоти таърихӣ дар пахш намудани шӯриши хитой-кипчокҳо англисҳои дар Бухоро будаи он замон мусоидат намуданд, ки аслиҳаи нави барои аҳолии маҳаллӣ номаълумро истифода бурданд.

Тибқи маълумоти Сомӣ, амир Ҳайдар 27 сол ҳукумат кард ва саранҷом дар чаҳоруми раббеъулаввали соли 1242х.қ мутобиқ ба 6 октябри соли 1826 даргузашт². Мирзо Шамси Бухорӣ ки худ аз аҳли дарбор буд, сабаби марги амир Ҳайдарро аз писараш, амир Насруллоҳ медонад, ки ба хӯроки падар захр омехта буд³. Ҳақимбий кушбегӣ кӯшиш намуд, ки марги ӯро то омадани амир Насруллоҳ аз Қаршӣ ба Бухоро пинҳон кунад, вале муваффақ нашуд. Бад-ин тартиб Мир Ҳусайн, писари амир Ҳайдар дар ҳафтуми раббеъулаввали ҳамон сол бар тахти фармонравоии Бухоро таъяс зад. Ӯ аҳли илму фазл буд ва дар шеър, тиб, кимиё низ таҷарруб дошт. Мирзо Шамси Бухорӣ менависад: «Ғамоми сокинон Мир Ҳусайнхонро меҳостанд, чаро ки дар муддати саду дусад соли гузашта фарде бо фазлу камол монанди Мир Ҳусайнро дар Бухоро надида буданд, аммо Ҳақимбий кушбегӣ ба салтанати ӯ муҳолиф буд, зеро метарсид, ки Мир Ҳусайнхон ӯро ҷазо медиҳад. Бинобар ин Ҳақимбӣ бо Шарифбек, ки афроди мавриди итминони Мир Ҳусайнхон буд, тарҳи дӯстӣ рехта ва бо ваъдаи дувист ҳазор тал маскуки тилло ӯро фирефт, то Мир Ҳусайнхонро ба қатл расонад. Тибқи дастури кушбегӣ Шарифбек чанд мисқол судои алмосро ба Мир Ҳусайнхон хӯронида, сабаби беморӣ ва ранҷурии амирро фароҳам овард. Мир Ҳусайнхон аз беҳбудии худ ноумед шуда, номае ба бародараш Мир Умархон, ки дар Кармина буд, фиристод ва аз ӯ хост, то худро ба Бухоро расонад. Бародар хостаи ӯро ҷомаи амал пӯшонд. Чун амир Ҳайдар сиёсати падари худро дар мустаҳкам

¹ История таджикского народа. Т.IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в.-1917 г.) // Под общ. ред. академика АН РТ Масова Р.М. - Душанбе, 2010. - С.366.

² Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро ва Хӯқанд ва Қошғар. - С.84.

³ Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро ва Хӯқанд ва Қошғар. - С.84.

кардани ҳокимияти марказӣ пеш бурда натавонист, муқовимати феодалони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсояғони хусуматпарвар ба амал оварда мешуд, маблағи калонро талаб мекард. Инчунин дар натиҷаи пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор, муллоҳои бешумор ва инъомҳои пулӣ эҳтиёҷи моддии давлат низ хеле зиёд мегардид. Мир Ҳусайнхон даргузашт ва Мир Умархон, ки 18 рӯз буд пушти дари Бухоро ба сар мебурд вориди шаҳр шуд»¹.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» ҳаводисро чунин шарҳ медиҳад, ки дар ин ҳангом дарбориён ба ду қисм чудо шуда буданд: гурӯҳе тарафдори салтанати амир Насруллоҳ буда ва иддае чун Исматуллоҳбӣ, Туғойхон ва Абдуррасул понсадбошӣ тарафдори Мир Умархон буданд². Сабаби писари дуюм нею писари сеюми амир Ҳайдарро оварда ба подшоҳӣ бардоштани дарбориёнро мо дар қайдҳои П.И.Демезон дармеёбем. Ӯ навиштааст, ки Ботухон (лақаби амир Насрулло) марди дилсиёҳи бадқавоқ буда, ашрофро дӯст намедошт. Ашрофи Бухоро, ки феъли бади ӯро медонистанд, баъд аз марги амир Ҳайдар ба назди бародари хурдӣ кас фиристода, ӯро оварда, бар тахт нишонданд. Вале дили кушбегӣ ба амир Насруллоҳ моил буд, аммо аз тарси ашроф дар аввал коре карда натавонист³.

Ба ҳар тартиб Мир Умархон 23 чимодулаввали соли 1242, баробар ба 23 декабри соли 1826 милодӣ бар тахт нишаст⁴. Ӯ дар тӯли ҳукумати кӯтоҳмуддати худ тавонист ба коргузории умур бипардозад. Мардум мавриди зулму ситам қарор гирифтанд. Ба андозае аз онон молиёт гирифта шуд, ки ба ҳадди бенавоӣ расиданд ва гаронию қаҳтӣ пеш омад, аммо ӯ на танҳо ҳеҷ тадбире барои беҳбудии ҳоли мардум наяндешид, балки ба фиску фасод пардохт ва шабу рӯзро бо майю

¹ Ҳамон ҷо. - С.89.

² Тухфаи шоҳӣ. В.129а.

³ Записки о Бухарском ханстве. Отчеты П.И. Демезона и И.В.Виткевича.(Минбаъд-Записки о Бухарском ханстве). М.: Наука,1983. - С.64.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. В.135а.

мутриб гузаронд. Аз ин рӯ, гурӯҳе аз дарбориёни муҳолифи вай амир Насруллохро ба лашкаркашӣ ба Бухоро тарғиб карданд.

Хабари омадани амир Насруллохро Умархон шунида, аз ғояти тарс дарвозаҳоро баста, хокрез кард. Амир Насруллоҳ ба мавзеи Бозорча¹ фаромада, шаҳрро муҳосира намуд. Муддати як моҳ аз муҳосира гузашт. Мардуми шаҳр зиёда танг шуданд. Амир Насруллоҳ аз болои Бухоро лашкарро гардонида, озими вилояти Самарқанд шуданд.

Тибқи нигоштаи муаллифи «Тухфаи шоҳӣ», дар он вақт ба Самарқанд Муҳаммадсафарбӣ ҳоким ва Ёрмуҳаммадбӣ парвоначӣ ҳамла намуданд. Парвоначии мазкур ба амир Насруллоҳ мутеъ буда, аҳди давлатхоҳӣ дошт, мардуми Самарқандро ба худ гирифта, вилоятро ба амир супурданӣ шуд. Муҳаммадсафарбӣ қабул накарда, мардумро аз итоат боз медошт. Аҳолии Самарқанд пинҳонӣ ба амир Насруллоҳ одам фиристода, ба Самарқанд дароварданд. Чун Самарқанд тасхир шуд, амир дар Кӯктош нишаста, ба мардум инъому эҳсони бисёр намуд.² Баъди ду-се рӯз аз Самарқанд низ лашкари бисёр гирифта, ба тарафи Бухоро ҳаракат намуда, ба мавзеи Бозорча фаромада, шаҳрро муҳосира карданд. Ба дараҷае дар фишор овардани ихоташудагон кӯшиданд, ки касеро ба даруни шаҳр мачоли чунбидан намонд; ба замми он, қаҳти ғалла ба ҷое расид, «ки нон баҳои ҷон ёфт ва аз ҳасрати гӯшт, мардумро корд ба устухон расид».³

Аксари мардум аз рахнаи девори қалъа худро партофта, ба ҳар ҷониб фирор мекарданд. Муддати муҳосира, тибқи маълумоти Сомӣ ва муаллифи «Зафарномаи хусравӣ» ба панҷоҳ рӯз ба дарозо кашид, бо вучуди ин хама тангӣ фатҳ муяссар намешуд. Аз ин ҷиҳат аксари лашкари амир Насруллоҳ низ аз ин муҳосираи дуру дароз дилгир шуда, бисёре роҳи зодгоҳро пеш гирифтанд.

¹ Бозорча қасабаест, ки то Бухоро чандон дур нест. Таърихи Бухоро ва Хӯканд ва Қошғар. - С.138.

² Тухфаи шоҳӣ. В.140 б.

³ Ҳамон ҷо. В.140а.

Ҳангоме ки амир Насруллоҳ ба муҳосираи Бухоро банд буд, бино ба навиштаи Сомӣ, Саноқули хитойӣ бо Саримсоқ додхоҳи юз иттифок баста, ба Ургут ҳучум намуда, онро ғорат карданд. Ин фасод ба аҳли Самарқанд низ сироят карда, муфсидони он диёр Хочалатифи оқсақолро кушта, писари Муҳаммад Сафарбийро дар Самарқанд муҳосира карданд. Ҷамоаи наймон низ исён намуда, қалъаи Дабусро гирифта, ба ҳам омада, фитнаву фасодро оғоз намуданд.¹

Баъд аз тасарруфи Бухоро, Раҷабегбӣи парвонаҷӣ, Муҳаммад Ҳакимбекқули қўшбегӣ ва Аёзбӣи бо чанде аз амирони даруни шаҳр иттифок карда, дарвозаи Самарқандро кушода, рӯзи шанбе, саҳар амир Насруллоҳро ба шаҳр ворид гардид.

Аз навиштаҳои Сомӣ бармеояд, ки ӯ чонибдори ҳукумати амир Насруллоҳ буда, ҳаводиси фавқро чун нақшаи техрезишуда бо мақсади пароканда ва тафриқаандозӣ дар лашкари амир таҳлил намуда, бо як хусни тавачҷуҳ тасарруфи Бухороро чун «алтофи эзидӣ зуҳури пардаи ғайб»² медонад.

Тасарруфи Бухоро аз чониби Насруллоҳро, ки Сомӣ «лутфи илоҳӣ» медонад, Мирзо Шамси Бухорӣ чунин тавзеҳ додааст. Қўшбегӣ садри аъзам, ки хостори вуруди Насруллоҳхон буд, ҷосуси чобукдасте пайдо карда, номае ба ӯ навишта буд, ки чанд рӯзи дигар даст аз муҳосира барнадоред, шояд чорае андешида, шаҳрро ба тасарруфи ӯ бидиҳад. Қўшбегӣ охируламар ба ҳар василае ва ҳилае буд, тавонист Айёзбег ва Раҷаббекро бо худ муттаҳид кунад. Нимашаб Насруллоҳ бо лашкари худ пушти дарвоза ҳозир шуд. Қўшбегӣ ба Айёзбег фармон дод, ки даҳони тўпҳоро ба тарафи шаҳр гардонда ва хокрезаи пушти дарвозаро бардошта, дарвозаро бикушоянд. Хуллас, дарвозаро кушоданд ва Насруллоҳ вориди шаҳр шуд ва ба лашкари худ фармон дод, то дар кўчаҳо гашта ва аз лашкариёни Бухоро ҳар киро ёфтанд, дастгир ва хонаҳоро ғорат кунанд. Аз он ҷо ки бухоройён аз ин амр

¹ Ҳамон ҷо. В.141а.

² Тухфаи шоҳӣ. В.141б.

беҳабар буда, як -як ва ду-ду аз хонаҳо берун омада ва дастгир мешуданд. Ба тавре ки он рӯз то наздики зуҳр панҷ ҳазор нафар аз лашкариёни Бухоро дастгир гардида ва ба қатл расиданд. Он рӯз, менависад,-Мирзо Шамси Бухорой,-Насруллоҳ наздики зуҳр панҷ ҳазор тан сарбози Бухороро гирифта, амр кард, ҳамаро пеши чашми худ сар аз тан чудо карданд. Баъд аз он ҳам ҳукм ба қатли ом дод, ки миқдори тамоми кушташудагон ба ҳашт ҳазор нафарро мерасид¹.

Демезон чунин баён мекунад, ки кушбегӣ Умархон шабона канизаки худро аз болои қалъа бо ресмон фароварда ба ӯрдуи амир Насруллоҳ бо мактуб фиристонд. Дар мактуб гуфта мешуд, ки ӯ бояд бо лашкараш омода бошад, субҳ дарвоза барояш кушода хоҳад шуд. Соати чори саҳар дарвоза кушода шуд ва Насруллоҳ бо лашкари худ ба арк даромад ва ҳамаи ашрофи ӯзбеки тарафдорони Умархонро кушт. Умархонро бошад аз Бухоро ронд ва худ бар тахти подшоҳӣ нишаст². Аҳмади Дониш бошад, навиштааст, ки нафаре аз уламо Умархонро «занвор дар фаранҷӣ андохта, аз арки Бухоро ихроҷ карданд, то рафт он чо, ки рафт»³.

Ба навиштаи Сомӣ ва бар тақвияти Мирзо Шамси Бухорой Мирумархон аз тарафи Насруллоҳ ибтидо ба Ҷирот назди Комроншоҳ фиристода шуд ва баъд аз як сол бо чандин тан аз наздикон худро аз Андхуй, Маймана ва Балху Қундуз ба Хӯқанд расонид ва назди Муҳаммад Алихони Хӯқандӣ (ҳокими он ноҳия) паноҳ бурд. Муҳаммад Алихон нисбат ба ӯ ва ҳамроҳонаш эҳтиром кард ва ҳадоёи бисёр ба Умархон дод. Чун Умархон мариз шуд, табибони ҳозик бар болинаш овард, вале бо вучуди ин Умархон даргузашт. Муҳаммад Алихон бино ба васияташ чанозаи ӯро ба Бухоро, назди амир Насруллоҳ фиристонд.

¹ Мирзо Шамси Бухорой. Таърихи Бухоро ва Хӯқанд ва Қошғар. - С.92-93.

² Записки о Бухарском ханстве. - С.66-67.

³ Аҳмади Дониш. Рисола. - С.30.

Бо ичозаи амир Насруллоҳ ҳасади Умархонро дар макбарае мавсум ба Шариф, ки маҳал ва даҳмаи аҷдоди ӯ буд, ба хок супурданд¹.

Амир Насруллоҳ аз 11 нафар бародаронаш чаҳор нафарро кушт ва бақия гурехтанд. Амир Насруллоҳ саранҷом 29 майи соли 1827 бар тахти салтанат нишаст². ӯ ба навиштаи И.В.Виткевич, иҷрои тамоми қорҳои ҳукумати ро ба дасти қушбегӣ дода буд. Қушбегӣ Ҳақимбий бисёр ҳушёр одами ниҳоят тамаъҷӯй ва дар ҳақиқат сарватманд буд. ӯ аз ҳамаи бухороиён ва ҳатто аз худӣ хон дида сарватмандтар буд³.

Ба навиштаи Мирзо Шамси Бухороӣ бо истиқрори амир Насруллоҳ дар Бухоро рӯзгор ба мардуми он ҷо танг омад. Яъне то муддати як моҳ ҳар рӯз ба андозаи панҷоҳ то сад танро мекушт, ба ҳамин далел ағлаб бузургони Бухоро аз он ҷо гурехта ва ба ҳукмрони Шаҳрисабз паноҳ мебарданд. Аз ҷумлаи ин афрод Мирзо Шамси Бухороӣ менависад: молу мулки мардумро ба яғмо бурданд ва занонашонро ба барда гирифтанд ва атфолашонро бе қути лоямут гузоштанд. Камтар хонаҳое буд, ки мардонашон ба дасти амир Насруллоҳ кушта нашуда буд. Иззаи Бухороро залил кард ва хуни бегуноҳонро ба гардани худ гирифт. Вай тамоми ҳавоҳони Мир Умархонро маъзул ва бераҳмона мучозот кард ва сарони низомиро аз дами теғ гузаронд. Баъзеро аз манори калон ба поён андохт. Бародарони дигари худ Зубайр ва Ҳамза ва Сафдарро ибтидо ба қалъаи Нарзам фиристод, вале баъдҳо, ки бузург шуданд, аз бими он ки хатаре мутаваҷҷеҳи салтанати ӯ шавад, ононро ба қатл расонд⁴.

Ба навиштаи Муҳаммад Салим, амир Насруллоҳ баъди ба Бухоро даромадан Исматуллобийро, ки аз тарафдорони Умархон буд, бо

¹ Ниг: Тухфаи шоҳӣ. В.142; Таърихи Бухоро, Хӯқанд ва Қошғар. - С.96-97; Зафарномаи Хусравӣ. - С.95, 97.

² Зафарномаи Хусравӣ. - С.78 ; Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.20.

³ Записки о Бухарском ханстве. - С.106.

⁴ Мирзо Шамси Бухороӣ. Таърихи Бухоро ва Хӯқанд ва Қошғар. - С.93.

писараш ва панҷоҳ нафар фармондеҳони сипоҳ, ки дарвозаро баста, теғ кашида буданд, ба қатл расонид¹.

Амир Насруллоҳ дар баробари бар тахти салтанат қарор гирифтанд, дар «тадбири низом ва рабти давлатхонаи олий шуд». Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» иттилооти муҳимме роҷеъ ба низоми даврони ҳукумати ӯ арза медорад. Ӯ баён медорад, ки Муҳаммад Ҳақимбекқули кӯшбегиро ба дастури собиқ дар маснади вазорат ва ваколат барқарор дошта, писари ӯро дар Қаршӣ ҳоким карданд. Пирназарбийро дар Кармина, Қобил девонбегиро дар Наҳрпай, Ёрмуҳаммадбийи додхоҳро дар Каттақӯрғон, Аллоҳназарбий парвоначиро дар Панҷшанбе, Файзихоҷа писари амми худро дар Нурато, Оламбийи юзро дар Чалак, Ирдона мирохӯр писари Раҷабег девонбегиро дар Душанбеқӯрғон, Мирзо Ибодуллоҳбийро дар Қарокӯл, Файзуллоҳ мирохӯр додари ӯро дар Коммеғ ҳоким карда, ҳама вилоёти мазкураро дар қайди забт ва сарришта дароварданд¹.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» менигорад, ки дар даврони ҳукумати амир Насруллоҳ касеро маҷоли «дар сар ҳавои саркашӣ ва орзуи ситеза кардан дар димоғ» намонда, аз ҷону дил мутеъ ва фармонбардори подшоҳ гардиданд. Амир Насруллоҳ дар ривочи умури шариат, хароб кардани бинои бидъат, аз ғаму андӯҳ раҳо кардани раъоё кӯшиш намуда, сари мӯйе аз ҷодаи адолат ва риояи шариат аз ҳад нагузаштааст.

Ба андешаи Сомӣ амир Насруллоҳ дар низом ва тартиботи давлатдорӣ қонун ва қоидае ҷорӣ намуд, ки ҳар кас ба ҷода ва рутбаи худ амал намуда, ҳатто дар пӯшиши либос ва савор шудани маркаб андозаро бояд нигоҳ дошт. Мантиқан ҳикмати ин тартиботро муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» чунин шарҳ медиҳад, ки инсон фитратан дар ҳӯрдани неъматҳои лазиз, пӯшидани либоси ҳарир бартариат меҳаҳад.

¹ Кашкӯли Салимӣ. - С.268.

¹Тухфаи шоҳӣ. В.1436.

Бинобарон ҷаҳду талош намуда, ба қадри имкон ба таманнои худ мерасад, ки чанд зумра бадихову офатхоро дар пай дорад.

Аввалан, идома медиҳад Сомӣ, барои ҳосил шудани маром, молаш сарф гардида, ба фақирӣ гирифта мешавад, сониян, куллан, имтиёз аз миёни ғанӣ ва фақир ва сипоҳ ва раият бархоста, дам аз баробарӣ зада, фоидаи тамаддун, ки ба ҳам кӯмак кардан аст, барҳам мехӯрад; сеюм, аз либоси ҳарир нафси инсон болида, сабаби такаббур мегардад; чаҳорум, аз атроф порчаҳои ҳарири нафис оварда, ба мардумони булҳавас фурӯхта, дар ивази он ашёи нопойдор, маблағҳои кулӣ аз вилоят берун рафта, ба мурур мардум ба фақирӣ меафтанд.

Бо ҳамин мақсад роҳи омадурафти савдогарон ва мардуми ғайр, аз ҷумла насоро ва хитойӣ баста шуда буд. Ба истиснои чанд нафари муътабар, ки сола як бор аз барои тичорат ба тарафи Россия рафта, баъзе ашёи заруриро меовард, дигар касе ҳаваси тичорат намекард ва аз ғояти эҳтиёти қонуни мазкур аз ғайри миллати ислом касе дар Бухоро имкони вуруд надошт¹.

Дар чаҳорҷӯбаи ин қонун яке аз муътабарини давлати англис ба баҳонаи тичорат ба Бухоро омада, чанд рӯз дар сарой истиқомат кард. Насруллоҳ инро фаҳмида, ӯро дастгир карда, ба қатл расонид. Баъд аз ӯ касеро ҷуръати ҳавои ин диёр намонд². Ин ҷо Сомӣ дар бораи ду нафар ҷосусони англис полковник Стоддарт ва Конолли³, ки 17 июни соли 1842 ба марг маҳкум шуданд, хабар медиҳад⁴.

Нисбат ба ин низому тартиботи идории амир Насруллоҳ, ки Сомӣ онро пуштибонӣ мекунад, Аҳмади Дониш менависад, ки «баъзе уламои ҳақношиноси манғит ҳозираро ба назар гирифта, мулку моли фуқаро,

¹ Туҳфаи шоҳӣ. В.145а.

² Ҷамон ҷо. В.145б.

³ Оид ба тақдирини ин ду сафир ниг: Wolf Joseph. Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843-45, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly. 2 vol. London, 1845. –С. 328-352; Wolf Joseph. Travels and adventures. 2 vol/? second ed. London, 1861.-С/377-379; Grover Captain John. The Bokhara Victims. 2hd ed. London, 1845.

⁴ Бухара прежде и ныне: Историческая справка // Нива. -1893.- №4.- С.94.

ҳамагӣ аз они подшоҳ аст, раоёро моликият ба ашё нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар як раъият ситонида гирад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, заҷр ва зулм нест, гуфта фатво ҳам дода буданд»¹.

Дар асари «Тухфаи шоҳӣ»-и Сомӣ вазъи сиёсии аксари вилоятҳои аморати Бухоро дар давраи поёни ҳукумати амир Ҳайдар ба андозаи кофӣ равшан баён ёфтааст. Ҳамин навъ ахбори дар бораи бенизомӣ ва ба нобасомониҳое, ки пас аз марги амир Ҳайдар дар натиҷаи ташкили гурӯҳҳо ва ихтилофи онҳо рух доданд, маълумотҳои муҳим дарҷ гардидаанд. Муаллиф гуфтааст, ки ҳокимони Хӯқанду Ҳева ҳамчунин ҳокимони Шаҳрисабзу Ёротеппа суиистифода аз вазъи мавҷуд, даст ба ҳамлаҳое заданд ва пораҳое аз хоки Бухоро ба марзҳои худ афзуданд². Нерӯҳои марказгурез дар қаламрави чор вилоят, ки расман дар тобеияти Бухоро буданд, ба аъмоли худ шиддат бахшиданд.

Ҳамсоияи бисёр ноороми Бухоро Шаҳрисабз буд. Ҷузъиёте аз ин ҳикоя дар «Мунтахабу-т-таворих»-и Муҳаммад Ҳакимхон мундариҷ аст. Нависандаи «Тухфаи шоҳӣ» барои баёни муносибати Шаҳрисабзу Бухоро сафоҳати ҷудоғона ихтисос додааст. Ҳокими Шаҳрисабз Дониёл атолиқ ва ҷонишинони вай, ки танҳо аз нигоҳи ҳукумати марказӣ Бухороро ба расмият мешинохтаанд, дар амал мухолифони аморат буданд. Онҳо мухолифони дар хоки худ ҷой медоданд ва пуштбонӣ мекарданд. Зоҳиран дар он рӯзгор миёни Бухоро ва Шаҳрисабз ҳаводиси бисёр ба вуқӯъ пайвастанд.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва задухӯрдҳо ба амал меомаданд. Чунон ки сайёҳ ва олими рус А.Л.Кун навиштааст, «беки Шаҳрисабз исман қисми таркибии аморати Бухоро маҳсуб ёфта, амалан қариб ҳамеша дар зери ҳукмронии ҳокимони аз қабиллаи кенагас баромадаи ўзбек ҳаёти мустақилона ба сар мебуд»³. Қабिलाҳои ўзбеки кенагас, қунғурот ва минг, ки дар вилояти

¹ Аҳмади Дониш. Рисола.- С.33-43.

² Тухфаи шоҳӣ. В.147а.

³ Кун А.Л. Очерки Шахрисябзского бекства.– ИРГО по отделению этнографии, т. VI, СПб., 1880. - С. 205.

Шаҳрисабз зиндагонӣ мекарданд, пас аз ба сари ҳукумат омадани манғития бештар ба фишор дучор гардида буданд. Аз ин сабаб, онҳо ҳамроҳи тоҷикон ва дигар мардумони ин вилоят аз итоати ҳукумати Бухоро сар тофта, ҳокимон ва сардорони қабилаҳои худро пуштибонӣ намуданд.

Чи навъе ки Аҳмади Дониш менависад, Насруллоҳ қаблан ҳамаи онҳоеро, ки дар «фитнаи элу улус» иштирок доштанд, нобуд сохт ва сипас ба лашкаркашиҳои ғоратгаронаи худ, аз ҷумла ба ҳучуми Шаҳрисабз камар баст¹. Қалъаи мустаҳками шаҳрро фатҳ кардан ба лашкари Бухоро муяссар нагардид, бинобар ин сарбозони истилогар деҳаҳои атрофи онро ғорату хароб намуданд. Сайёҳи рус И. Л. Яворский менависад, ки ҳар сол баҳорон ӯ амир Насруллоҳ барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба манзараҳои Шаҳрисабз мебаровард. Дар натиҷа гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯроквориҳо бағоят баланд мешуд².

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» зикр мекунад, ки амир Насруллоҳ пас аз нишасти худ дар тахти амирӣ, муддати як сол ба танзими корҳои дохили ҳукумат машғул шуд. Баъд аз гузашти як сол амир ба муқобили Шаҳрисабз баромад, ки ин нахустин кори ҷангии амири ҷавон буд. Ин набард гувоҳ аз он аст, ки аморати Бухоро ба Шаҳрисабз чӣ андоза тавачҷуҳ дорад. Баҳонаи ҳучум ин буд, ки ҳокими Шаҳрисабз Дониёл, қисми Ҷароғчиро забт карда, ба худ тобеъ намуд. Дар Ҷароғчӣ ҷанге ба вуқӯ пайваст, ки чанд рӯз идома дошт ва шаҳрисабзӣён чун диданд, ки хариф тири зиёд доранд ва муҳолифат бемаънӣ аст, дарҳости сулҳ кунанд.

Амир Насруллоҳ Шаҳрисабзро ба Бухоро пайваст намуда, баргашт. Лашкаркашии дигари амир Насруллоҳ ба Шаҳрисабз тибқи навиштаи «Тухфаи шоҳӣ» соли 1260 (1844) ба вуқӯ пайваст. Ин бор

¹ Аҳмади Дониш. Рисола. - С 31.

² Яворский И. Л., Путешествие русского посольства по Афганистану. Т. II, СПб, 1883. - С. 46.

амири Бухоро ҳокими Шаҳрисабзро барои он мучозот карданд, ки вай бо душмани Бухоро робитаи дӯстона баркарор карда, омили фитна дар даруни Бухоро шуда буд. Пас аз ин ҳам аморати Бухоро борҳо ба Шаҳрисабз лашкар кашидааст. Дар адабиёт ин ақида ҳоким аст, ки амир Насруллоҳ дар охири умри хеш тавонист соли 1860 Шаҳрисабзро бар мулки худ ҳамроҳ намояд.

Аммо ба навиштаи Сомӣ ва муаллифи «Зафарномаи хусравӣ» ин амал соли 1855-56 ба вуқӯъ паёвастаст. Нависанда овардааст ки лашкаркашиҳои бисёр ва номуваффақ обрӯи аморати Бухороро резонд. Пас амир Насруллоҳ тасмим гирифт, то ба омодагии комил ва чиддан ин масъаларо ба як бор анҷом диҳад. Натиҷаи ин лашкаркашӣ ҳамин буд, ки ҳокими Шаҳрисабз Искандар (манзур Искандар додхои кенегас бародари Хоҷақул аст, ки дар соли 1849-50 баъд аз марги бародари худ ҳокими Шаҳрисабз гардид ва худро Искандари сонӣ лақаб дод), бародараш Мусобий ва тамоми аъзои хонаводаи вай ва наздиконаш ба Бухоро, ба чаҳорбоғи Боқихон оварда шуданд ва Шаҳрисабз ба Бухоро ҳамроҳ карда шуд. Таърихи тасхири Шаҳрисабз ва Китоб, ки дар «Тухфаи шоҳӣ» зикр ёфтааст¹, аз сӯйи манобеи дигар ҳам таъйид шудааст².

Тибқи навиштаи Сомӣ, амир Насруллоҳ дар муддати бисту панҷ сол, сию ду мартаба ба Шаҳрисабз сафар карда, ҳар дафъа ба мусолиҳа ва гирифтани тортуқ ва пешкаши бисёр аз Шаҳрисабз бармегашт³.

Амир Насруллоҳ баъд аз 35 соли ҳукумат дар синни 63 солагӣ, ба навиштаи Сомӣ ва Муҳаммадияқуб -56 солагӣ аз озори гӯш дар соли 1277\1860⁴ ва тибқи навиштаи муаллифи «Зафарномаи хусравӣ» соли 1276\1859⁵ вафот кард.

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.162 а.

² Зафарномаи хусравӣ. - С.219.

³ Тухфаи шоҳӣ. В. 157б.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. В.165а; Гулшану-л-мулук. В.99а.

⁵ Зафарномаи хусравӣ. - С.246.

Дар ҳар сурат муаррихон Сомӣ ва Аҳмади Дониш замони ҳукумати амир Насруллоҳро ҳамчун давраи нисбатан ором ва арзонию ободонӣ ба қалам додаанд¹.

Баъд аз марги амир Насруллоҳ ягона писари ӯ, ки дар қайди ҳаёт буд, Музаффар (1860 - 1885) ба тахт нишаст.

Умуман, то истилои кишвар аз ҷониби Россияи подшоҳӣ амирони манғит бар мардум зулму ситами бераҳмонаро раво дида, тавассути дастаи хуношоми лашкариёну дарбориён хуни мазлумонро чун канаҳо макида, мулкро хароб, хоҷагиро касод, зиндагиро маргосо, киштзору боғотро валангор, наҳру ҷӯйҳоро вайрон карданд. Кишварро абри сиёҳи бухрони иқтисодӣ ҳалқапеч кард ва он бо тадриҷ ба коми сармоядорони аҷнабӣ фуру рафт.

Арзиши илмии навиштаҳои Сомӣ дар он ифода меёбад, ки муаллиф вазъи сиёсии аморати Бухоро, муносиботи хониҳои Хӯқанд ва Хева бо аморати Бухоро ба тафсил баён мекунад. Инчунин аз саркашӣ ва тохтутозҳои пайдарҳами қабилаҳои туркман, еттиуруғ, кунғурот, қалмиқ, қалмоқ, қазок, кенегас, бурқут, баҳрин, хитойӣ, қарақалпоқ, қипчоқ, ки ба шаҳру навоҳии аморат ҳучум оварда, моли мардумро ба ғорат мебурданд, хабар медиҳад, ки баъзе ахбори он дар дигар манобеъ ба назар намерасад.

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.145б; Аҳмади Дониш. Рисола. - С.33-34.

БОБИ 3. ЗИКРИ ЛАШКАРКАШИҲОИ АМИРОНИ МАНҒИТ ВА ИСТИЛОИ БАЪЗЕ ҚАЛАМРАВИ АМОРАТИ БУҲОРО АЗ ҶОНИБИ ҲУКУМАТИ ПОДШОҲИИ РУС ДАР «ТУҲФАИ ШОҲӢ»

3.1. Инъикоси лашкаркашии амирони манғит ба қаламрави кишварҳои ҳамсоя дар охири асри XVIII-нимай аввали асри XIX дар «Тухфаи шоҳӣ»

Давраи ҳукмронии амирони манғит ба хусус дар аҳди ҳукумати амир Шоҳмурод (1785-1800) таассуботи мазҳабӣ шиддат ёфт.

Амир Шоҳмурод таассуби диниро ривоч меод ва он ҷо, ки хуни муҳолифини мазҳаби суннатро мубоҳ ва моли онҳоро ҳалол медонист, бо мазҳаби шиа ва шиён камоли буғзу адоват дошт. Мирзо Шамси Бухорӣ дар ин боб менависад, эронӣро амир Шоҳмурод начас медонист ва дар он замон чун ҳудуди шарқи Эрон, яъне Хуросон дучори беназмӣ буд, ҳамасола ба баҳонаи ғазо ба он навоҳӣ лашкар мекашид, бисёре аз онро ба қатл мерасонд, амволашонро ғорат ва дороиҳои онро ба хазона изофа мекард¹. Бар асари ин лашкаркашиҳо асирони зиёде ба Бухоро оварда мешуданд ва бозори ғуломфурушӣ дар Бухоро гарм буд. Амир Шоҳмурод бо истифода аз авзои nobасомони дохилии Эрон, ба Марв тохт ва Байрам Алихон ҳокими он ноҳияро шикаст дода, банди Марвро шикаст, шаҳрро вайрон кард ва мардуми бисёреро ба асирӣ гирифт.

Дар «Тухфаи шоҳӣ»-и Мирзо Абдулазими Сомӣ хучум кардани амир Шоҳмурод ба Марв, фатҳи он, исён бардоштани ҳокимони Марв-бародарони амир Шоҳмурод, паҳш кардани исёни онҳо, фатҳи қалъаи Бандсултон, вайрон кардани сарбанди дарёи Мурғоб хеле ба тафсил оварда шудааст, ки дар дигар сарчашмаҳо дида намешавад².

¹ Таърихи Бухоро ва Хўқанд ва Қошғар. - С.113-114.

² Тухфаи шоҳӣ. В.57а-72б.

Сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки Шохмурод дар давраи амирии худ се бор ба кишварҳои ҳамсоя ҳучум карда буд.

Соли 1784-85 амир Шохмурод ба Марв ҳучум карда, ҳокими он Байрам Алихонро кушта, писари ӯ Ҳочимуҳаммад Ҳусейнро бо ҳамроҳии 30 ҳазор марвӣ, ки шиамазҳаб буданд кӯчонида, ба Бухоро овард. Бояд гуфт, ки инъикоси ҳучуми Шохмурод ба Марв дар сарчашмаҳо мухталиф аст. Бино бар навиштаи Сомӣ, Байрам Алихон шахси ошӯбгар ва ғоратгар буда, ба навоҳии Чаҳорҷӯй пайи ҳам тохт намуда, оташи фитнаву ғоратро барангехта, хирман ва омоли фуқарои бечораро сӯхта, ба мардум зарар мерасонид¹.

Маҳз дар яке аз торочгариҳои Байрамалӣ, Шохмурод бо сели сарбозон бар сари ӯ тохт. Байрамалихон ба ин тоб наоварда, фирор намуд. Шохмурод ӯро то ба Марв думболагирӣ намуда, бо зарби тӯпҳои оташбор аз чанд ҷо қалъаро раҳна карда, даромада, Байрамалихонро зинда асир карда, вилояти Марвро фатҳ намуд. Байрам Алихонро, ки сарманшаи фасод буд, сар аз тан ҷудо карда, ба дор овехтанд ва авлодони ӯро кӯчонида, ба Бухоро оварданд². Тибқи навиштаи Сомӣ баъд аз фатҳи Марв амир Шохмурод дар дар поёноби Марв қалъае бо номи Исломобод бунёд карда, Абдулазизхоча, домоди худро ҳокими он қалъа ва бародарони хеш Умарбий ва Фозилбийро дар Марв ҳоким таъин кард.

Мирзо Содиқи муншӣ, дар фатҳи Марв қасидае навиштааст, ки дар пайравии Сомӣ амир Шохмуродро оварандаи адлу дод ба рӯи мардуми Тӯрон нигоштааст. Чунончи:

Чавонон теғ бар каф гирифтанд,

Ба гирди Марв чандин саф гирифтанд.

Шуд аз бими ҳаёхуйи далерон,

Дили кофар чу барги беда ларзон.

¹ Ҳамон ҷо.. В.63а.

² Ҳамон ҷо. В.65 а.

Шаҳи қаламрави инсоф амир Шохмурод

Ба рӯй мардуми Тӯрон даре зи адл гушод¹.

Вале дар кутуби таърихии асри Қочор ин воқеа комилан баръакс баён шудааст ва амир Шохмуродро мутаҷовизи Марв донистааст, ки Байрамалихон-ҳокими он ноҳия, бо ӯ ба ҷанг даромада, саранҷом тайи набарде ба қатл мерасад².

Сомӣ дар асари худ қайд мекунад, ки соли 1799 ҳангоме ҷамоаи рофизиён (манзур шииён) дар Марв сар аз итоат бароварда, шӯриш бардоштанд, амир Шохмурод барои саркӯб кардан лашкар кашида, ин манотикро зери назорати худ гирифта, «қасди дарёфти матлаб»³ озими Машҳад равон мегардад. Муаллиф ин матлабро аз софии ақидати амир Шохмурод медонад. Дар роҳ ба сӯи Машҳад Замонобод ном қалъа, ки дар истехком ва устуворӣ «баробари садди Искандар буд», фатх менамояд. Ин замон хабар расониданд, ки Темуршоҳи афғон аз Ҳирот бо лашкари бисёр ба имдоди аҳолии Машҳад ҳаракат дорад. Амир Шохмурод бародари худ Муҳаммадумарбийро бо лашкари фаровон аз барои садди роҳи афғон фиристоданд ва худ бо бақияи сарбозон озими Машҳади шуданд. Муҳаммадумарбий то қалъаи Бандсултон рафта, аз лашкари афғон асаре наёфта, баргашт:

Умарбӣ кард тай то Бандсултон,

На афғон дид, не овози афғон⁴.

Ин ҳодиса аз ҷониби Сайид Ҷамолуддини Афғонӣ чунин шарҳ дода мешавад, ки Шохмуродбеги бухорӣ ба Марв тохта, он шаҳрро хароб сохта, тамоми аҳолиро, ки дорои мазҳаби шиа буданд, ба асорат бурд. Темуршоҳ дар асари имдоди аҳоли хост, ки ба фарёдшон

¹ Мирзо Содики муншӣ. Футухоти амир Шохмурод. В.39.

² Носеху-т-тавориҳ. Ҷ.1.- С.81,82,307.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.72 а.

⁴ Ҳамон ҷо. В.72б.

бирасад, вале қозӣ Файзуллоҳхон ўро фатво дод, ки барои сунниҳо ҷойиз нест, ки шиаҳоро аз дасти сунниҳо начот диҳад¹.

Тибқи нигоштаи Мир Абдулкарими Бухорӣ, амир Шохмурод барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ дар Марв лашкари домиро фиристода, аз аҳолии навоҳии Бухоро понздаҳ ҳазор нафарро муҳочир намуд. Бародарони худ Умарбий ва Фозилбийро ҳокими Марв таъин намуд. Вале баъдтар бародарон ба тарафи туркманҳо гузашта, бар зидди Бухоро бархостанд².

Амир Шохмурод ба Марв ҳучум кард, вале қувваҳои муттаҳидаи туркманҳо бо сардории бародарони худ мағлуб карда натавониста, сарбанди дарёи Мурғобро вайрон карда, ба Бухоро баргашт³.

Академик Бобочон Ғафуров ҳаводисро чунин шарҳ медиҳад, ки амир Шохмурод муқобили бародари худ Умарбий, ки барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, дохили муҳориба гардид ва сарбанди дарёи Мурғобро ба кулӣ вайрон намуд. Ў тадричан қисмати зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кӯчонида, дар таъмири харобаҳое, ки аз чангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Ин сиёсати пешгирифтаи Шохмурод то андозае ба тармими харобиҳои водии Зарафшон, махсусан атрофи Самарқанд ва Бухоро мусоидат кард, вале дар айни замон вай боиси тамоман ба харобазор табдил ёфтани воҳаи Марв гардид⁴.

Марвро гуруснагӣ фаро гирифт. Умарбий кӯшиш намуд, ки аз аҳолии шаҳр озӯқаро гирифта, ба туркманҳо тақсим кунад. Дар ҷавоб аҳолии шаҳр ба шӯр омада, ҳукумати бародаронро барҳам заданд. Онҳо 300 нафар бухороиёнро ҳабс ва қатл намуда, иҷозат доданд, ки

¹ Афғонӣ Сайид Ҷамолуддин. Татиммату-л-баён фи-т-таърихи-л-афғон. Мутарҷим Муҳаммад Амини Хугиёнӣ. - Кобул, 1318/1900. - С.108.

² Мир Абдулкарим Бухарский. Извлечение из «Истории Средней Азии». Пер. Г.А. Мирзоева// МИТТ.Т.2. - С.198-200.

³ Мервский оазис и дороги ведущая к нему // Сост.поручик 18 драгуского Перяславского Его Величества полка Алиханов.- СПб,1883. - С.11.

⁴ Ғафуров Б.Точикон. - С.813.

бародарон шаҳро тарк кунанд. Умарбий ва Фозилбий ба Шаҳрисабз гурехтанд¹.

Лашкаркашии минбаъдаи амир Шохмуродро муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» чунин тасвир мекунад, ки соли 1217/1802-1803 амири мазкур барои таъмири дарғоти Бандсултон (сарбанди дарёи Мурғоб) шоҳзода амир Ҳайдарро бо лашкари фаровон ва устодони кордон ба Марв фиристонд. Амир Ҳайдар бандро таъмир кард, ки об ба тарафи Марв чорӣ шуд².

Мирзо Содики Муншӣ дар робита бо ин таърихе гуфтаст, ки ин аст:

Зи пири хирад дӯш кардам суол,
 К-эй бартар аз чумла донишварон.
 Ба баҳри амиқи пурушӯб Марв,
 Ки бастааст ин гуна банди гарон.
 Ҷавобам чунин дод он некраӣ,
 Набаста касе ҷуз ду кас аз шаҳон.
 Яке волиди Санҷар он шаҳрёр,
 Маликшоҳ ибни Алпарслон.
 Дигар баъд аз онаш ба таърих гуфт,
 Дигар баста Маъсум соҳибқирон³.

Марве, ки амир Шохмурод ба қаламрави худ дохил карда буд, тибқи нигоштаи Сомӣ соли 1235/1819-20 аз тобеияти Бухоро хориҷ шуд. Ҷудо шудани ин навоҳиро муаллиф чунин шарҳ медиҳад, ки чун туркманҳои соҳили Амударё шӯриш бардошта, ба Чорҷӯй ҳамла карда, онро тороҷ намуданд, роҳҳо баста шуда, аз Бухоро ба Марв хабар намерасид. Ин замон хитой-қипчоқҳои ба шӯр омада, дастаҳои ҳарбии

¹ Карыев Ага. Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII-XIX вв./ Карыев Ага.. В.Г. Мошкова, А.Н.Насонов, А.Ю. Якубовский. - Ашхабад, 1954. - С.280.

² Тухфаи шоҳӣ. В.92а.

³ Мирзо Содики муншӣ. В. 101б.

хокими Каттақурғон Аёзбийро торумор намуданд. Аёзбий маҷбур шуд, ки ба Марв биравад ва муҳочиронро бо худ ба Бухоро оварад. Аз он таърих Марв аз Бухоро ҷудо шуд¹.

Бори дуюм соли 1795-96 Ахтаҳони эронӣ ба қасди гирифтани Машҳади муқаддас бо лашкари садҳазора ба он ҷо ҳуҷум кард. Нодир мирзо, ҳукмрони Машҳад аз Шоҳмурод имдод талаб кард. Шоҳмурод лашкари калонеро бо сардории Муҳаммадраҳимбеки юз фиристод. Номбурда бе тарсу ҳарос аз паҳлуи лашкари Ахтаҳон гузашта, ба Машҳад даромад. Худи Шоҳмурод бо дастаи дигари лашкар то ба лаби дарёи Таҷан рафта истод. Чун Ахтаҳон ин ҳама тайёриро дид, Машҳадро гузошта, ба ватани худ баргашт «ва вилояти Хуросон ба амири маъсум инқиёд намуд»².

Дафъаи сеюм соли 1796-97 вақте ки Темуршоҳи афғон аз Кобул ба қасди гирифтани Балх ҳуҷум овард, амир Шоҳмурод бо лашкари 20-ҳазора аз гузаргоҳи Калиф Амуро убур карда, ба Ахча рафт. Дар ҷанги сахти байни онҳо рӯйдода, ғалаба ба ҷониби Шоҳмурод буд. Темуршоҳ бо ӯ сулҳ баст ва баргашта ба Кобул рафт³.

Амир Шоҳмурод пас аз фатҳи Марв ба хаёли лашкаркашӣ ба Хуросон афтод ва ба он ноҳия ва деҳоту шаҳре, ки дар сари роҳи Машҳад буд, ғорат кард ва асиру ғаниматҳои зиёд гирифт. Ҳар сол як ё ду дафъа ба ҳудуди Хуросон лашкар мекашид ва ҷамъияти бисёреро кушта ва теъдоде асир гирифта ва бо ғаноими зиёд ба Бухоро боз мегашт.

Сомӣ дар масъалаи муносибати аморати Бухоро бо Хоразм дар даврони ҳукмронии амир Ҳайдар дахл намуда, воқеаи лашкаркашии Элтузар, хокими Хоразм ба Бухоро ва зарар расонидани ӯ ба раёе ва шикаст ёфтани, гурехтани ва ғарқ шудани ӯро муфассал баррасӣ мекунад.

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.1076.

² Кашкӯли Салимӣ. - С.260-61.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.866; Фарҳанг Мирмуҳаммад Сиддик. Афғонистон дар панҷ қарни охир. Ҷ.1. - Техрон, 1371/1952. - С.162.

Тибқи нигоштаи муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» Элтузар писари Аваз иноқ ба гирду атрофи Бухоро тохтутозҳои ғоратгарона намуда, амволи мардумро ба яғмо мебурд. Амир Ҳайдар, ба қавли Сомӣ «таҳаммули ин чуръат сабр натавониста, дар пай интиқом шуд». Бо ин мақсад ӯ Ниёзбегбӣ парвоначӣ, мулаққаб ба Қилва ва Оламбегбӣ иноқро, ки аз ҷумлаи муборизони номдори рӯзгор буданд, бо ҳамроҳи бист ҳазор марди интиқобӣ аз ӯзбакии ин диёр мучахҳаз намуда, ба ҷониби Хоразм фиристод. Саркардагони мазкур ба суръат роҳро тай карда, бо лашкар ба наздики қалъаи Урганҷ расиданд. Дар ин вақт Элтузар хабардор шуда, бо лашкар аз Хоразм баромада, аз дарё гузашта, бо лашкари Бухоро ба ҷанг пардохт¹.

Тибқи нигоштаи муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» дар ин ҷанг Элтузар ва лашкараш шикаст хӯрда, рӯ ба фирор ниҳода, гурехтанд. Аз тарси ҷон ҳама худро ба дарё зада, Элтузар ва лашкараш дар дарё ғарқ гаштанд.

Мирзо Абдулазими Сомӣ санаи ба вуқӯ пайвастании ин ҳаводисро зикр намекунад. Вале Муҳаммад Ҳакимхон гуфтаҳои Сомиро тақвият дода, онро соли 1221 (1806-1807) овардааст ва қайд мекунад, ки Элтузар ҳарчанд саъйю кӯшиш намуд, ки касеро наздики заврақ наёрад, аммо аҷал гиребони ӯ гирифта, намехост даме фурсат диҳад. Сарбозон даври заврақро гирифтанд ва ҳамагон ба қабри дарё рафтанд. Баъди ин ҳодиса, -мегӯяд муаллифи «Мунтахабу-т-таворих» панҷ қалъаи Урганҷ ба номи амир Ҳайдар подшоҳи Бухоро хутба хонданд².

Аз ибтидои асри XIX қувват гирифтани ду хонигарӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна ба амал меояд, ки дар натиҷа аморати Бухоро Қиззах ва давлати хонии Хӯқанд Хучандро ба тасарруфи худ дароварданд. Ҷангҳои беинтиҳо барои Ҷиротеппа сар шуданд. Муҳаққиқи таърихи Ҷиротеппа А. Мухторов ду сабаби асосии ин ҷангҳо муайян кардааст. Ҷ сабаби аввал – аҳаммияти калони стратегӣ доштани забти Ҷиротеппа, ки хатҳои иртиботии ба ҳам алоқамандкунандаи ду давлат таҳти

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.105 а.

² Мунтахабу-т-таворих. Ҷ.2. - С.392-393.

ихтиёри он қарор гирифта буданд. Сабаби дувум заминаи иқтисодӣ дошта, чун мулки сернуфузи Ёротеппа барои хазина даромади бисёр дода метавонист, зеро он анбори ғалла буд ва аз он ҷо миқдори зиёди ғалла содир мегардид¹.

Дар «Тухфаи шоҳӣ» муаллиф даврони ҳукмронии амир Насруллохро (1826-1860), ки тавонист ба ошӯбҳои феодалони марказгурез хотима дода, аз Ёротеппа то Амударё ва то Қундузу Бадахшонро зери итоати худ даровард ва дар муддати 25 сол 32 маротиба ба Шаҳрисабз ҳучум кардааст, ба тафсил меорад².

Амир Насруллоҳ пас аз он ки як сол ба танзими корҳои умури дохилаи ҳукумат машғул гардида буд, ба Шаҳрисабз лашкар кашид. Дар «Тухфаи шоҳӣ» иттилооти муҳимме роҷеъ ба даврони ҳукумати ӯ арза медорад³. Вай дар асари худ шарҳи дақиқе аз лашкаркашии амир Насруллоҳ ба Хӯқанд ва талошҳои ҳокимони кенегаси вилояти Шаҳрисабз бо амирони манғити Бухоро ва равобити Бухоро бо Хева ва Қочориён дода, зулму ситами амир Насруллохро низ баён доштааст. Дар таквияти гуфтаҳои Сомӣ муаллифи «Зафарномаи хусравӣ» дар бораи ҳамлаи лашкари Бухоро ба Хӯқанд ва ишғоли Конибодом чунин гузориш медиҳад: «Баъзе лашкариён бар ҳасби фармоиши олий ба атрофи ҷавониби он ҳудуд аз барои тохту тороч рафта буданд, музаффар ва мансур бо ғаноими номаҳсур аз аштар ва аспу гову гӯсфанд фаровон аз ҳадди имкон берун ба лашкаргоҳ расиданд ва дар он манзил чандин молу маноше ба даст афтада буд, ки пои тақрир ва таҳрир аслан ба сарҳади он нарасад»⁴.

Аҳмади Дониш замони ҳукумати амир Насруллохро баррасӣ намуда, қайд мекунад, ки ӯ барои бақои давлати худ ҳамчун падар хамаи ашхоси айёлдорро ба замин вобаста намуд, то битавонад ба

¹ Барои иттилооти бештар ниг: Мухтаров А. Очерк истории Ура-тюбинского владения в XIX в. / Под ред. Б.И.Искандаров. - Душанбе, 1964.

² Тухфаи шоҳӣ. В.125а-129а.

³ Ҳамон ҷо. В.137б-139а.

⁴ Зафарномаи хусравӣ. - С.86.

фароғат ҳукмронӣ кунад, аммо ин масъала ба зарари давлат шуд. Зеро онон дигар қудрати муқобила ва руёруӣ бо душманро аз даст доданд. Аз сӯи дигар амир Насруллоҳ мусодираи молу мулкро ба гардани сипоҳиён ниҳод ва онон низ даст ба ҳар гуна зулму ситам мезаданд. Уламо ҳам аз тарафи дигар барои хушомеди ӯ фатвоҳои мулоим медоданд¹.

Дар сиёсати хориҷӣ, салтанати амир Насруллоҳ бо даврони ҳукуматдории хони Хӯқанд Муҳаммад Алихон рост меомад ва амир Насруллоҳ дар симои хони Хӯқанд як рақибии сиёсии худро медид.

Тибқи маълумоти Сомӣ дар солҳои аввали ҳукумати амир Насруллоҳ хони Хӯқанд Муҳаммад Алихон ба Ҷротеппа ҳучум оварда, муддати бист рӯз Атолиқбеги юзро, ки тобеи давлати Бухоро буд, муҳосира карда, атрофи вилоятро ғорат намуд, вале Ҷротеппаро гирифта натавонист. Пас ночор атрофи Ҷротеппаро хароб карда, фуқарои бисёрро кӯчонида, гирифта бурд². Муҳаммад Алихон дар Қиззах намояндагони худро гузошта, ба Хӯқанд баргашт. Ин ғубори ниқор, менависад Сомӣ, дар миён буд, ки дар санаи 1255/1839-1840 чаноби олиро дар «тадмир ва истисоли ӯ маҷбур сохт»³.

Тибқи манобеи таърихӣ, Муҳаммад Алихон замони ба сари тахт омадан, ба қатл, бадарға ва мусодира намудани молу мулки афроде, ки дар замони ҳаёт будани падар аз онҳо норозӣ буд, шуруъ кард. Бераҳмӣ ва золимии Муҳаммад Алихон дар Хӯқанд маҳдуд нашуда, қосидони маргро ба дигар шахрҳои хонигарӣ фиристода, норозиини худро ба қатл мерасонд⁴.

Бо ин ҳама дар солҳои аввали ҳукмрониаи гурӯҳи калони муҳолифон таъсис ёфт, ки сол то сол шумораи онҳо зиёд мешуд.

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.33.

² Тухфаи шохӣ. В.1486.

³ Ҷамон чо. В.1486.

⁴ В.В.Вельяминова-Зернова. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммеда Али до Худояр хана // Труды Восточного отделения Русского археологического общества. - СПб, 1856. - Ч.2.- С.332.

Муаррихи дарбори Хӯқанд Муҳаммад Ҳакимхон, ки зода ва тарбиятёфтаи дарбори хонӣ буд, дар асари худ воқеаю ҳодисаҳои ҳарамро васеътар тасвир мекунад. Маълумоти ӯ асосан ба ҳадафҳои айбдоркунандаи Муҳаммад Алихон ҳамчун шахси хиёнаткори падару оилаи худ равона шудааст¹.

Муаллифи «Ғароиби сипоҳ»- Тоҷири Хуҷандӣ чунин меорад, ки пас аз марги Умархон хоҳари хурдии Умархон, модари Муҳаммад Ҳакимхон Офтобойим даъвои тахти Фарғона карда, мехоҳад писари хурдии худ Чинитураро ба сари тахт нишонад. Вале амаки Муҳаммад Алихон Қосим бекларбегӣ ва шайхулисом Зокирхоҷа ба сарири тахт Муҳаммад Алихонро мешинонанд. Ба сари тахт нишастани Муҳаммад Алихонро Тоҷири Хуҷандӣ чунин тасвир кардааст: «Баъд аз дафни Умархон Қосим Бекларбегӣ, ки яке аз тағоёни ин хонадон буд, ба назди Офтобойим, ки хоҳари Умархон буд, омада мепурсад, ки «Маслаҳат чист?» Ойими мазкур дар ҷавоб гуфта, ки «агар ҳукумат бар сабили мерос бошад, аз ҷаддам Норбутахон ба бародари калонам Олимхон монда, аз бародари калонам ба бародари кучак Умархон интиқол карда. Алҳол Умархон ҳам интиқол карда, мебояд, ки бар сабили ирс ҳукумат акнун ба ман расад. Ва ман валади сулбии худам, ки аз Маъсумхон таваллуд шуда, Чинитураро ном дорад, бар тахти подшоҳӣ нишонам». Аз ин сухани фитнаангез Қосим Бекларбегӣ ба ғайрат даромада, гуфта ки «чун аст, ки ба зарби теғи обдор дунима созам, зеро ки заифи ноқисулақл мебошад. Аз шоҳи ҷаҳонпаноҳ чунин офтобе ба олам омада, нахли умраш ба бӯстони шуҷоат парвариш ёфта, ба сарҳади камол расида, муносиби тахти салтанат нашуда бошад, Чинитураро кучо ба ягон деҳа саркор шудан кучо, чӣ ҷое, ки тахти салтанати доруссалтана буда бошад?» гуфта, аз ҷо ҷаста омада Муҳаммад Алихонро бар болои тахти салтанат нишонда, дасти байъат ба султон дода. Табақҳои ҷавохир бар фарқи ин амир нисор карда,

¹ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб-ут-таворих. - С. 527-530.

чашне оростанд, ки малак бар боми фалак таҳсину офарин карданд»¹. Агар ба навиштаҳои Тоҷири Хучандӣ эътимод кунем, пас сабаби аз дарбор, умуман аз хонигарӣ бадарға кардани Муҳаммад Ҳақимхон, падараш Маъсумхонро, ки хешованд ва наздикони хонадони хонӣ ба шумор мерафтанд, дарк карда метавонем.

Муҳаммад Алихон дар солҳои ҳукмронии худ 70 000 мусалмонро аз Қошғар берун баровард. Тибқи шартномаи Хӯқанд ва Хитой хӯқандиҳо ҳуқуқи таъйин намудани оқсақолони худро дар Қошғар пайдо намуданд, ки ба чамбоварии боҷи молҳои ба кишвар воридшуда машғул буданд. Соли 1834 лашкари Хӯқанд мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зери даст намуд ва муддате чанд ҳокими Кӯлоб низ ба итлоати вай сар даровард. Муҳаммад Алихон Ғротеппа, Масчоҳу Қаротегин ва Оби Гармро дар таҳти тасарруфи худ дароварда, кушбегӣ таъйин намуд, ки сикка ва хутба ба номи Муҳаммад Алихон хонданд.

Сабаби лашкар кашидани амир Насруллоҳро ба Хӯқанд Тоҷири Хучандӣ чунин шарҳ медиҳад, ки «Муҳаммад Алихон ба Хонпошо, ки ҳамсари падараш Умархон буд, майли тамои дошта, аз уламои замон илтимоси ривоят намуд. Саромади уламо Мирзо Қаландар ва Қозӣ Аскар бино бар тавачҷуҳи хони замон аз ақд дар ақд дароварда, аз уламои Бухоро низ як ривояти барҷаста карда фатво доданд»².

Муҳаммад Алихон Хонподшоро дар ақди худ дароварда, инчунин аз духтарони сарҳангон, сайидон ва тоҷирон чашм намепошид. Ин амали ӯ ба ҷое оварда расонд, ки умаро ва фуқаро ва аҳли раоё кина дар дил гирифтанд³.

Мирзо Абдулазими Сомӣ, Муҳаммад Ҳақимхон ва Тоҷири Хучандӣ дар нигоштаҳои худ хонандаро ба он бовар мекунонанд, ки хучуми амири Бухоро ба Хӯқанд забткорона набуда, бар пояи «ҷорӣ

¹ Тоҷири Хучандӣ. Ғароибии сипоҳ. Мураттиб Саъдуллоҳи Асадуллоҳ. - Хучанд, 1993. - С.20.

² Тоҷири Хучандӣ. Ғароибии сипоҳ. 1864-65. – Тошканд: ИШ АИ Узбекистон. - № 5409. - В.12.

³ Тоҷири Хучандӣ. Ғароибии сипоҳ. - С.35.

кардани адлу инсофу дин» будааст ва ба чунин мазмун ба амир Насруллоҳ мактуб навиштанд, ки «Ҳоло хизмати шумо калони Мовароуннаҳр ҳастед ва ҳоло якинамон шуд, ки Муҳаммад Алихон акои мо аз баҳри зан аз дини аҳмадӣ баргашта аст. Ба хизмати шумо вочиб шуда аст, ки ўро танбех диҳанд ва агар чанобашон эҳмол кунед, моро рухсати ичозат диҳанд, мо мекунем»¹.

Дар ин чода ақидаи муаллифи «Тоҷу-т-таворих» дигар аст, ки вазъи сиёсӣ, низои дохилӣ, балво, хиёнати амирони дар хонигарӣ ҳукмронро хеле муфассал ба қалам додааст. Дар натиҷа амири Бухоро «дӯстдори имон ва шариат» бо баҳонаи «чазо додани осӣ» тирамоҳи соли 1841 Фарғонаро забт кард, вале бо сабаби масоили дар кишвараш рух дода, ба Бухоро баргашт. 12 майи соли 1842 пурра Хўқандро ишғол намуд².

Мирзо Шамсӣ Бухорӣ шикасти лашкари Хўқандро дар асари манзумаи худ чунин ба риштаи назм кашидааст:

Далерони Тўрон сипоҳи Бухор,
 Шикастанд сафи хасм дар корзор.
 Гудозид аз оташи теғи тез,
 Чу он кўҳи оҳан дар он растохез.
 Сафи оҳанини фарғониён,
 Кушта шуд аз теғи нурониён³.

Лекин дар тобистони ҳамон сол (1842) дар натиҷаи шўриш ҳукумати амир Насруллоҳ дар Хўқанд сарнагун шуд. Даре нагузашта, Хўқанд боз истиқлолияти худро соҳиб гардид ва Хучанду Тошкандро ҳам дубора ба даст овард (соли 1840 Хучанд, соли 1842 Тошканд ба Бухоро гузашта буд).

Бинобар гуфтаи муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» ва ахбори «Зафарномаи

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.149а; Мунтахабу-т-таворих. - С.529.; Тоҷири Хучандӣ. Ғароиб сипоҳ. - С.127-153.

² Муҳаммад Шариф. Тоҷу-т-таворих. Дастхати ИШ АИ Ўзбекистон, №2092. В.19.

³ Мирзо Шамси Бухорӣ. Чанги амир Насруллоҳ ва Муҳаммад Алихони Хўқанд // Маркази дастхатҳои хаттии АМИТ. №861\1631. В.44.

хусравӣ» амир Насруллоҳ дар муддати се сол (1840 -1842) чаҳор тохти харобиовар ба амал оварда аст. Нахустин бор вай дар соли 1840 ба Хучанд хучум намуд. Аммо амир дар Самарқанд бо фармондеҳон ва дарбориён ба машварат нишаст ва гуфтугӯи вай ба қуввату суботи аҳдномаи сулҳ шакку тардид дорад. Пас пешниҳод кард, ки бародари хурдии Муҳаммад Алихон-султон Маҳмуро, ки чанд сол пеш бародар ӯро аз Хучанд табъид карда буд ва акнун дар Шаҳрисабз умр ба сар мебурд, даъват карда, ҳукумати яке аз ноҳияҳои ҳаммарз бо Хӯкандро ба вай бидиҳанд. Дар воқеъ пас аз чанде султон Маҳмуро даъват шуд ва ҳокими Урметан таъйин гашт¹.

Табиист, ки ин рафтор боиси қаҳри ғазаби Муҳаммад Алихон шуд. Муҳаммад Алихон дар номае ба Насруллоҳ аз оштии дӯстона ёдовар шуд ва тавзеҳ хост, ки ҳадаф аз ҳокими Урметан таъйин кардани султон чист? Амир посух дод, ки аввалин аз ҳар фарде, ки аз вай хоста аст, пуштибонӣ хоҳад намуд, сониян Урметан мутааллиқ ба Бухорост ва хон ҳақ надорад ба корҳои дохили давлати вай даҳлат кунад. Пас аз ин муносибатҳои ду давлат боз ба тирагӣ гароид.

Тибқи маълумоти «Тухфаи шоҳӣ», дар лашкаркашии дувум, ки поён соли 1841 ба вуқӯ пайваст, бухороиён Хучандро тасарруф намуданд. Пас аз паймони сулҳ, амир султон Маҳмуро ҳокими Хучанд таъйин кард ва ба Бухоро баргашт².

Сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, ки амир Насруллоҳ таҷрибаи хуби ҷангӣ дошт. Ҷангоми хучум ба Ӯротеппа ва Хучанд амир Бердиёри юз ва султон Маҳмуро дар хатти пеши лашкар ҷой дод. Ба дунболи онон дастаҳои ҳокимони Самарқанд Иброҳимбӣи додхоҳ ва Ургут, Одилдодхоҳ ҳаракат карданд. Аз паси онҳо ҷанговарони Бухоро, Қаршӣ, Миёнкал ҷой доштанд. Ҷадафи Насруллоҳ аз пеш гузоштани Бердиёри юз ин буд, ки ҳокимони Ӯротеппа, ки аз қавми юзҳо буданд, норозиёро аз сафи Муҳаммад Алихон ба сӯи худ ҷалб кунанд. Дар

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.137а; Зафарномаи хусравӣ. В.59а.

² Тухфаи шоҳӣ. В.140б.

вақеъ дар Хӯқанд ҳаводорони бародари Муҳаммад Алихон-султон Маҳмуд зиёд буданд. Баъд аз шикастани ҷанговарони Хуқанд дар ҷӯи Лангар, Ёротеппа бидуни ҷанг таслим шуд¹. Ҳангоме, ки сипоҳи амир ба Ёротеппа наздик шуд, мардум аз мудоғиёна даст кашиданд².

Ба ҳар ҳол баъд аз лашкаркаши ҷаҳорум ва тасхири пойтахти Хӯқанд Муҳаммад Шариф ҳокими Тошқанд таъйин шуд.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» воқеаро чунин ба қалам медиҳад, ки сарлашқари Хӯқанд ва Каримқулӣ, ҳокими Ёротеппа, ки асир шуданд, ба Бухоро фиристода шуда буданд³. Дар ин ҷанг Хучанд низ бидуни муқовимат таслим шуд.

Баъд аз бозгашти сипоҳи Бухоро амалдорони олимақом Муҳаммад Алихонро бо бародараш султон Маҳмуд, ки дар он ҳангом ҳокими Тошқанд буд, ошӣ доданд. Бад-ин васила тамоми ҷойҳои аз даст рафта ду бора ба тобеияти хони Хӯқанд баргашт. Ин ҳол амирро водор намуд, ки аз зимистони соли 1841 барои ҷанги сеюм бо Хӯқанд омода гардад. Ва ин ҷанг дар баҳори соли 1843 ба вуқӯъ пайваст.

Дар «Зафарномаи хусравӣ» оварда шудааст, ки сипоҳи Бухоро бераҳмии беназирро аз худ зоҳир намуданд. Панҷ ҳазор тан аз хучандиён кушта шуд. Сокинон маҳалли худро тарк карданд. Чунончи дар Конибодом фарде пайдо нашуд, ки аз вазъи ҳариф хабар диҳад⁴.

Дар «Тухфаи шоҳӣ» ин ҷанг бо ҷузъиёти тамоми баён ёфтааст. Пас аз шикаст дар назди Хӯқанд Муҳаммад Алихон бо дастаи якҳазорнафара ба сӯи Марғиён фирор кард. Сипоҳи Бухоро музаффарона вориди пойтахт шуд. Амир амр ба торочи пойтахт дод. Сипоҳиёни Бухоро бо истифода аз рухсати раҳбари худ торочу ғоратро

¹ Мухтаров, А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. / А. Мухтаров. - Душанбе, 1964. - С.35.

² Мунтахабу-т-таворих. - С.324.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.141б.

⁴ Зафарномаи хусравӣ. – С. 95-99б.

ба олитарин ҳад расониданд. Ҳама моли мардумро ба яғмо бурданд. Яғмогарӣ то шаб идома дошт, пас амир дастур ба қатли ом дод¹.

Тибқи нигоштаи «Тухфаи шоҳӣ» амир ба дунболи Муҳаммад Алихон, яке аз лашкаркашони худ Исҳоқбекро ҳамроҳ бо панҷ ҳазор чанговар роҳӣ намуд. Хони Хӯқанд, ки ин ҳангом дар Марғиён қарор дошт, аз тарафи сокинони маҳал дастгир ва ба Исҳоқбек супурда шуд.

Бояд гуфт, ки ин манзара низ дар манобеъ ба шаклҳои мухталиф даромада аст. Тибқи ахбори Сомӣ, амир Насруллоҳ баъд аз лашкаркашӣ ба Хӯқанд бо мансабдорони шаҳрисабзӣ, ки масъули асирони Хӯқанд ва бародару писари вай буд, суҳбат дошт. Боз гуфта мешавад, ки Муҳаммад Алихон ба сӯи Марғиён фирор кард ва амир ба дунболи вай дастаи Ҷротеппаро бо сардории Бердиёр ва ҳамроҳ бо Маҳмудхоча мансабдори Хӯқанд, ки Муҳаммад Алихон дар замонаш навозиш карда буд, равон намуд. Муҳаммад Алихон бо кӯмаки Маҳмудхоча дастгир шуд².

Дар «Зафарномаи хусравӣ» омада, ки Бердиёр, ҳокими Ҷротеппа, пас аз анҷоми муҳориба барои ҳадамоташ пеши амир мансаби ишикоқосиро дарёфт намуд. Дар ҳамин чанг Исҳоқбек, яке аз наздикони собиқ амир ва сарлашқари соҳибтаҷриба низ ҳусни тавачҷуҳи Насруллоҳро ба даст овард. Дартар ҳангоми чаҳорумин лашкаркашии амири Бухоро (поёни соли 1842) Исҳоқбек-ҳокими Самарқанд, ки дувумин шаҳри аморати Бухоро ба шумор меояд, таъйин шуд³.

Метавон ҳадс зад, ки ин ҳар ду ҳам Бердиёр ва ҳам Исҳоқбек барои таъқиб маъмур шуда буданд: яке барои дастгирии Муҳаммад Алихон ва дигаре барои дастгирии бародари вай султон Маҳмуд, ки ба сӯи Тошқанд гурехта буд ва хавфи ин камтар аз хон набуд.

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.143а.

² Ҳамон ҷо. В.142а.

³ Зафарномаи хусравӣ, в 90а. В.125а.

Шоҳиди ин воқеаҳо, муаллифи «Мунтахабу-т-таворих» хабар медиҳад, ки соли 1841 амалдорони олимақоми хонигарӣ, хусусан мингбошӣ, қушбегии Тошканд, қозикалон, сарлашкар Исохоча ба ҳам чамъ шуда, ба хулосае омаданд, ки Муҳаммад Алихонро аз тахт барканор созанд ва ба ҷойи ӯ Шералӣ, писари Олимхон ё Муродбӣ писари Ҳочибиёро нишонанд¹.

Сӯикасдкунандагон барои пиёда кардани ниятҳои хеш хеле фикр карда, худро заиф диданд ва аз ҳамсоияи наздик ва боқудрат-амири Бухоро Насруллоҳ мадад хостанд. Амири Бухоро душмани ашаддии хони Хӯқанд буда, дар ҷустуҷӯи фурсате буд, ки ба корҳои дохилии кишвар даҳлат карда, онро соҳиб гардад. Аммо ин нияти амалдорони Хӯқанд сатҳӣ буд ва амир Насруллоҳро низ ба шубҳа овард. Насруллоҳ бовар дошт, ки хӯқандиҳо бо макру ҳилла ӯро ба дохили кишвар кашида, ҳамроҳи сипоҳ нобуд мекунанд. Вале бори дуюм султон Маҳмудхон, додари Муҳаммад Алихон ба амир Насруллоҳ нома навишт.

Аз мазмуни нома Сомӣ чунин хабар медиҳад, ки «Муҳаммад Алихон аз сироти мустақими шариат қадам берун гузошта, бо вучуди касрати нисоъ, занеро, ки маҳбубаи падараш буд, дар қайди тасарруф дароварда»².

Муҳаммад Ҳакимхон дар таквияти гуфтаҳои Сомӣ аз ирсоли нома, чунин зикр мекунад, ки «ҳоло хизмати шумо калони Мовароуннаҳр ҳастед ва ҳоло яқинамон шуд, ки Муҳаммад Алихон акои мо аз баҳри зан аз дини аҳмадӣ баргашта аст. Ба хизмати Шумо воҷиб шуда аст, ки ӯро танбеҳ диҳанд ва агар ҷанобашон эҳмол кунед, моро рухсати иҷозат диҳанд, мо мекунем»³.

¹ Ҳакимхон Муҳаммад. Мунтахабу-т-таворих. - С.520.

² Тухфаи шоҳӣ. В.149а.

³ Ҳакимхон Муҳаммад. Мунтахабу-т-таворих. - С.520.

Насруллоҳ 2 апрели соли 1841 бо сипоҳи 18 ҳазорнафара аз Бухоро берун шуда, қалъаи Пешогарро ба муҳосира гирифт¹. Баъд аз ҳашт рӯз мардуми қалъа ба танг омада, сулҳ хостанд ва аҳду паймон намуда, қалъаро ҳолӣ гузошта, худ мутаваҷҷеҳи Хӯқанд шуданд.

Амир Насруллоҳ бо лашкари анбӯҳ 21 сентябри соли 1841 қалъаи Ямро (истеҳком дар Ҷротеппа) ба муҳосира мегирад. Қалъаи Ямро Исҳокбек девонбегӣ ибн Маҳмудбий идора мекард. Мухориба се рӯз давом кард. Ноилоҷ Исҳокбий девонбегӣ рӯ ба гурез ниҳод. Сипоҳиёни амир Насруллоҳ ўро дастгир ва пеши амир Насруллоҳ оварда, ба қатл расонданд².

Баъди тирпарониҳои дуру дароз, тибқи маълумоти Сомӣ, сипоҳи Бухоро ба деворҳои Зомин (наздики Ҷротеппа) ҳаракат мекунад. Идораи умури ин мавзеъ дар дасти Абдувалий, бародари Муҳаммад Шариф атолиқ буд. 27 сентябри соли 1841 қалъаро забт намуда, амири Бухоро мутаваҷҷеҳи Ҷротеппа гардид³.

Дар мавзеи Оби Чомак дар як фарсахи Ҷротеппа он ду лашкар ба ҳам даровехтанд. Ба навиштаи манобеи ин давра аз зарби теғу тири захми синон ва шамшери мушксор хун дар он саҳро равон гардид. Дар ин муборизаи шадид лашкари амир Насруллоҳ ғолиб гардиданд ва умарои Хӯқанд дар ғояти изтирор қарор бар фирор ихтиёр карданд. Чанде аз сардорҳои эшон, аз ҷумла Муҳаммадшариф атолиқ ва Маҳмудхоча ва дигарон дастгир ва кушта шуданд. Аз ҷониби кӯшуни Бухоро ноиб Абдуссамад бо сарбози худ пешдастӣ намуда, дохили Ҷротеппа шуд ва дар болои Муғ баромада, ҳар кас дучор мешуд, ба эшон заррае тарахҳум накарда, ба қатл мерасониданд ва тороч мекарданд. Ҳокими Ҷротеппа Каримқули додхоҳро дастгир намуда, ба пеши амир Насруллоҳ бурданд. Амир Насруллоҳ низ дохили шаҳр гашта, вилояти Ҷротеппаро мусаххар ва сесад сипоҳи Хӯқандро, ки

¹ Зафарномаи хусравӣ. - С.332.

² Мирзо Олим Маҳмуди Ҳочӣ. Таърихи Туркистон. - С.99.

³ Туфайи шоҳӣ. В.236.

асир гашта буданд сар бурид. Ҳамон шаб Иброҳим парвоначӣ ҳокими нав омада, амиро дид ва амир Насруллоҳ қалъаи навро ба султон Маҳмудхон бахшид. Иттифоқан, аз ҷониби Хучанд Абдурраҳмон девонбегӣ, Шоди додхоҳ ва Абдурраҳмон матин омада, хабар доданд, ки Муҳаммад Алихон бо лашкари бисёр Хучандро холи гузошта, мутаваҷҷеҳи Хӯқанд шудааст. 8 октябр амир Насруллоҳ бе ҷанг ба Хучанд ворид гардид¹.

Бино ба навиштаи муаллифи «Таърихи Шоҳрухӣ» Муҳаммад Алихон чандин ҳазор тилло пешкаш намуда, тағояш Холибеки кушбегӣ, Абдурраҳмонқули атолиқро ва онон Сулаймонхоҷа шайху-л-ислом ва Орифхоҷа аъламо элчӣ карда, бо чандин узру тамаллуқ, аз ҷумла тобеи Бухоро гаштан, хондани хутба ва сикка задан ба номи амир Насруллоҳ фиристод². Амир Насруллоҳ дар умри худ ин навъ илтиҷоро аз Муҳаммад Алихон наштида буд, ба сулҳ розӣ шуда, султон Маҳмудхонро ҳокими Хучанд таъйин карда, 26 октябр ба Бухоро бармегардад³.

Султон Маҳмудхон бар сарири аморати Хучанд тақия зада, ба ҳукумат кардан машғул гашт. Чун аз ин хабар Муҳаммад Алихон воқиф шуд, чун бута дар оташ мегудохт ва намедонист дар ин кор чӣ тадбир кунад ва чӣ мақр андешад. Ба султон Маҳмудхон кас фиристода, ӯро ба худ муттафиқ гардонд ва тамоми мулкҳои забткардаи бухориҳоро то Ҷротеппа аз худ карданд.

Чунин сурат гирифтани воқеа амир Насруллоҳро маҷбур кард, ки 2 апрели соли 1842 бори дувум аз Бухоро ба ҷониби Хӯқанд ҳаракат кунад. Амир Насруллоҳ бо лашкари худ дохили шаҳр шуд. Сарчашма хабар медиҳад, ки лашкари Бухоро то рӯзи дигар чунон торочу яғмо мебуданд, ки ки касе як парча латта намеёфт, ки «сатри аврати худ кунад». Ҳама сару по бараҳна дар бозорҳо мегаштанд. Рӯзи дигар амир

¹ Мирзо Олим Маҳмуди Ҳочӣ. Таърихи Туркистон. - С.104.

² Ниёз Муҳаммад Хӯқандӣ. Таърихи Шоҳрухӣ. //Маркази мероси хаттии АМИТ. №2237. - С.237.

³ Мирзо Олим Маҳмуди Ҳочӣ. Таърихи Туркистон. - С.109.

Насруллоҳ мунодӣ гардонд, ки касе ба моли касе дахл накунад, вале каси молдор дигар намонд¹. Баъд аз як шабу як рӯзи қатл тороҷ ба поён расид. Муҳаммад Алихон ба ҷониби Марғиён ва Андиҷон рӯ ба гурез ниҳод. Амир Насруллоҳ Хӯқандро фатҳ намуда, Маҳмудхоча ном тошкандиро бо ҳокими Ҷуротеппа Ишик Ақобоши фармуд, то Муҳаммад Алихонро дастгир намоянд. Ҷуро дастгир намуда, назди амир Насруллоҳ оварданд. Амир амр дод ӯро ҳабс кунанд.

Амир Насруллоҳ писари Муҳаммад Алихон Муҳаммад Аминхонро низ ҳукм фармуд, ки дар пеши падару амаки худ бурда дар ҳабс андозанд. Хулласи калом, ҳар серо дар як ҷо ҷамъ намуда, амр дод, ки ҳалок кунанд.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» дар мавриди санаи қатли Муҳаммад Алихон чунин менигорад, ки баъзе аз шуарои базлагӯйи Хӯқанд, таърихи қатли ӯро ба лафзи «онағар = 1256/1840-1841» ёфта, дар риштаи назм кашидаанд².

Сокинони Хӯқанд аз воқеаи султон Маҳмудхон огоҳ шуда, дар Хӯқанд шӯриш бардоштанд. Шералихон валади Ҳочибек, ки дар миёни қирғизон умр ба сар мебард, аз ин вазъият истифода бурда, бо лашкари анбӯҳи қирғиз, қипчоқ ва қазоқ аз мавзеи Талас хурӯҷ карда, озими Фарғона шуд. Шералихон вилояти Намангон, Турақӯрғон, Ҷуст, Оҳсу ва Косонро таҳти тасарруфи худ дароварда, аз дарёи Сайхун убур намуда, ба наздики Хӯқанд расид. Иброҳим парвоначӣ ин хабарро шунида, зану фарзанд ва ҳазинаю дафинаро воғузошта, бо чанде маҳрами худ бо Тилав Қобилбек, ки ҳокими Хучанд буд, қарор бар фирор ихтиёр намуда, роҳи гурез пеш гирифтанд³.

Шералихон аз гурези Иброҳим додхоҳ воқиф шуда, ба таъҷили тамом тирамоҳи соли 1842 худро ба Хӯқанд расонид ва бар сарири салтанат таъя зад ва ҳукумати сулолаи мингро аз нав барқарор кард.

¹ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахабу-т-тавориҳ. - С.575; Ғубор Мирғулом Муҳаммад. Афғонистон дар масири таъриҳ. - Кобул, 1346 (1967). - С.28.

² Тухфаи шоҳӣ. В.150а.

³ Зафарномаи хусравӣ. - С.211.

Амир Насруллоҳ ночор бо лашкари анбӯҳ мутаваҷҷеҳи Хӯқанд гардида, дар Конибодом фурӯд омад.

Дар Конибодом, ки беҳтарин ва ободтарин мулки Хуқанд аст, тахминан панҷ ҳазор хонавор мардум ҳастанд, мулки маъмурро ба яғмо дод ва бераҳмона бар сари мардум рехтанд. «Либос аз барашон кашиданд ва бисоту мол ва амволро бирбуданд. Зевар бо гӯшу бинӣ мегирифтанд ва мӯза аз пой ва сарбанд аз сар мебуриданд»¹.

Аз ин зулми сарбозон замину замон дар ларза ва дарёҳо дар чӯшу ва моҳиён дар хурӯш ва кӯҳҳо дар садо ва мурғони ҳаво дар нола омад. Ин хабарро Шералихон дар Хӯқанд шунид. Ҳамаи асирони манғит, ки аз се ҳазор бештар буд бо зану фарзанд ба қатл расонд.

Дар роҳи Қаротеппа ду лашкар ба ҳам даровехтанд. Пас аз муҳориботи зиёд сипоҳи Хӯқанд ғолиб баромада, лашкари амир Насруллоҳ шикаст хӯрд ва ба сӯи Бухоро баргашт. Ҷротеппа зери ҳокимияти Бухоро, Исфараю Конибодом ва Хучанд зери тасарруфи хонигарии Хӯқанд даромаданд.

Бояд гуфт, ки дар байни амирони манғит амир Насруллоҳ аввалин амире буд, ки мардуми аморати Бухоро ба ӯ лақаби «Ботурқассоб» -ро дода буданд. Ӯ бо ҳокимони Шаҳрисабз, Ҷротеппа, Хӯқанд ва Хева муттасил чанг мекард. Амир Насруллоҳ макру ҳиларо ба кор бурда, ҳамаи амалиёти худро чунон вонамуд месохтааст, ки гӯё динро ҳимоя мекунад. Дар асл бошад, ҳудаш дар ҳар қадам корҳои ғайришаръӣ карда, қонунҳои шариатро вайрон менамуд. Тавсифи возеҳу воқеии ин ҳукмрон ба қалами А.А.Семёнов тааллуқ дорад. Ӯ менависад, ки амир Насруллоҳ аз болои ҷасади ду бародари худ – ворисони қонунии салтанат Хусайн ва Умар гузашта, ба тахт нишаст ва дар давоми як моҳи пас аз чулуси худ рӯзе 50–100 касро ба қатл мерасонид. «...Ӯ бо ғаддорӣ ва хунхорӣ фавқулодда фарқ мекард ва барои ин вайро бухориён «амири қассоб» номида буданд. Давраи ҳукмронии дуру

¹ Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб-ут-таворих. - С.578.

дарозаш бо бадкирдорӣ, қатлу куштор, хиёнат, бешарафӣ ва хирсу ози гӯшношунида ном баровард»¹.

Мубориза байни аморати Бухоро ва хони Хӯқанд дар нимаи якуми асри XIX барои ноҳияҳои шимоли Тоҷикистон бисёр тезутунд мегузашт. Танҳо барои ба даст овардани шаҳри Ҷротеппа амирон ва хонҳо бо мақсади пур намудани хазина ва васеъ кардани қаламрави худ зиёда аз чил маротиба лашкар кашидаанд.

Дар натиҷаи ҷангҳои беохирӣ байни аморати Бухоро ва хонигарии Хӯқанд, Ҷротеппаю Хучанд, Нову Чиззах зарари ҷиддӣ диданд. Танҳо дар зарфи 65 соли аввали асри XIX онҳо ба Ҷротеппа беш аз 50 дафъа лашкар кашидаанд.

Ҳамон солҳо амирони Бухоро ва хонҳои Хӯқанд бо мақсади ба тасарруфи худ даровардани мулкҳои ниммустақил ба муқобили онҳо борҳо ҳучум кардаанд. Масалан, амир Насруллоҳ дар муддати 20 сол ба Шаҳрисабз 32 дафъа ҳучум карда, ниҳоят соли 1856 онро ба даст даровард ва тамоми ашхоси намоёни қабилаи кенагасро, ки он ҷо ҳукумронӣ мекарданд, аз дами теғ гузаронид. Баъди ин фочиа амир Насруллоҳ дар Шаҳрисабз ва Китоб шахсони ба худ содиқро ҳоким таъйин кард, вале баъди марги ӯ, дақиқтараш, дар соли дуҷуми ҳукумронии Музаффар, мардуми қабилаи кенагаси Шаҳрисабз ва музофоти он боз исён бардоштанд. Онҳо ҳокимони таъйинкардаи амирро ҳабс карда, аз авлоди худ Ҳокимбекро дар Шаҳрисабз ва Ҷурабекро дар Китоб ҳоким таъйин намуданд. Ё худ лаҳзаҳое, ки лашкари рус ба хоки Осиёи Миёна даромаданд, амир Музаффар ба муқобили ҳокимони Бойсун ва Дехнав лашкар кашида, мардуми зиёди бегуноҳро ба қатл расонид.

Дар Бухорои Шарқӣ ҳам вазъ ҷандон мутаъдил набуд. Байни ҳокимони ниммустақили он ҳусни тафоҳум вучуд надошт. Масалан,

¹ Семёнов А.А. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии // Тр. АН Тадж. ССР, т. XII, вып. I. - Сталинабад, 1954. - С.3-4.

мулкҳои водии Вахш бисёр вақт боиси тохтутозҳои лашкари ҳокимони Ҳисору Кӯлоб мегардиданд. Мулкҳои Қаротегин аксаран дар зери хавфи ҳучуми хонҳои Хӯқанд буданд.

Хулоса, дар нимаи аввали асри XIX тибқи маълумоти муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» дар байни хонигарҳои Хива, Хӯқанд ва аморати Бухоро ҷангҳои хунин рух доданд. Ин ҷангҳо, хусусан, байни Бухоро ва Хӯқанд барои Тошканд, Қиззах, Ёротеппа, Хучанд доманадор буд. Дар ин ҷангҳо хону амирон аз тамоми имкониятҳо - тухмат, игво, бӯхтон, хабаркашиҳо истифода мекарданд. Аҳолии Осиёи Миёна аз чунин ҷангҳои харобиовари феодалӣ танҳо дар солҳои 60-уми асри XIX баъди истило шудани баъзе қаламрави он аз тарафи Россия раҳо ёфт.

3.2. Вуруди қувваҳои ҳарбии ҳукумати подшоҳии Россия ба Осиёи Миёна аз нигоҳи Мирзо Абдулазими Сомӣ

Вазъи сиёсии аморати Бухоро дар замони амир Музаффар бо якҷанд сабаб муташанниҷ гашт. Яке аз сабабҳо дар он буд, ки қабоили кенегас бо ҳам иттифоқ карда, Шахрисабз ва Китобро ба даст дароварданд. Омили дуҷум-ҳучуми лашкари рус ба қаламрави аморат ва омили сеюм, исёни писари калони амир-Абдумалиқтӯра буд.¹

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ», ки худ бевосита шоҳиди воқеии ҳаводиси ба тахт нишастану аз тахт рафтани амир Музаффар буд, аз даст рафтани мулк ва сарзаминҳои Осиёи Миёна, ҷангҳои дар миён ба вуқӯ пайвастании он, чараёни истилои Осиёи Миёна аз тарафи ҳукумати подшоҳии Россияро дар асараш ба тафсил зикр мекунад.

Тибқи нигоштаи Сомӣ, баъд аз вафоти амир Насруллоҳ, дарбориён аз қабиле Муҳаммадшақурбийи иноқ, Шоҳруххони ноиб ва Мирзоазизбий турбати амир Насруллоҳро болои Арки оӣ гузошта,

¹ Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз / Ғ.Ғоибов. - Душанбе, 2006. - С.490.

кориёнро амр ба хатми каломи рабонӣ намуда, фавран ба амир Музаффар вориси мулк нома карда, ӯро муждаи салтанат доданд¹.

Аз манбаҳои таърихӣ бармеояд, ки амир Музаффар писари ягонаи амир Насруллоҳ бисёр камақлу нодон буд. Аз ин камақлии писараш амир Насруллоҳ саҳт дар ташвиш буда, ҳатто васият ҳам карда буд, ки кадом як набераашро баъди вафоташ ба амирӣ бардоранд. Ба қавли Аҳмади Дониш амир Насруллоҳ дар табиати фарзанди ягонаи худ Музаффар камақлию аблаҳиро эҳсос мекард, аз ҷиҳати «ғамхорагии сипоҳу раият»² намехост, ӯ ба тахти давлат нишинад. Тибқи нигоштаҳои Аҳмади Дониш амир Насруллоҳ барои валиаҳдӣ, яке аз набераҳои худро интиҳоб намуда, васият намудааст.

Муаллифи «Таърихи амирони манғити Бухоро» - Олимхоҷа дар тақвияти суҳанони Аҳмади Дониш ибраз медорад, ки «амир Баҳодурхон (амир Насруллоҳ) чандин борҳо гуфта буданд, ки агар баъд аз сари ман ҳамин фарзанди ман (Музаффар) шоҳ шавад, вой бар холи фуқарои бечора, ки тахти пой душман монад, диёри Бухоро аз даст бидиҳад, дӯстро аз душман нашносад»³. Инчунин мирзо Муҳаммадшариф Садр аз забони амир Насруллоҳ дар асараш чунин зикр намудааст, ки «Афсӯс, ки фарзандам Музаффар ранҷҳои маро зоеъ ва мамлакатро аз даст хоҳад дод»⁴.

Донандаи маъруфи таърихи манғития А.А.Семёнов навиштааст: «Писар ва вориси амир Насруллоҳ - Музаффар меҳри падарро ягон қадар эҳсос намекард ва амир Насруллоҳ ҳеч намехост, ки Музаффар вориси тахти Бухоро гардад. Бинобар ин падар сидқан дар нияти куштани писараш – ин шахси мисли худи ӯ бераҳму хунхор буд, вале

¹ Тухфаи шохӣ. В.167 б.

² Аҳмади Дониш, Рисола. - С.34.

³ Олимхоҷа ибни Мирзосайдхоҷа. Таърихи умумӣ. Маркази мероси хаттии АМИТ. №2345. В. 622а.

⁴ Садр Мирзо Муҳаммадшариф. Таърих. В.156а.

азбаски дигар писари оқилтаре надошт, хоҳу нохоҳ ин қасди худро ба таъхир меандохт»¹.

Вале, муаллифи асари мавриди таҳқиқи мо аз баёни ин хислатҳои амир Музаффар, ки худ котиби ӯ буд, аз ихтилофи назари дарбориён баъди марги амир Насруллоҳ дар мавриди тахти шоҳӣ хомӯш аст.

Сомӣ хабар медиҳад, ки бар тахт нишастани амир Музаффар дар кишвар ҳамраӣ пайдо карда, аз Самарқанду Кеш, Ҷротеппа то Насаф, Шеробод, Каркӣ ва Чаҳорҷӯй то тахти Хоразм ва баъзе аз дашти Хазар зери қабзаи ҳукуматаш қарор ёфт. Аз ҳокимони Хоразм, Кобул ва Хӯқанд элчӣ ва номаи муборакбод бо тухфа ва ҳадяҳо бо мақсади ривоч додани дӯстию иттиҳод ба номи амир Музаффар ворид мегардид².

Вале, аз нигоштаҳои манобеъи таърихӣ бармеояд, ки ҳокимони наҳама вилоятҳо ҳукумати амир Музаффарро ба расмият шинохтанд, чунончи овардаанд, ки баъди ба тахт нишастани амир Музаффар аз наҳама вилоятҳо тухфаву инъомҳо омад, ба ғайр аз Абдулкарими девонбегӣ, ҳокими Ҳисор ва Сарабек додхоҳ, ҳокими Кӯлобу Балчувон ва аз шоҳони Қаротегину Дарвоз касе наомада, роҳи исёнро пеша карданд³.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» сабаби ҳучуми амир Музаффарро ба Ҳисор, Деҳнав ва Кӯлоб аз «доманзании оташи фасод»⁴-и ҳокими Ҳисор Абдукарим медонад. Тибқи шаҳодати Сомӣ Абдукарим ҳокимони кенегаси Шаҳрисабзро ба исёни зидди амир тарғиб кард ва ин амали ӯ ба амир ошкор гардид. Амир Музаффар барои пеш гирифтани роҳи фитнаву фасод соли 1280/1863-1864 бо лашкари

¹ Семёнов А.А. Первые шейбаниды и борьба за Мавераннахр. - С. 4.

² Тухфаи шоҳӣ. В.168 б.

³ Кашкӯли Салимӣ. - С.271.; Садр Мирзо Муҳаммадшариф. Таърих.Маркази мероси хаттии АМИТ, тахти №230|II. В.77а.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. В.176а.

фаровон ва тўпҳои оташбор ба Ҳисор ҳаракат намуда, дар Бойсун қарор гирифт¹.

Хабари вуруди лашкари Бухоро ба аҳли Ҳисор расида, ҳамагон Анбарсойро аз барои ҷанг шинак сохта, ба қадри тоқату тавон, гӯё садде дар роҳи лашкари Бухоро бастанд².

Сомӣ, ки чун котиби амир Музаффар ўро дар ин ҳучум ҳамроҳӣ мекард, воқеаро чунин ба тафсил нақл мекунад, ки чун лашкари амир ба мавзеи Миршодӣ расид, сипоҳро се қисмат намуда, дар марказ Раҳмонбий парвоначӣ, дар ҷониби рост Одилбийи қалмоқ ва ҷониби чап Шералӣ иноқро гузошта, амр ба ҳучум дод³.

Дар ҳамлаи аввал,-менависад Сомӣ,- «душман ба андак муҷодила ва муқотила рӯй ба водии фирор оварданд. Хайма ва харгоҳ ва асбобро партофта, ҳар ки ба ҳар тараф, гурехтанд. Каси бисёреро кушта, миқдори ҳазор нафарро асир гирифтанд. Боқимонда ба Дехнав паноҳ бурда дарвозаҳоро маҳкам баста, қарор гирифтанд». Амир аз миёни асирони Анбарсой, тибқи шаҳодати Сомӣ, фуқароро чудо карда, сарбозони онро дар Ўрдубозор ба қатл расонд. Адади кушташудагони мазкур ба пансад нафар расид⁴.

Муддати сӣ рӯз қалъаи Дехнав аз чор ҷониб бо тўпҳои қалъашикан ҳадафи тир қарор дошт. Бо вучуди ин фатҳи қалъа муяссар нагардид. Сомӣ, ки дар назди Раҳмонқулибеги парвоначии манғит ба ҳайси котиб адои вазифа менамуд, ин манзараро чунин тасвир мекунад, ки «рӯзе иморатпаноҳи мазкур (Раҳмонқулибеги парвоначӣ) роқимро дар шинак бурда, ба навиштани арза амр кард. Дар паси дарахте нишаста, дар паноҳи он қаламдонро гушуда, оғози навиштан кардам. Аз қалъа қаламдонро нишон карда, тире андохтанд, ки қаламдонро аз назди роқим бардошта, пора кард»⁵.

¹ Ҳамон ҷо. В.176б.

² Ҳамон ҷо. В.177а.

³ Ҳамон ҷо. В.177б.

⁴ Тухфаи шохӣ. В.178б.

⁵ Ҳамон ҷо. В.178б.

Раҳмонқулибег баъд аз он, - менигорад муаллифи «Тухфаи шоҳӣ», - наққобонро ба кандани нақб амр намуда (в.178 б) ба ду-се рӯз нақб канда ба девори қалъа расонида, нақбхоро бо дору ва борут пур карда, якбора оташ доданд. Оташ дар борут расида, девори қалъа аз ду чо миқдори сӣ газ ба ҳаво парида рахна шуд. Чӣ миқдор одаме, ки дар болои девор ва тӯпхонаи қалъа буданд, ҳама несту нобуд шуданд. Сипоҳиёни амир аз рахнаҳои мазкур ба қалъа даромада, каси бисёреро ба қатл расонида, вилояти Деҳнавро ба даст дароварданд. Аз он чо гузашта, Саричӯй ва Сариосиё ва Регарро низ дар таҳти тасарруфи худ гирифтанд¹.

Бино бар шаҳодати муаллифи «Таърих» амир Музаффар аз сари куштагон манора бароварда, Деҳнавро мусаххар кард².

Сомӣ аз қатлу куштор эмин мондани аҳолии Қаратоғро ба сабаби «оқилон ва бузургони Қаратоғ» медонад, ки аз барои истиқбол шитофта, талаби амон карданд.

Тибқи навиштаи муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» амир Музаффар аҳолии вилояти мазкурро амон бахшид, ба чуз Мирзобои кордгар, ки дар сохтани шоф ва шамшер ҳунарманди беназир буд. Сабаби қатли ўро чунин шарҳ медиҳад, ки барои Абдулкарим атолиқ шамшере сохта, дар болои теги он ин иборатро канда, зарнишон карда буд:

«Дами теғам ба қатли манғитиёни хунхор мегардад

3- хуни манғитиён ин теғ чавҳардор мегардад»³.

Абдулкарим ночор бо ҳамроҳии Муҳаммадаминбий, Абдуллоҳбий ва Оламбегбий писаронаш ва бо чанд нафар аз хоссони худ шаб аз Ҳисор баромада, ба тарафи Қўрғонтеппа гурехт. Бо фармони амир Музаффар Абдулкаримро аз роҳи Хатлон дастгир карда, бо се писараш ба қатл расониданд⁴.

¹ Ҳамон чо. В.178б.

² Садр Мирзо Муҳаммадшариф. Таърих. В.77а.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.179а.

⁴ Ҳамон чо. В.179б.

Муаллифи «Таърихи умумӣ» Олимхоҷа ибни Мирзосайдхоҷа чузъиёти ваҳшонияти амир Музаффарро дар Ҳисор ин тавр тасвир намудааст, ки мардуми сипоҳӣ ҳама ба ҳар ҷониб гурехтанд. Фақат фуқаро монда буданд, ки ҳамаро куштанд. Як ҷаллод, ки Ҳайит меғуфтанд, аз аср то шом ҳамаро бикушт¹.

Тибқи нигоштаи Сомӣ баъд аз андак фурсате боз мардумони Ҳисор «ёғӣ шуданд» ва амир Музаффар ба он диёр лашкар кашида, бо рехтани хуни бисёр Ҳисорро фатҳ намуд².

Садриддин Айнӣ менависад, ки амир Музаффар хангоми забти Ҳисори Шодмону Кӯҳистон ва қатли оммаи мардуми ин маҳалҳо, «ҳокими Ҳисор Абдулкарим парвоначиро бо авлодаш асир карда, нахустин авлодашро то атфоли чордаҳсола дар пеши назараш кушта, пас аз он худ Абдулкаримро кушт»³.

Чуноне ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, дар ин ду ҳуҷуми худ ба водии Ҳисор амир Музаффар 10-12 ҳазор одамони бегуноҳро кушта, молу мавошии онҳоро ғорат кард. Баъди ғалаба ӯ Сарахонро ба ивази «хизматҳояш» (ба амир супоридани Абдулкаримбӣ ва одамонаш) дар мансабаш ҳамчун ҳокими Кӯлобу Балҷувон бозгузошт. Дар Бойсуну Деҳнав бошад, одамони содиқи худро ҳоким гузошта, худ ба Бухоро бозгашт. Дар Ҳисор ӯ Раҳмонқули парвоначиро ҳоким гузошта буд⁴.

Сомӣ ҳодисаи аз ҷониби қабилаи кенегасҳои Шаҳрисабз барангехтани ошӯб ва лашкар кашидани амир Музаффарро солҳои 1860-1861 ба тафсил баён медорад, ки дар дигар асарҳои таърихӣ шарҳи он оварда нашудааст.

Ба андешаи Сомӣ сардорони кенегасҳои Шаҳрисабз ва Китоб ба одати кӯҳна ва шеваи қадими худ «бо баҳонаи он, ки подшоҳ дар базму

¹ Олимхоҷа ибни Мирзосайидхоҷа. Таърихи умумӣ. Маркази мероси хаттии АМИТ №2354. В.631а.

² Тухфаи шохӣ. В. 180а-182б.

³ Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. - С.43.

⁴ Олимхоҷа ибни Мирзосайидхоҷа. Таърихи умумӣ. В.632а.

ато мисли падар нест ва дар дил нисбати онҳо кина дорад, дар роҳи барангехтани ошӯбу фасод шуданд»¹.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» чараёни ба вуқуъ пайвастании шӯру фитнаро чунин ба қалам додааст: Дар соли аввали ҳукумати амир Музаффар идораи ҳукуматро дар Оқсаро Ошурбий ва дар Китоб Зокирбий бар уҳда доштанд. Ошурбийро Сомӣ ҳамчун марди доно ва олим нигоштааст, ки мардуми Шаҳрисабз ба ӯ эҳтироми хосса доштанд. Зокирбий баръакси Ошурбий марди аблаҳу нодон буда, аҳолии Китоб аз ӯ безор буданд. Баъди ба Бухоро баргаштани амир Музаффар Зокирбий бо Ошурбий машварат карда иброз дошт, ки амалдорони кенегас ҳар лаҳза метавонанд шӯриш бардошта, вазъи вилоятро хароб кунанд. Бояд тамоми сарбозони ин тоифаро ба Самарқанд фиристода, сардорони онҳоро маҳкум карда, вилоятро аз ошӯби фитна нигоҳ дорем. Ошурбий ӯро манъ карда, ин корро салоҳ надонист. Зокирбий чун аз Ошурбий ҷавоби рад шунид, худ шахсан ба амир Музаффар мактуб навишта, сарбозони Китоб ва Шаҳрисабзро ба саркашӣ ва барангехтани ошӯб гунаҳгор донист. Баъди ба амир расидани нома тибқи нақшаи кашидаи Зокирбий амир Музаффар ба номи ӯ «муборакнома» карда, сарбозони Шаҳрисабз ва Китобро ба Самарқанд хонд. Зокирбий барои ба Самарқанд рафтани сардорон ва сарбозони Шаҳрисабз ба Ошурбий нома фиристод. Ошурбий асли воқеаро фаҳмида, бисёр андӯхгин шуд. Сардорон ин хабарро шунида, дар хонаи Ҳокимбегӣ машварат намуда, аз он сардорони Китобро ба воситаи Ҷурабегбий огоҳ намуданд.

Тибқи маълумоти муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» амалдорон ва навкарони кенегаси Шаҳрисабз Оқсароро забт намуда, ба ҷониби Китоб омада, дарвозаи аркро шикаста, даромада, Зокирбийро дар занҷир кашида, ба зиндон андохтанд. Дар як рӯз,-менависад Сомӣ,- вилоятҳое, ки ба ранҷи бисёр ва сарфи хазинаи бешумор ба даст омада

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.171б.

буд, «ба суъи тадбир ва сулуки ноҳамвори Зокирбий»¹ ба осонӣ аз даст рафт. Чунончи амирони кенегас худ машварат намуда, дар Оксаро Ҳақимбегбий ва дар Китоб Ҷурабегбий, дар Даҳяк Тағой Муродбий ва дар Яккабоғ Муҳаммадраҳимбег ба ҳукумат муқаррар карданд. Ҳукумати Ошурбегбийро дар Шаҳрисабз ба ҳурмату иззат нигоҳ доштанд. Ин тоифа баъди забти вилоят дар қалъаи Ҷем асбоби мудофеа ва захираи муҳосира тайёрӣ карда, дар муҳолифат ба ҳукумати амири омода шуданд.

Амир Музаффар ба қавли Сомӣ, «барои танбех ва таъдиби аҳли бағӣ» ба Шаҳрисабз лашкар кашид. Шаҳрисабз муддати ду моҳ мавриди гулӯлаи тӯп ва тири туфанг қарор гирифт. Ҳар рӯз дастае аз муборизони кенегас аз Ҷем баромада, бо сарбозони амир ба майдони чанг даст ба гиребон шуда, каси бисёр аз тарафайн кушта мешуданд. Ба ин тариқа муддати ду моҳ чанг давом намуд. Амир Музаффар аз тӯли муҳосира дилгир шуда аз Шаҳрисабз лашкарро гирифта, ба Яккабоғ рафт².

Лашкари амир аз чаҳор ҷониб ба қалъа ҳучум намуда, каси бисёро кушта, вилоятро забт намуд. Муҳаммадраҳимбег гурехта, ба Шаҳрисабз рафт. Баъди фатҳи Яккабоғ лашкар дубора ба Шаҳрисабз ҳучум карда, онро муҳосира намуд. Вале, - чун дар ин миён, - зикр мекунад Сомӣ, - хони Хӯқанд Маллахон (1858-1862) Ӯротеппаро забт намуда, ба ҷониби Қиззах лашкар фиристода, атрофи он мулкро хароб, амвол ва ашъи мардуми он диёрро тороҷу ғорат намуд, амир Музаффар дар фикри мусолиҳа шуд³.

Амирони кенегас аз тарси ҷон Ошурбий ва Зокирбийро бо туҳфаҳои зиёд назди амир фиристода, талаби амон намуданд. Амир Музаффар бинобар тақозо ва хоҳиши вақт ба онҳо сулҳ карда, вилоятро ба онҳо гузошта, дар Яккабоғ аз худ ҳоким монда, аз

¹ Туҳфаи шохӣ. В.173а.

² Туҳфаи шохӣ. В.174 а.

³ Ҳамон ҷо. В. 174б.

Самарқанд гузашта, дар тараддуди рафтани Қиззах буд, ки Маллахон хабари вуруди лашкари Бухороро шунида, озими Хӯқанд шуд. Чун лашкари Хӯқанд ба тарафи вилояти худ баргашт, амир низ лашкарро рухсат ба ватан намуда, ба Бухоро омад. Ҳамин тавр, -менигорад Сомӣ, -чанд сол ҳокимони мазкур ва авлоди эшон дар он мулк ҳукумат карда, худсарӣ менамуданд¹.

Амир Музаффар чунин ҷангхоро бар зидди кенегаси Шаҳрисабз ва баъзе ноҳияҳои тоҷикнишини гирду атрофи он аз соли 1862 то соли 1884 давом дода, дар ин солҳо сиву ду маротиба ба он ҷониб лашкар кашид. Дар ин муддат аҳолии ин вилоят гаштаву баргашта шӯриш бардоштанд, ба ҳукумати марказӣ мутеъ нагардиданд ва сар фуруд наоварданд. Дар натиҷа дар муддати бисту ду соли лашкаркашии амир Музаффар ба Шаҳрисабзу Китоб ва дигар маҳалҳои тоҷикнишин ҳазорҳо одамони бегуноҳ аз дами теғ гузаронида шуданд.

Вазъияти сиёсӣ дар Осиёи Миёна дар арафаи забт кардани он аз тарафи Россия ғавқулода мураккаб буд. Осиёи Миёна диққати давлатҳои дар ҳамон давра пуриқтидор ва дорои мустамликаҳои бешумор, инчунин Туркияи Усмонӣ ва Эрони шоҳиро ба худ ҷалб намуда буд. Ин давлатҳо аз ибтидои асри ХҶ ба Осиёи Миёна ҳар гуна ҷосусони худро зери пардаи экспедитсия, тоҷирон, сайёҳон, сафирон, мубаллиғон мефиристанданд. Барои донишмандони роҳҳои рафтуомад онҳо маълумоти ҳақиқии Осиёи Миёнаро истифода мебарданд. Аммо Россия назар ба дигар давлатҳо барои ба даст овардани Осиёи Миёна бештар манфиатдор буд. Ин сарзамини бой ва дорои сарватҳои зерзаминии зиёд, вазъияти стратегигии мусоиди он, ки аз ин ҷо ба Ҳиндустон, Чин ва дигар мамлакатҳо роҳҳои тиҷоратӣ вучуд дошт, қайҳо боз диққати Россияро ба худ мекашид.

Кишвари ҷандпорагаштаи Осиёи Миёна диққати Англия, Туркия, Эрон ва дигар кишварҳоро низ ҷалб намуда буд. Вале назар ба дигарон ҳукумати подшоҳии рус ба ин сарзамин бештар манфиатдор буд. Зеро

¹ Ҳамон ҷо. В.175а.

Русия ба сарҳади мустамликаҳои Англия наздик мешуд ва дар он ҷойҳо нуфузи худро меафзуд. Инчунин, таваҷҷуҳи тоҷирон, сармоядорон, арбобони сиёсии рус ба Осиёи Миёна ҳамчун ба сарчашмаи арзони ашёи хоми саноатӣ ва бозори фурӯши молҳои таълимоти саноатии рус беш аз пеш зиёд мешуд.

Аз ин ҷост, ки дар чоряки якуми асри XVII таваҷҷуҳи асосии Русия ба ин сарзамин бештар гардида буд. Пётри Кабир (1682 - 1725) ба ин кишвар ду маротиба намояндагони давлатиашро фиристод. Экспедитсияи якум соли 1714 ба воситаи Кавказ, Астрахан ва Хева ба ин ҷо расид. Ин экспедитсияро хони Хева нобуд сохт. Пётр дар давраи Абулфайзхон (1711-1747) ба Бухоро бо сардории Беневини ном итолиёвӣ сафорати худро фиристод. Дар назди Беневини вазифагузошта шуда буд, ки бар зидди Хева иттифоқи ҳарбии Россия ва Аштархониёнро ташкил диҳад. Сафир дар Бухоро муддати дароз зиндагӣ карда, борҳо бо Абулфайзхон вохӯрд, вале он натиҷаи дилхоҳе надод. Мақсади дигари Россия иборат аз он буд, ки харитаи ҷойгиршавии тиллои Осиёи Миёнаро ба даст дарорад. Инкишофи муносибатҳои дипломатӣ ба пешрафти савдои байналхалқӣ роҳи васеъ кушод. Аз замони Шайбониён сар карда, муносибатҳои тиҷоратии Шарқу Ғарб инкишоф ёфт. Дар давраи Аштархониён низ он хеле боло рафт. Савдогарони бухорӣ ва хевагӣ дар шаҳрҳои рус дӯкониҳо кушоданд. Аз савдогарони Мовароуннаҳр боқ гирифта намешуд. Дар шаҳрҳои Сибир бошад нисбат ба савдогарони рус аз тоҷирони Осиёи Миёна 50 фоиз камтар боқ меситониданд. Дар навбати худ дар шаҳру деҳоти Мовароуннаҳр низ савдогарони рус ба ҳамин имтиёзҳо соҳиб буданд.

Бо рӯи қор омадани хонадони манғитиҳо муносибати Россия бо ин кишвар асосан дар давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ барқарор мегардад. Соли 1820 ба Бухоро сафорати дипломатӣ бо иштироки афсарони штаби генералӣ, аз зумраи табиатшинос Эверсман ва Пандор зери роҳбарии Негрӣ сурат мегирад. Соли 1834 шарқшинос Демезон аз

Оренбург ба Бухоро ва соли 1835 ҷосуси сиёсӣ Виткевич бо мақсади озод кардани асирони рус сафар мекунад¹. Соли 1841 хангоме, ки аванпост (дастай пешқаровул)-и англисҳо дар ҷанг бо Афғонистон, ба соҳили чапи Амударё ба Бухоро наздик мешавад, аз Россия бо даъвати амири Бухоро намояндагони илмӣ-сиёсӣ дар ҳайати муҳандиси кӯҳӣ Бутенов, шарқшинос Хаников, табиатшинос Леман фиристода мешаванд. Ин ҳайат бо номи экспедитсияи соли 1841 маълум аст, ки дар ҷодаи сиёсат ба натиҷаҳои назаррас ноил нагардид, вале аъзои он аз худ асарҳои арзишманди таърихӣ, табиӣ ва ҷуғрофӣ боқӣ гузоштанд, ки то ҳол аҳамияти илмии худро гум накардаанд².

Русҳо дар замони амир Насруллоҳ то соҳили Сирдарё омаданд, ончоро обод карда, асбобу аслиҳа ҷамъ намуданд ва то амир Насруллоҳ зинда буд, аз Сирдарё нагузаштанд.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» муносибати ин ду давлатро дар аҳди ҳукмронии амир Насруллоҳ чунин ба қалам додааст: «дар айёми давлати он подшоҳи тоҷдор (амир Насруллоҳ) аз тарафи Россия элҷӣ омада, изҳори меҳру дӯстӣ намуд. Амир сафирро чанд рӯзе меҳмондорӣ намуда, аз ҷониби худ низ сафире ба ӯ ҳамроҳ фиристод»³.

Тибқи нигоштаи Сомӣ, дар давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ ба Бухоро ворид шудани ғайримусалмон манъ ва аз Бухоро ба Россия танҳо ба шумораи маҳдуди савдогарон рафтани иҷозат буд. Аз Россия сафорате барои изҳори дӯстӣ ба Бухоро фиристода мешавад. Ҳайати сафорат хеле хуб пазиروي шуда, ки муаллифро ба ҳайрат гузоштааст, чун он замон аз ғайридин касе ҷуръати ворид шудан ба Бухоро надошт, чун пеш аз ин англисе, ки худсарона ба кишвар омад буд, ба қатл расонида шуд. Дар ҷавоб амир Насруллоҳ сафорате бо роҳбарии

¹ Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). - М.: Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука», 1983. - 143 с.

² Бутенев К. О минеральных богатствах Бухары, металлургии, монетном деле и т. п.//Горный журнал. 1842.- 4.IV, кн. X и XI. Ҳамин муаллиф: Заводское дело в Бухарии. - «Горный журнал», 1842, ч. V, кн. XI. 10; Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. - СПб,1843.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.166а.

Муллоҷон мирохур бо ҳадоёи зиёде, ки ду фил низ дохил буд, ба Россия равон мекунад. Даврони ҳукумати Насруллохро чамъбаст карда, Сомӣ кайд мекунад, ки дар ин давра «Бухоро аз русҳо танҳо улфату меҳрубониҳо дидааст»¹.

Дар тақвияти навиштаҳои Сомӣ, Аҳмади Дониш овардааст, ки хангоме амир Насруллоҳ ва баъдан амир Музаффар ба забту ғорат ва катли мардуми Ҳисори Шодмон, Кӯҳистон, Хева ва Фарғона, Шаҳрисабз, Китоб, Ёротеппаву Хучанд, Зомин, Ҷиззах, Бухорои Шарқӣ ва дигар вилояту маҳалҳо машғул буд, «Русия аз дарёи Сир таҷовуз нанамуда, лабҳои Сирро обод мекард ва кӯрғон дуруст карда, асбобу аслиҳа чамъ менамуд»².

Дар ҳамин вазъият ҳам Россия ба қудрату қувваи ҳарбии ҷангии амир Музаффар боварии калон дошт, чунки дар даврони ҳукмронии амир Насруллоҳ амирро (Насруллохро) ба ҳамаи «ҳуккому валоти диёри Туркистон қоҳири ғолиб медонист ва риояти ўро медошт»³.

Дар «Тухфаи шоҳӣ» истилои Осиёи Миёна аз ҷониби русҳо асосан, ҷанги русу Бухоро, вазъи сиёсии Хўқанд дар арафаи истилои русҳо, ҳуҷуми қўшунҳои рус ба Тошканд, Хучанд хеле муфассал тасвир ёфтааст.

Пеш аз зикри ҳаводис Сомӣ мучмалан дар бораи таърихи рус меорад, ки ба маълумоти сареҳ надоштани муаллиф далолат мекунад. Масалан, Сомӣ менависад, ки то соли 1214/1799-1800 «насрониҳои Москва» зери ҳокимияти хонҳои Қрим қарор доштанд⁴. Муаллиф дар санаи рӯйдод ва исми шахсиятҳои таърихӣ ба хатоҳои дағал роҳ медиҳад. Чунончи, менависад, ки соли 1255/1839-40 шоҳи рус Александр қарор кард, ки Туркистонро забт кунад. Кауфманро сарфармондеҳи лашкар таъин ва ба Оқмаҷит мефиристад⁵. Аз шаҳодати шоҳидон ва

¹ Ҳамон ҷо. В.166б.

² Дониш.Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.22.

³ Дониш.Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.22.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. В.186б.

⁵ Ҳамон ҷо. В.188а.

иштирокчиёни ин ҳаводис бармеояд, ки соли 1838-40 дар даврони ҳукмронии Николайи I на бо роҳбарии Кауфман, балки аз ҷониби генерал-губернатори Оренбург В.А. Перовский аввалин ҳуҷуми ҳарбии ноком ба хонии Хева ва қалъаи хӯқандии Оқмачит соли 1853 сурат гирифтааст¹.

Баъд аз ҷанги Қрим ҳукумати подшоҳӣ қомат рост карда, барои истилои Осиёи Миёна омодагӣ мегирифт. Солҳои 1862-1863 низомии рус амалиётҳои ҷосусӣ гузаронида, якҷанд истехкомҳоро забт намуданд. Сентябри соли 1864 лашкари рус дар ду фронт - аз тарафи Оренбург ва Авлиёто зери фармондеҳии генерал М.Г.Черняев ба ҳуҷуми қатъӣ гузашта, Чимкентро ишғол намуданд ва ба сӯи Тошканд равона шуданд. Вале низомии рус шикаст хӯрда, ба тарафи Чимкент ақиб нишаста, баҳори соли 1865 аз нав ба ҳуҷум гузашта, қалъаи Ниёзбекро ишғол карданд². Онҳо дар соҳили дарёи Чирчиқ истехком пайдо карда, пеши наҳри Тошкандро бастанд ва шаҳро беоб монда, муҳосира карданд. Пас аз ду ҳуҷуми қатъӣ 17 майи соли 1865 Тошканд ба дасти лашкари рус гузашт.

Вазъи хонии Хуқандро пеш аз вуруди кӯшунҳои рус тасвир карда, муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» хабар медиҳад, ки аҳолии Хуқанд дар он давра аз зулму ситами Худоёрхон ба дод омада, бар зидди ӯ бархестанд. Худоёрхон маҷбур шуд ба Бухоро паноҳ барад. Русҳо аз ин фурсат истифода бурда, соли 1288/1871-1872 Авлиёторо ишғол карданд. Сокинони шаҳр муқобилият нишон надоданд ва Авлиёто бе муҳориба ба дасти лашкари рус афтод³.

¹ Романовский Д.И. Заметки по Средне Азиатскому вопросу. - СПб, 1868. - С.29; Гребнер А.В. Осады и штурмы Средне-азиатских крепостей и населенных пунктов. - СПб, 1897. - С.27.

² Ниг: Южаков Ю.Д. Шестнадцатилетняя годовщина взятие Ташкента. - СПб: в тип. В.В. Комарова, 1881. - С.19; Пирумшоев Х., Маликов М. Россия-Таджикистан: история взаимоотношений. - С.140.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.189а.

Вале таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки полковник М.Г.Черняев бо лашкари 2500 нафара ва бо 22 тӯп мусаллаҳ, соли 1864 ба Авлиёато хучум намуда, баъди задухӯрди дусоата, онро ишғол намуд¹.

Дар хусуси ғалабаву истилои Тошканд, муаллифи асари мавриди таҳқиқ чунин менигорад, ки аҳолии Тошканд барои ёрдам ва имдод ба амири Бухоро низ мурочиат карданд. Амир доир ба ин масъала шӯро даъват намуда, қарор шуд, ки аввал ба Хӯқанд ҳаракат карда, Худоёрхонро бар тахт нишонанд². Муаллиф ҳарчанд мехоҳад қасдҳои ғасбгаронаи амиро ро рӯпӯш кунад, вале барои хонанда айён аст. Сомӣ менависад, ки амир ваъда дод, ки ба тошкандиҳо ёрдам мерасонад, ҳатто Искандархон, яке аз мулозимони худро бо зумрае сарбозон ба Тошканд мефиристонад. Аҳолии Тошканд се маротиба ба амир мурочиат намуданд ва дар охир амир лашкаре бо роҳбари Раҳмонқулбек мефиристад, вале шаҳро аллақай русҳо забт карда буданд³.

Аз адабиёти таърихӣ бармеояд, ки дар охири моҳи апрели соли 1865 баъд аз тирпарронии шиддатнок лашкари подшоҳӣ ба ишғол намудани қалъаи Ниёзбек муваффақ гардид. Ин қалъа дар соҳили дарёи Чирчиқ бино ёфта, барои мудофияи Тошканд аҳамияти калон дошт, илова бар ин, сарғаҳи оби дохили шаҳр низ дар наздикии ҳамин қалъа воқеъ шуда буд. Дар натиҷаи ҳамлаи саҳт ва ҷангҳои шадиди кӯчагӣ 15 июни соли 1865 яке аз калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна сукут кард⁴.

Дар ҳамин вазъият ҳам лашкаркашиҳоро амир Музаффар ба бисёр вилоят ва воҳаҳои Осиёи Миёна идома меод ва бисёре аз сокинони маҳалҳои гуногуни он ҷойҳоро асиру барда ва бераҳмона ғасбу ғорат мекард. Дар натиҷаи ҳамин амал мардуми аморати Бухоро ва вилояту

¹ Ниг: Пирумшоев Х., Маликов М. Россия-Таджикистан: история взаимоотношений. - С.140; Исторический очерк русской власти в Средней Азии. - С.7-8.

² Тухфаи шоҳӣ. В.1906.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.1916

⁴ Ғафуров Б.Ғ.Тоҷикон. - С.889.

кишварҳои забтгардида ба ӯ бегона гардиданд. Аз ҳамин сабаб мардуми қаламрави Тошканд ва баъзе шахру ноҳияҳои гирду атрофи он ҳангоми ҷанг ба лашкари Россия кам муқобилият нишон доданд ва он маҳалҳо ба осонӣ ба Россия пайваस्त гардиданд. Лашкари Россия «ба муддати андак ба болои Тошканд юриш карда ва ба андак таваҷҷуҳ онро мусаххар намуд»¹, -менависад Сомӣ.

Дар миёнаҳои соли 1865 амир Музаффар ба водии Фарғона лашкар кашид. Лашкари Хӯқанд, ки дар муҳорибаҳои шадид ва тӯлонӣ бо дастаҳои ҳукумати подшоҳӣ хеле заиф гардида буд, ба ҳучуми лашкари Бухоро муқовамат карда натавонист. Ин буд, ки амир Музаффар Хӯқандро нисбатан ба осонӣ забт намуда, ҳукмрони собиқи Хӯқанд-Худоёрхони ҳарис ва золими аз тарафи халқи шӯришгар рондашударо дубора ба тахти хонӣ нишонд.

Сомӣ дар асараш зикр мекунад, ки русҳо кӯшиш доштанд, ки бо Бухоро муносибати дӯстона барқарор кунанд. Бо ин мақсад назди амир сафир Чаҳор Лайло мефиристанд. Сараввал ӯро бо иззату иқром пешвоз гирифта, дар элчихона, воқеъ дар гузари Оқмаҷит ҷой доданд, вале баъд аз гузашти ду рӯз бо маслиҳати дарбориён ба маҳбас кашонданд².

Дар тақвият ба маълумоти Сомӣ, Дониш дар асари хеш чунин иброз меорад, ки «мардуми Россия..ҳарчанд қасорро барангехтанду рисола ва нома фиристанданд, маъқули умарои давлати баргаштабахти мо нашуд, ё муддаои ӯро нафаҳмиданд, ё натавонистанд, ки ба амир маъқул кунанд»³.

Дар муқобил ба ин лашкари рус ба Қиззах ҳучум намуд. Сомӣ сарлашкарони Бухороро дар ин набард, аз ҷумла Аллайёр девонбегӣ

¹ Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.22.

² Тухфаи шоҳӣ. В.1996.

³ Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - С.26.

(ҳокими Ҷротеппа), Циёнхоча туксабо (ҳокими Зомин) ва ғ. ном мебарад¹.

Муаллиф менигорад, ки ба Қиззах ҳучум намуда, русҳо амалиёти ҳарбиरो яку якбора шурӯъ накарда, дар маҳаллаи Нонсангин (як фарсах дур аз Қиззах) истехком гирифтанд. Губернатор кӯшиш намуд, ки амиро бовар кунонад, то сафири русро аз маҳбас озод намоянд, вале ҷавоби рад шунида, русҳо амалиётро оғоз намуданд, вале муқобилияти сахти бухороихоро дида, ақибнишинӣ карданд².

Ин амалиёти бесамар ва «ташаббуси» беҳуда фақат чунин натиҷае дод, ки М.Г.Черняев аз вазифа дур карда шуда, ба ҷойи ӯ Д.И.Романовский таъйин гардид. 8 майи соли 1866 губернатори ҳарбии нав дар муҳорибаи Эрҷар, дар роҳи Қиззах ва Хучанд лашкари амиро торумор намуд.

Мавриди зикр аст, ки Д.И.Романовский пас аз шикасти лашкари Бухоро ба сӯи маркази ин давлат ҳаракат накарда, ишғоли Хучанд (24 майи соли 1866), қалъаи Нов ва истехкоми Ҷротеппаро (12 октябри соли 1866) афзалтар донист. Ин қарор, зоҳиран аз он сабаб қабул карда шуд, ки ин маҳалҳо аҳамияти калони стратегии ҳарбӣ дошта, дар сарғаҳи роҳи водии Фарғона воқеъ гардида буданд. Хучанд, Ҷротеппа ва Нов аввалин шаҳрҳои асосан тоҷикнишин мебошанд, ки ба ҳайати Россия дохил шудаанд.

Аммо маълумоти Сомӣ доир ба муҳорибаи Қиззах муфассалтар ва ҷолиб аст. Тибқи нигоштаи Сомӣ, Якуббикӯли кушбегӣ ба амир масири ҳаракати лашкари русро арз кард. Амир Музаффар ҳокими Ҷротеппа Аллоҳёр девонбегӣ, ҳокими Зомин Циёнхочатуксабо бо чанд саркардаи Бухоро ба сӯи Қиззах фиристод. Онҳо дохили Қиззах шуда, дар таҳияи асбоби мудофеа шудаанд. Дар ин вақт генерал М.Г.Черняев бо лашкари худ дар мавзеи Нонсангин як фарсаҳи Қиззах омада, фаромад.

¹ Тухфаи шохӣ. В.200а.

² Ҷамон ҷо. В.2016.

Тибқи маълумоти Сомӣ, муҳосиршудагон дарвозаҳоро баста, аз болои девор аз тирандозҳо ба андохтани тиру тӯп ва туфанг шурӯъ карда, гурӯҳе аз лашкар аз барои ғорат дар атрофи лашкари русҳо муқаррар шуданд¹.

Лашкари рус Қиззахро ба нишони тупу туфанг гирифта, тирборон кард. Аз қалъа низ ба тарафи лашкари рус тӯпу туфанг кушоданд. Аз беруни қалъа сипоҳи савора аз ақибӣ русҳо расида, ба миёна гирифта, доди мардонагӣ ва муқотиларо доданд. Қиёнхоҷа туксабо бо чамъе аз сипоҳиён аз қалъа баромада, ба лашкари русҳо ҳучум овард. Аз ҳар ду ҷониб бисёр сарбозон кушта шуданд¹. Фармондеҳи лашкари русҳо дид, ки ғалаба аз ҷониби онҳо нест, ночор аз он ҷо кӯчида, ба тарафи Чаҳордара равона шуд.

Чун лашкари Россия аз Қиззах бенасиб ва шикастхӯрда рафт, дар лаби Сирдарё дар мавзеи Чанос ва Чаҳордара лашкари бисёр ва тӯпу тӯпхонаи бешумор чамъ карда, омодаи ҷангу пайкор шуд.

Дар ин вақт дар Бухоро донишҷӯёни мадорис дар ҳар ҷо чамъ омада, мардумро ба ғазо далолат карда, эҷоди балво намуданд².

Аз ҷумлаи аҳли ғавғо ва сабагори балворо Сомӣ, Эшон Мулло Акрамхоҷаи Хӯқандӣ ва Мулло Яъқуби Хатлониро ном мебарад, ки «сурати масъалаи фарзияти чиҳод ва нафири оммро ба хатти хуб навишта, мӯҳр кунонида, баъд аз мӯҳр кардани уламо, он фатворо дар назди Эшон Султонхоҷа Аълами Бухорои шариф оварданд, ки мӯҳр кунанд. Эшон узре баён карда, дар мӯҳр кардан таваққуф кард, вале муллоёни мазкур ҳучум карда, мӯҳри аъламо ба зӯр гирифта, дар он фатво пахш карда, аз он ҷо баромада, бо чамъияти зиёде ба Регистон омада, дарвозаи арки олиро гирифта, алчиҳод, алчиҳод гуфта, ғавғо бардоштанд»³.

¹Тухфаи шоҳӣ. В.199а.

¹Ҳамон ҷо. В.200б.

²Тухфаи шоҳӣ. В.201а.

³. Ҳамон ҷо. В.202а.

Амир Музаффар барои фурӯнишонидани ошӯб Сулаймонхочаро мефиристад. Бино ба ахбори Сомӣ: «Сулаймонхоча чанде аз бузургтарини эшонро мухотаб сохта, гуфт: «Эй ёрон, оре чиход фарз, лекин амри муҳориба бо насоро кори сахл ва сарсарӣ нест. Ин хасм кавӣ ва душмани зӯр мебошад. Дар мудофеа бо ӯ асбобу олоти бисёр даркор, то аз ухдаи дафъи он муяссар ояд. Шумо пой дар доман кашида, дар таҳияи олоти ҳарбия шуда, фурсат диҳед, ки чаноби олиҳазрат асбоб ва яроқи сипоҳро тайёр карда, бо сарришта ва саранҷом аз барои чиход саворӣ намоянд. Муллоён ба муҷарради шунидани ин сухан, якбора ба сари ӯ шӯрида, аз чаҳор тараф бар сари ӯ рехта, ӯро ба таҳти чӯбу мушт гирифтанд. Сулаймонхоча ба ҳазор машаққат гурехта, худро ба дарвозаи арки олий расонид. Муллоён ба арк баромаданӣ шуданд»¹. Амир Музаффар ночор онҳоро тасаллӣ дода, ба ҳозир кардани лашкар фармон дод. Амир дар рӯзи ваъдашуда бо уламо, сипоҳиён ва муллоёни аҳли балво ба тарафи Самарқанд равона шуданд. Чунин як лашкари бешуморе гирди ҳам омада буд, ки менигорад, Сомӣ, «дар азминаи солифа дар ҳеч маврид ин тарика лашкари бешумор ва асбоби мудофеа аз Бухоро мураттаб ва омода нашуда»².

Аз ҳар вилоят «муҷоҳидини ғазоталаб расида», баъд аз чамъ шудани мардум, аз Қиззах, ба мавзеи Сисикӯл ва Эрҷар наздикии Сирдарё лашкаргоҳ сохтанд. Аз барои эҳтиёт атрофи лашкарро хандак канонида, тӯпхонаҳо бароварда, истехкомҳо сохтанд. Муллоёни ғазоталаб аз «камоли ғайрат як фарсах аз лашкар пештар рафта, дар роҳи омади кӯшуни ҳукумати подшоҳӣ шипанг бардошта, ҳар кадом дар шинак ҳафрае аз барои қабри худ канда намуданд, ки дар шинаки худ истода, ҷонфишонӣ карда, агар шаҳодат ёбанд дар ҳафраи мазкур мадфун бошанд»³.

¹ Ҳамон ҷо. В.203б.

² Тухфаи шохӣ. В.202а.

³ Ҳамон ҷо. В. 203.

Лашкари рус тахминан ду ҳазор нафар ва бо ду зарби тӯп омодаи чанг гардид. Мардуми ўзбакияи ин диёр аз ин қоида ва қонун беҳабар ва дар умрҳо инчунин душмани қавиро надида буданд, ба мучарради шунидани садои тӯп аз чаҳор тараф асп монда ба наздики сафи рус расида, милтиқҳои худро нишон дода, ба тарафи рус ҳолӣ карданд. Генерал Д.И.Романовский фармон дод, ки даҳони тӯпҳои оташборро ба тарафи онҳо ҳолӣ кунанд. Каси бисёр кушта, боқимонда аз он ҳафраҳои кандаи худ баромада, рӯ ба гурез ниҳоданд.

Дар ин вақт Абдулкаримбӣ девонбегӣ, ки ба ҳайси сардори лашкар буд, гурехта омада, ба амир Музаффар гуфт, ки дигар ҷойи ист нест. Муҳаммадшакурбий инок ба арз расонид, ки «аслан аз ҷо ҷунбидан салоҳ нест, ниҳоят шикасте шуда, таъомули насоро нест, ки лашкари гурехтаро таъқиб кунанд ё дар болои лашкаргоҳ пахш карда ояд. Аммо девонбегии мазкур ба ҳоли ҷаноби олий намонда, ба аспсавори давлат савор кунонида, ҷамеи асосии салтанат ва хазинаро бесоҳиб гузошта, роҳи Зомин пеш гирифта, равона шуданд»¹.

Ҳамин тавр, аввалин шикасти лашкари амир Музаффар аз Россия соли 1866 дар наздикии Эрҷар сурат гирифт. 20 майи соли 1866 генерал Д.И. Романовский бо лашкари 2 ҳазор нафара дар Эрҷар, соҳили чапи Сирдарё аввалин зарба ҳалқунандаро ба лашкари амир Музаффар ворид намуд, ки лашкари амир бошишгоҳи ҳарбӣ, лавозимоти ҷангӣ ва хаймаи гаронбаҳоро ба тамом гузошта, рӯ ба фирор оварданд.

Баъди ин мағлубият лашкари Россия шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппаро ишғол кард. Чанде баъд ҷун амир Музаффар озими тасарруфи Хӯқанд шуда, русҳо ба Тошканд ҳамла бурданд.

Аҳмад Маҳдуми Дониш, роҷеъ ба муҳорибаи Эрҷар гузориши муфассал дорад: «Дар айёме ки амир азимати сафари Хӯқанд дошт, муҳаррири сутур, бинобар муҳимме дар урдуи султони буд. Умаро барои маслиҳат ба хузури амир мерафтанд. Баъд аз итмоми маҷлис яке

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.205а.

аз вузаро берун шуд. Ман аз муҳовироти маҷлис пурсидам, гуфт: «Баъзе аз умаро саворӣ болои Тошкандро тарҷеҳ намуда, арз карданд марзои амир наҷфтода фармуд, ки болои Тошканд он ки ғалаба овардааст навкаре аз аскарӣ Россия аст, маро ору нанг меояд, ки ба як навкари ӯ муқобил шавам. Ман агар саворӣ кунам, рост болои Москва меравам»¹.

Мағлубияти сипоҳи Бухоро дар Эрҷар аз ҷониби генерал Д.И.Романовский хеле мухтасар арзёбӣ шуда, аз нуқтаи назари шахси ғолиб онро «вобаста ба хоҳиши аҳолии маҳаллӣ» гуфтааст².

Сомӣ менигорад, ки амир Музаффар шабро дар Зомин рӯз карда, ҷониби Қиззах рӯ овард. Дар Қиззах Аллоҳёр девонбегии манғитро ба ҷойи Яъқуббӣ қӯшбегӣ ҳоким карда, қушбегии мазкурро дар Қурғон ҳоким таъйин намуданд. Дар Қиззах навкарияти Панҷакент, Самарқанд ва Ургутро дар ҳолати ҳучум гузошта, дигар сипоҳиёро рухсат ба зодгоҳ дода, худ ба Самарқанд омад³.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ» равиши минбаъдаи ҳодисаро чунин шарҳ медиҳад, ки чун фармондеҳи лашкари русҳо дид, ки дар лашкаргоҳи бузург касе намонда, ҳама роҳи фирор пеш гирифтанд, пас ба хотирҷамъӣ дар лашкаргоҳ омада, ҷамъи асбоб, тӯпу милтиқ, хайма ва чизҳои мондагиро мутасарриф шуда, аҳволи беҳамиятии вилоятро донист ва дандони тамаъ дар гирифтани мамолики ислом маҳкам сохта, ҷониби Қиззах ҳаракат намуданд»⁴.

Тибқи нигоштаи Сомӣ, амир Музаффар ашрофи муқтадир, аз қабили Баҳодурбегбӣ парвонаҷӣ, Яъқуббӣ қушбегӣ, Муҳаммадхусайнбӣ, Циёнхоҷа туқсабо, Искандархони генерал ва чанде дигар аз саркардагонро бо сипоҳи бисёр барои Ҳимояи Қиззах, ба кӯмаки ҳокими он Аллоҳёр девонбегӣ мефиристонанд⁵.

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз салтанати хонадони манғития. - С.40.

² Романовский Д.И.Заметки по среднеазиатскому вопросу. - С.98.

³ Тухфаи шоҳӣ. В.206 а.

⁴ Ҳамон ҷо. В.207 а.

⁵ Ҳамон ҷо. В.208б.

Абдуссатторбий иноқ бо сипоҳи кунғирот, ки аз ҷониби Хазар омад, ӯро низ ба Қиззах фиристоданд. Амирони мазкур хама дар Қиззах якҷоя шуданд. Искандархони генерал, ки марди чангдидаи таҷрибакор буд, ба амирон гуфт, ки бо ин душман дар қалъа чанг кардан хатост. Салоҳ он аст, ки ба қадри зарур дар қалъа одам гузошта, дигар лашкарро ба берун бароранд ва дар вақти муҳосираи русҳо аз ақиб расида, «ба муқобала кӯшанд то, ки халал дар бунёди азимати ӯ роҳ ёбад»¹.

Дигар саркардагон пешниҳоди ӯро нарасониданд, гуфтанд, ки ба ин лашкар эътимод нест, агар инҳоро аз қалъа берун барорем, роҳи фирор хоҳанд кард. Генерал гуфт: «Пас бо лашкаре, ки эътимодно нашояд ва дар чанг наояд, ба кадом умед қалъадорӣ мекунад. Ба ин мардуми пароканда, муқоталаи душмани қавиро камар бастан, аз нишони хирадмандӣ нест, аз роҳи тадбир бояд, ки ба мусолиҳа кӯшида, роҳи мусоламат пеш гиред». Онҳо аз ин суханҳои ӯ бадгумонӣ карда, гуфтанд, ки ӯ хайрхоҳи губернатор буда, пинҳонӣ бо ӯ алоқа дорад. Боз генерал гуфт: «Акнун, ки қавли маро намекунад, боре як дарвозаро хокрез накарда, кушода гузоред, агар Худо накарда қазияи макрӯхе пеш ояд, лашкарро роҳи берун баромадан бошад»².

Сипоҳиёни рус ин дафъа аз роҳи Чаҳордара ба тараф Қиззах равона шуда, онро ба муҳосира гирифтанд. Генерал Д. И. Романовский ба амирони дар муҳосира буда нома фиристод, ки «кор аз мадоро гузашта, бояд, ки аз қалъа баромада, ба майдон ҳарб кунед. Ман як соат бо шумо чанг дорам, дар он соат кадоме, ки ғолиб ояд, лашкари мағлубро роҳи фироре бошад»³.

Сомӣ, ки худ шоҳиди ин воқеа буд, менигорад, ки «губернатор лашкари худро амр ба муҳосира карда, худ бо тўпхонаи оташбор аз дарвозаи раборт дар бозорҷой омада, шинак бардошт. Он шаб дар

¹ Ҳамон ҷо. В. 208а.

² Тухфаи шоҳӣ. В. 208б.

³ Ҳамон ҷо. В. 209б.

шинак оромида истод. Аввали пагоҳи шанбе лашкари худро ба андохтани тӯпу туфанг маъмур сохт. Чунон тирборон кард, ки дар баҳорон жола чунон борад. Бо вучуди инчунин тирборон дар он рӯз аз аҳли ислом аҳаде ярадор нашуда, асбе ҳам ба тир напарид»¹.

Лашкари Россия рӯзи ҳаштум тӯпҳои қалъашиканро истифода карданд. «Дар фурсати як соат аз он чунон девори маҳкам миқдори ду сад газро андохта ба хок баробар карданд. Лашкари насоро якбора давонида, аз раҳна ба қалъа даромаданд ва шамшерҳоро кашида ба мардум рӯй оварданд. Ба мучарради духули насоро, ҳар кас ба сари худ шуда, ба ҳар ҷониб гурехта, як нафар ба ҷониби куффор ҳамла накард. Бо вучуди маҳкам будани дарвоза ва роҳ фирор набудан ба дарвозахонаҳо болои ҳам хазида, дар ихтифо кӯшиданд. Кадомеро, ки чашм ба насоро афтод, аз тарс сар дар бағали они дигар мехазид. Бо вучуди шамшеру соф дар даст доштан, ба рус кор нафармуда дар замин меандохтанд»².

Пас аз тасарруфи қалъа ғолибон даст ба қатлу куштор заданд. Аллоҳёр девонбеги манғит, Абдуссатторбий итоқ, Одилбий додхоҳи хитойӣ, Искандархони афғон, Муҳаммадхусайнбий ва Абдулхолиқбий ва Утқурбекбий ва Абдушшуқурбий ва Циёнхоча туксабо ва дигар фармондеҳон ва сардорон кушта шуданд³.

Шикасти амир Музаффар аз ҷониби лашкари Россияро Аҳмади Дониш чунин тавсиф мекунад: «куштор ва тирандозии (русҳо) ҳамаи ихтиёриёнро ба дарвозаҳои шаҳр бурданд, ки онҳо худашон баста буданд ва заминро пӯшониданд ... Ва онҳо часорате надоштанд, ки ба қафо нигаранд, онҳо гумон карданд, ки онҳоро якчанд ҳазор нафари рус таъқиб мекунанд, ва танҳо чанде аз онҳо ба девор афтиданд, ба поён афтоданд ва дасту пойҳояшон шикастаанд ва сипас афтиданд ва то Самарқанд расида, дар бораи рӯйдодҳои мудҳиш суҳбат карданд, ки

¹ Ҳамон ҷо. В.212б.

² Тухфаи шоҳӣ. В.213 б.

³ Ҳамон ҷо. В.214 а.

барои наслҳояшон намуна буд... Ҳеч кас дар бораи ҳолати душман намедонист ва агар ӯ дар бораи он шунид, бовар намекард»¹. Тибқи гуфтаҳои муаллиф, вақте Қиззахро лашкари Россия ишғол кард, аз муҳофизони шаҳр теъдоди хеле кам боқӣ монда буданд.

Ин воқеаро ба таври муфассал М.А. Терентев баён кардааст, ки 11 октябри соли 1866, Қиззах ба муҳосираи дастаи низомиёни Россия таҳти фармони генерал Д.И.Романовский, ки шумораи онҳо ду ҳазор нафарро ташкил меод. М.А.Терентев менависад: «Се дарвозаи шаҳр - Самарқанд, Ҷротеппа ва Қамиш-Қўрғон ё Тошканд комилан хароб карда шуданд, то гарнизон ҳар гуна роҳи бозгаштро қатъ кунад, зеро, мувофиқи фармони амир, шаҳр то охир бояд муҳофизат шавад»².

М.А. Терентев шаҳодат медиҳад, ки аз 11000 одамоне, ки шаҳрро Ҳимоя карданд, танҳо 2000 нафарашон низомиёни касбӣ буданд, тақрибан 6000 нафар кушта шуданд. Иштирокчии дигари ҷанги Қиззах, полковник М.А. Зиновев низ ба талафоти азими бухориҳо ишора мекунад³.

Бинобар шаҳодати Сомӣ, амир Музаффар лашкари рус ва қудрати онро дар ҳадди ҳокимони маҳалии Мовароуннаҳр пиндошта, нодида гирифт, ки дар натиҷа русҳо ба Тошканд ҳамла карда, онро ишғол карданд. Он гоҳ ба Қиззах ҳамла бурда, онро тасхир карда, бисёре аз мардумони онро ба қатл расониданд. «Ба тавре ки қатли омм се соат ба тӯл анҷомид»⁴.

Аҳмади Дониш сабаби дар набарди моҳи октябри соли 1866 шикаст хӯрдани лашкари Бухороро дар он мебинад, ки: мардуми амир ба корҳои низомӣ омӯзонида нашуданд ва онҳо фикр мекарданд, ки ҷанг алайҳи русҳо ҷуз аспдавонӣ нест. Сарбозон алайҳи русҳо ҷанг кардан намехостанд, зеро онҳо музди ночизе мегирифтанд ва ба онҳо

¹ Ҳамон ҷо. В.2166.

² Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. т. 1-3. - СПб. - С. 373.

³ Зиновьев Н. Осада Ура-Тюбе и Джизага. – «Русский вестник», 1868, № 3-6. - С. 132.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. В.261.

фармондеҳони беҳирад ва тарсончак роҳбарӣ мекарданд»¹. Худи амир ба лаззатҳои хайма андармон, дар бораи ҷанг фикр намекард.

Муаллифи «Тухфаи шоҳӣ», менависад, ки Музаффар мондан дар Самарқандро ҷоиз надониста, Шерали иноқро барои ҳалу ақди умур дар Самарқанд гузошт ва ба ҳокимияти он ноҳия мансуб кард, аммо мардуми Самарқанд аз ҳукумати ӯ норозӣ ва хостори барканории ӯ шуданд. Ба ҳамин сабаб баъзе аз касон Орифбий ва Муъминҷон ба губернатор нома навишта ва ӯро барои ишғоли вилояти Самарқанд умедвор карданд.

Дар ин байн баъзе муллоёни мутаассиб дар Самарқанд фармони ҷиход дода, шӯриш барпо карданд. Шерали иноқ барои хомӯш кардани оташи ин амир чанд тан аз шахсони маъруф аз ҷумла Раҳмутуллоҳоча Авроқ Маҳдуми Аъзам, Хоҷа Судур Аҳрорӣ ва Муъминбеғ туқсабо оқсақоли кулли Самарқандро ба мадрасаи Тиллокорӣ, ки маҳалли таҷаммуи онон буд, фиристод². Чун онҳо Муъминбеғро ба қатл расониданд, Шерали иноқ ба қатли муллоён фармон дод, зеро онҳоро муҳаррики асосии ҷанг медонист. Фақеҳони Самарқанд аз ин иқдоми вай ранҷидахотир шуда, ба «ҳимояти дин марду зан бо аскарӣ дохили Самарқанд ба ҷанг пардохта, ба тавре ки ҷӯйи хун дар кӯчаҳо равон шуд»³.

Ин воқеа сабаб шуд, то русҳо ба тарафи Самарқанд омада, ба фикри тасхири он ҷо афтоданд. Сомӣ, ки дар ин айём назди сараскар маъмури навиштани вақоеи лашкар буд, менависад: «чун назми лашкар ба ҳам хӯрд ва пароканда шуданд, ман аз бими ҷон гурехта ва дар манзили мулло Камолиддини кузфалак, ки он ҳангом муфтии Самарқанд буданд, паноҳ гирифтам»⁴.

Пас аз забти Ҷиззах аз ҷониби лашкари Россия амир Музаффар ба Бухоро рафт ва ҷуръат накард, ки дар Самарқанд бимонад. Аҳмади

¹ Аҳмад Дониш. Рисола ё мухтасаре аз салтанати хонадони манғития. - С.49.

² Тухфаи шоҳӣ в.197а.

³ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз салтанати хонадони манғития. - С.56.

⁴ Тухфаи шоҳӣ. - С.202.

Дониш менависад: «Олимон ва уламо бори дигар дар маҷлиси умум садо доданд ва мардуми зиёде аз муллоҳо ва шарикон, ки дар бораи ҳолати асли тасаввурот надоранд, боз дар Самарқанд чамъ шуданд. Инак Шералӣ, ки ҳокими Самарқанд таъйин шуд, фармони куштани ин ихтиёриёнро дод»¹. Ӯ фармоиши худро бо он далел овард, ки муллоҳо бо сабаби муноқишаву шӯришҳои онҳо гунаҳкорони хунрезӣ шуданд. Аз ин рӯ, одамон танҳо пас аз иҷрои он амр ором мешаванд. Дар Самарқанд ошӯбҳо бо душвориҳои саҳт хомӯш шуданд.

Ҳамлаи лашкари русҳо ба Самарқанд шурӯъ шуд ва 2 майи соли 1868 бидуни муқовимат шаҳр таслим шуд. Дар шаҳри забтшуда, нирӯҳои Русия тақрибан 10 ҳазор ғуломро озод карданд, ки қисми зиёди онҳо русҳо буданд. Кауфман 16 майи соли 1868 Каттақӯрғонро забт кард. Дар ҳамин ҳол, амири Шаҳрисабз бо лашкари 20 ҳазор нафара артиши гарнизони русро дар Самарқанд муҳосира кард. Гарнизон дар ҳолати вазнин қарор дошт. Кауфман маҷбур шуд, ки ҳамла ба Бухороро боздорад ва ба Самарқанд баргардад, то муҳосираро бардорад. 2 июни соли 1868, дар баландиҳои Зирабулок, дар байни Каттақӯрғон ва Бухоро, дар байни лашкари Россия ва Бухоро ҷанги ҳалқунанда баргузор шуд, ки дар натиҷа амир Музаффар шикаст хӯрд ва маҷбур шуд, ки бо К.П.Кауфман сулҳ бандад.

Бад-ин тартиб сипоҳи амир Музаффар аз лашкари Россия шикаст хӯрд. Сабаби он аввалан, он чи ки зарур буд, ба сипоҳ намерасид, дувум ашхоси дур аз сипоҳдорӣ ба сипоҳ фармофармо буданд, сеюм иттилои кофӣ аз вазъи низомии русҳо надоштанд, агар ҳам медонистанд бовар намекарданд, зеро қавои нерӯи русҳоро дар ҳадди мардуми ўзбек медонистанд ва ҷанг бо ононро дар ҳадди ҷанг бо ўзбекон талаққӣ мекарданд; чорум, фармондеҳи лоиқ, ки битавонад сипоҳиёнро ба идомаи мубориза ташвиқ намояд, ҳатто ба

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз салтанати хонадони манғития. - С.58.

онон ваъдаи зару динор диҳад, вучуд надошт. Муҳимтар аз ҳама худи амир Музаффар ҳам лашкари русро нодида мегирифт ва тасаввур мекард, ҳатман метавонад онҳоро шикаст диҳад.

Гувоҳи ин муддао, гузорише аст, ки Аҳмади Дониш меорад: Ба ҳар ҳол муддати ду моҳ камобеш ба лаби дарёи Сирдарё рафтанд ва дар Сисикӯл нузул карданд. Дар ҳамин чо теъдоде аз аскарӣ аз набард пушаймон шуда ба фикри гурез афтоданд. Аз сӯи дигар мардumi Россия низ ҳаросон ва розӣ ба мусолиҳа буданд; чун сатвати темурӣ ва шавкати сипоҳи ўзбек дар дафотири онон марқум аст. Чун диданд сипоҳе бо онон ҳама нафар мисли муру малах ҳамаҷоро фаро гирифта, аз тарси ин ки чашмзахме ба онҳо расад, рисола ва нома фиристода ва тақозои сулҳ карданд, ки мақбули умаро ва амир Музаффар наяфтод. Дар ҳар ҳол чанг даргирифт. Сипоҳиёни рус худуди 1500 нафар то 2000 нафар буданд. Амир Музаффар худ машғули бозии шатранҷ буд ва мураттабан ба пешхидматони худ дастур медод, ки ба Салимбий - амири тўпхона ва Шералӣ иноқ - амири аскар бигӯед муроқиб бошанд то хазинаи рус ба дасти навқария талаф нашавад. Бисёр мардumi Россияро накушта, зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо баъд хидмат кунанд. Яҳёхоҷаи туркмон ҳам мураттабан фазоили чиҳодро ба халқ талқин кунад, ғофил аз он ки сипоҳи Россия то ҳамла кард, аскарӣи амир Музаффар фирор карданд ва амир Музаффар худ гурехт»¹.

Шикасти дувум аз Россия баъд аз тасарруфи Самарқанд, дар Зирабулоқ рух дод. Бинобар ин амир Музаффар бо таваҷҷуҳ бо авзое ки пеш омада буд, тасмим гирифт, бо русҳо сулҳ кунад ва бо онон хироҷ бипардозад, то Бухоро ба дасти онон наяфтад. Ба гуфтаи Дониш, ҳайатеро ҳамроҳи фарзанди худ амир Абдулаҳад дар мақоми сафорат ба дарбори Русия фиристод, ки Аҳмади Дониш низ чузви онон буд, аммо сафири Бухоро надониста, муҷиботи ранҷиши шоҳи

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз салтанати хонадони манғития. - С.45,47,56.

Русияро фароҳам оварда, хостори бозгардонидани вилояти Самарқанд, Қиззах ва Тошканд шуд.

Рафтани амир Абдулаҳад, валиаҳд ва фарзанди амир Музаффар ва чанд тан аз умаро чун Раҳматуллоҳбӣи додхоҳ ва хоҷӣ Абдулфайз хоҷаи Уроқро ҷихати таҳнияти ҷулуси подшоҳи нави Русия барои оромиши хотири русҳо буд¹.

Ба ҳар тартиб аз ин ҳангом, ки русҳо ба Бухоро ва Самарқанд ва Хӯқанд тасаллут ёфтанд, дар воқеъ амири Бухоро дастнишондаи Россия шуд. Амир Музаффар соли 1885 вафот карда ва писари бузургаш Абдулаҳад дар ҳамон сол ба тахти аморати Бухоро нишаст. Шоҳи рус барои вай номаи таҳният навишт ва ҳамроҳи сафири худ назди ӯ фиристод. Амир Абдулаҳад аз авоили ҷавонӣ майли зиёде ба ислоҳоти мамлакат дошт. Ӯ дар ҷашни ҷулуси Александр Николаи II ҳамроҳи Бустони Бухорӣ ба Москва рафт. Ба гуфтаи Бустони Бухорӣ ошуб ва фитна дар даврони ҳукмронии ӯ раҳт барбаст ва давлати Россия равияи дӯстӣ ва иттиҳодно пеша кард. Иқдоми нави амир Абдулаҳад дар тавсияи тичорат, санъат, роҳи оҳан, телеграф вайро назирони амирони манғити гузашта маъруфтар сохт. Ӯ барои таҳкими равобити дӯстӣ бо Россия аз ҳукумати Санкт-Петербург дархост кард то як шубҳаи сиёсии рус дар Бухоро таъсис дода шавад. Амир Абдулаҳад табъи шеър низ дошт ва «Оҷиз» таҳаллус мекард, ба мусиқӣ ҳам алоқаманд буд ва танбӯр менавохт. Ӯ пас аз 26 соли ҳукумат дар 53 солагӣ даргузашт.

Ба ҳайси хулосаи зербоб овардани андешаи полковники штаби генералии рус А.О.Костенко дар бобати шикасти лашкари амир аз аҳамият холи нест. Ӯ чунин изҳор кардааст, ки «қӯшунҳои маҳаллӣ ба ҳайси як камбудии ҷиддие, ки шомили ҳолашон буд, яъне набудани интизом, бо вучуди доштани аслиҳаи мукаммали ҷаҳонӣ

¹ Тухфаи шоҳӣ. В.256а.

бар зидди рақибони аврупоии хеш истодагарӣ карда наметавонистанд»¹. Дар тақвияти гуфтаҳои худ А.О. Костенко хабар медиҳад, ки генерал-адъютант фон Кауфман ҳамзамон ба ин кишвар дохил шудан, ба пайғирӣ ва роҳандозӣ кардани масоили баланд бардоштани савияи фикрӣ ва сатҳи ахлоқии лашкари рус дар Осиёи Миёна пардохта, ба кушодани китобхонаҳои маҳаллӣ, таъсис додани гарнизонҳои ҳарбӣ, ҷалб кардани оилаҳои ҳарбиён мусоидат намуд ва аз соли 1876 бо қарори шӯрои ҳарбӣ ба ҳарбиён додани спиртро манъ кард².

Баъди шикасти назди Зирабулоқ муборизаи минбаъдаи амир Музаффар бо лашкари рус беақлона буд. Амир Музаффар метавонист аз пойтахти худ шаҳри Бухоро ҳам маҳрум шавад. Бинобар ин амир ба бастани сулҳ розӣ шуд.

23 июни соли 1868 дар байни Россия ва Бухоро шартнома баста шуд, ки мувофиқи он ҳамаи заминҳои лашкари рус забткарда, яъне Зирабулоқ, Каттақӯрғон, Самарқанд, Ургут, Панҷакент, Қиззах, Ўротеппа ва Хучанд ба итоати Россия гузаштанд, ки пеш аз ин ба ҳайати аморати Бухоро дохил мешуданд. Шартнома амири Бухороро протекторати империяи Россия гардонд, ҳукумати амир дигар ҳуқуқ надошт, ки бо давлатҳои хориҷӣ мустақилона робита кунад.

Савдогарони рус дар сарзамини аморати Бухоро ҳуқуқи озодона савдо карданро ба даст дароварданд. Амири Бухоро ӯҳдадор шуд, ки ба Россия ба маблағи 500 ҳазор сум товони ҷанг диҳад. Мувофиқи шартнома савдогарони рус ва соҳибони корхонаҳо метавонистанд дар кадом шаҳру деҳае набошад, ширкатҳои худро таъсис бидиҳанд.

¹ Туркестанский край. Опыт военного-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Материалы для географии и статистики России. Т. III. с двумя чертежами. Составитель полковник генеральном штаба А.О.Костенко. - С.Петербург, 1880. - С.232.

² Туркестанский край. - С. 261-262.

Мувофиқи шартнома дар каламрави аморати Бухоро гуломдорӣ ва асирфурушӣ барҳам хӯрд. Дар натиҷа танҳо дар округи Самарқанд зиёда аз 10 ҳазор гуломон озод шуданд.

Ҳукумати подшоҳӣ бо шартномаҳои худ хонигариҳои Ҳуқанду Бухороро тобеи Россия гардонид ва Россия мавқеи худро дар заминҳои истилокардааш мустаҳкам намуд.

Ҳукумати подшоҳӣ ба ҳуқуқи аз хоки аморат гузаронидани хатти телеграф, ташкили почта, киштиронӣ дар дарёи Ому соҳиб шуд, амир бошад, таъмини сохтмони бандарҳо ва посбонӣ кардани онҳоро ба уҳда гирифт. Ба соҳибкорони давлати Рус имкон дода шуд, дар ҳудуди аморат молу мулки ғайримутаҳаррика ба даст дароваранд; фуқарои Бухоро низ дар навбати худ ҳамин гуна ҳуқуқро нисбат ба Россия соҳиб шуданд. Ба савдогарони рус барои озодона тиҷорат кардан дар ҳудуди аморат иҷозат дода шуд, илова бар ин, муқаррар гардид, ки аз моли онҳо на бояд бештар аз 2,5% боч ситонда шавад.

Хулоса, новобаста ба муносибати рақибонаи Мирзо Абдулазими Сомӣ нисбат ба русҳо ҳамчун истилогарон, ӯ дар таълифоти худ пайваستا ба кӯшиши артиши рус, ки мехост зимни истилои хонигарӣ бештар роҳи осоишта ва бе талафоти ҷониرو пайдо намоянд, зиёдтар тавачҷуҳ кардааст.

Ҳамин тавр, дар асари “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ рафти истилои Осиёи Миёна аз ҷониби русҳо, ҷанги русу Бухоро (1866-1868), махсусан муҳорибаҳои Қиззах, Самарқанд, Чӯпонато, Каттақўрғон, вазъи сиёсии Ҳуқанд дар арафаи истилои русҳо, ҳучуми лашкари рус ба Тошканд, Хучанд ба таври хеле муфассал тасвир ёфтааст. Аммо, ба андешаи муаллиф сабабҳои асосии шикасти сипоҳиёни амир дар парокандагии лашкар, фирори ҳокимон аз майдони ҷанг, сари таъзим фуруд овардани сарварони қabilaҳо ба русҳо, ғазавоти муллоҳо маҳфуз мебошад. Ҳамзамон

Мирзо Абдулазими Сомӣ доир ба шартномаи Ширинхотун-Зирабулоқ ва муайян кардани хатти сарҳади байни ду давлат – Бухорою Россия низ бештар диққат додааст.

ХУЛОСА

1.Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Мирзо Абдулазими Сомӣ муншӣ, хаттот, воқеанигор ва муаррихи даврони манғития ба шумор рафта, шоҳиди бевоситаи ҳама гуна ҳаводиси таърихӣ-сиёсӣ ва иҷтимоӣ буда, онро дар асараш «Тухфаи шоҳӣ» ба таври муфассал инъикос намудааст.

Сомӣ асосан муншии дарбори амир Музаффар, воқеанигори расмӣ ӯ буда, дар ҳама сафарҳо ва ҷангу лашкаркашиҳо амиро хамроҳӣ мекард ва оқибат дар замони ҳукумати амир Абдулахад бо сабаби фош гуфтани беадолатиҳои амиру атрофиёнаш аз дарбор ронда шуд. Вале бо вучуди аз дарбор ронда шудан, дар дами пирӣ азобу уқубати факро чашидан, даст ба таълифи асари «Тухфаи шоҳӣ» зад. Сабаби чунин иқдомро пеша кардани худро Сомӣ аз лутфу марҳамати беандоза бархӯрдор ва шукргузор будан аз ин хонадон, алалхусус дар замони ҳукмронии амир Музаффар нисбат медиҳад. Вале бояд қайд кард, ки бо вучуди дар ин рӯҳия эҷод шудани асар «Тухфаи шоҳӣ» бо ҷандин далелҳо арзиш ва қиммати илмӣ худро, ҳамчун манобеи инъикоскунандаи таърихи аморати Бухоро дар замони ҳукмронии амирони манғит гум намекунад:

1. Сомӣ инъикоси воқеаҳо на аз хонадони манғит, балки аз даврони ҳукмронии Убайдуллоҳон ва муборизаи ӯ бо ҳокими Балх Муҳаммад Муқимхон оғоз мекунад. Тибқи ақидаи муаллифи асар таназули давлати Аштархониён ва ба сари қудрат омадани ашрофи маҳаллӣ дар Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии Субҳонқулихон ва Убайдуллоҳон сурат гирифт. Бо сабаби бадқирдорӣ ва ба шаробнӯшию фосиқӣ банд будани Абулфайзхон «амрҳояш берун аз остонаи қаср эътибор надоштанд». Муҳочирати оммавии қипчоқҳо аз Миёнкол ба Самарқанду Қаршӣ, ҳамлаҳои пайдарпайи бодиянишинони қазоқ ба водии Зарафшон, қабилаҳои қарақалпоқ,

хитой-кипчоқҳо ба Бухоро ва Самарқанд сабаби барангехтани ошӯб, бухрони иқтисодӣ ва қашшоқӣ дар кишвар гардид. Аз ин вазъият истифода бурда, аъёну ашрофи қабилаҳои манғит нуфузи худро дар доираҳои ҳукмрон пурзӯр намуданд. Сомӣ алалхусус ба Муҳаммадҳақимбий ва писараш Муҳаммадраҳимбий тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, онҳоро шахсони дурандеш, бозаковат ва хушёр васф карда, нуфуз ва эътибори хонадони манғитро дар замони давлати ин ҳар ду медонад [2-М].

2. Сомӣ дар асари худ дар бораи усули идоракунии ҳар як амири сулола, ҳамчунин оид ба вазъи иҷтимоӣ-сиёсии аморати Бухоро, тарзи интиҳоби маъмуриин ба вазифаҳои давлатӣ, сарфароз кардан ба дараҷаҳо маълумоти муфассал медиҳад. Хусусан, дар бораи тарзи идораи давлатии амир Шохмурод, амир Ҳайдар ва амир Музаффар назари мусбӣ дошта, онҳоро то ҳаде адлпарвар тасвир мекунад. Зеро ин амирон бо баъзе нақшаҳои пешгирифтаи худ, алалхусус ба низом даровардани ситонидани андозу хироч ба дигар аҳли табақот сабуқӣ оварданд. Ба назари ин муаррих, амирони манғит бештар ба мақомоти давлатӣ намояндагони табақаи уламоро вобаста гардонида буданд, бинобар ин бо машварати пайвастаи онҳо дар ҷомеа торочи амволи фуқаро ва роҳзанӣ аз байн бурда шуд. Ин усули идоракунии ва тарзи интиҳоби маъмуриини давлатӣ аз ҷониби амир Ҳайдар табақаи сипоҳро аз ҳукуматаш норозӣ мекард. Аз ин ҷост, ки пайваста онҳо мардумро ба шӯр бармеангехтанд ва мекӯшиданд, ҳар чи зиёдтар оташи ҷанг дар кишвар аланга гирад ва амир ба хунрезӣ ва ғорат машғул шавад, то аз ин ҳисоб онҳо бештар маблағи бе ранҷ ба даст оваранд [1-М;2-М].

3. Барои инъикос кардани воқеияти таърихӣ, муаррих ба сари қудрат омадани амир Насруллоҳ ва тарзи ҳукумат кардани он назари худро иброз дошта, менависад, ки сабаби бештар тақия доштани амир

ба табакаи сипоҳ ва ба дӯши онҳо бор кардани идораи ҳукумат низоми то ҳадде бо адл орошашудаи кишварро барҳам зад [3-М].

4. Аз навиштаҳои Сомӣ бармеояд, ки тамоми муаммоҳои корҳои давлатӣ, масъалаҳои муҳимми сиёсӣ дар қароргоҳи амир-Арк, ки дар Бухоро воқеъ буд, ҳаллу фасл мегардид. Амир тамоми ҳудуди мамлакатро ба бекигарӣ чудо карда, идора менамуд. Онҳо аз вилоятҳои зерин иборат буданд: Чорҷӯй, Кармина, Зиёвуддин, Нурато, Хатирҷӣ, Китоб, Шаҳрисабз, Чирогҷӣ, Яккабоғ, Ғузур, Бойсун, Қаротегин, Дехнав, Ҳисор, Балҷувон, Шуғнон, Рӯшон, Кӯлоб, Қўрғонтеппа, Қубодиён, Шеробод, Калиф, Каркӣ, Будалик, Қароқлӣ ва Қаршӣ [4-М].

5. Сомӣ амалдорони давлатӣ ва соҳиббрутбаҳои давлати манғитӣ, аз ҷумла атолик, қушбегӣ, раис, қозӣ, хазинаҷӣ, иноқ, нозир, муставфӣ, муншӣ ва мушриф, ясаул, амлоқдор, мирохӯр, туқсабо, миршаб, доруға, мингбоширо зикр мекунад, ки ба табакаи аҳли сипоҳ дохил мешуданд. Ин мансабдоронро асосан вазири бузург-қушбегӣ сарварӣ мекард. Ҳокимияти олии иҷроияи аморат ҳам дар дасти ӯ буд. Бекҳои вилоят ё ноҳияҳоро ҳам қушбегӣ тавсия мекарду амир тасдиқ менамуд. Корҳои молияву хазинаи аморат дар дасти девонбегӣ буд. Ӯ ба андозгирандагон така карда, хазинаро пур мекард. Онҳо аз чорво ва соҳаҳои ҳунармандию деҳқонӣ дар фаслҳои гуногун ҳар гуна андоз меситониданд. Баъзан ба қушбеги солаш бузургтар унвони атолик низ дода мешуд [1-М; 2-М; 4-М].

6. Муаллиф сиёсати хориҷии аморати Бухорои давраи ҳукмронии амирони манғит ва ҳучуми онҳоро ба кишварҳои ҳамсоя ҷонибдорӣ намуда, ҳокимони он диёрро ба сифати «ошӯбгар ва ғоратгар» маҳкум менамояд. Новобаста аз он, ки Сомӣ ин амиронро одил тасвир мекунад, лекин ҷангҳои пайиҳами ин амирон ба манотиқи гуногун аз адолатгустар будани ин амирон далолат

намекунад. Балки дар чангчӯӣ ва қитол аз дигар амирони баъдина, аз он ҷумла Насруллоҳ фарқияте надоштанд [3-М].

7. Сомӣ нақл мекунад, ки дар давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ ба Бухоро ворид шудани ғайримусалмон манъ ва аз Бухоро ба Россия танҳо ба шумораи маҳдуди савдогарон рафтан иҷозат буд. Дар ин давра аз ҷониби русҳо Бухоро танҳо меҳр ва муруват дидааст. Аз Россия сафорате барои изҳори дӯстӣ ба Бухоро фиристода мешавад. Ҳайати сафорат хело хуб пазирай шуда, ки муаллифро ба ҳайрат гузоштааст, чун он замон аз ғайридин касе ҷуръати ворид ба Бухоро надошт, чун пеш аз ин англисе, ки худсарона ба кишвар омад, ба қатл расонида шуд. Дар ҷавоб амир Насруллоҳ сафорате бо роҳбарии Муллоҷон мирохур бо ҳадоӣ зиёде, ки ду фил низ дохил буд, ба Россия равон мекунад. Даврони ҳукумати Насруллоҳро ҷамъбааст карда, Сомӣ қайд мекунад, ки дар ин давра «Бухоро аз русҳо танҳо улфату меҳрубониҳо дидааст» [3-М].

8. Зимни инъикоси даврони ҳукмронии амир Музаффар муаллиф асосан ба ошӯбҳои ҳокимони Шаҳрисабз, Ҳисори Шодмон бар зидди ҳукумати марказӣ таваҷҷуҳ мекунад. Дар ин ҷо маълумоти хеле аҷиб доир ба шӯрои аъёну ашроф, ки нақшаи ҳуҷум бар зидди амиро роҳандозӣ мекарданд, номҳои иштирокчиёни шӯро, ақоиди мухталифи дар он иброзшударо ба тафсил меорад. Сомӣ зимни тасвир намудани ин шӯро ошӯбҳо бо ҳар восита амир Музаффарро ҷонибдорӣ намуда, сабаби онро дар барангехтани фитна ва зулму истисмори ҳокимони музофот нисбат ба мардуми он мепиндорад. Аз ҷумла, лашкаркашиҳои амир Музаффарро ба Ҳисори Шодмон дар хурӯҷи сарони қабила ва дар муносибати бади ҳоким Абдусаттор иноқ бо аҳолии вилоят мепиндорад [1-М; 4-М].

9. Дар асар истилои Осиёи Миёна аз ҷониби русҳо, ҷанги русу Бухоро (1866-1868), асосан дар Қиззах, Самарқанд, Чӯпонато, Каттакӯрғон, вазъи сиёсии Хӯканд дар арафаи истилои русҳо,

хучуми лашкари рус ба Тошканд, Хучанд хеле муфассал нигошта шудааст. Муаллиф сабаби шикасти сипоҳиёни амиро дар парокандагии лашкар, фирори ҳокимон аз майдони чанг, сари таъзим фуруд овардани сарварони қабिलाҳо, ғазавоти муллоҳо мепиндорад. Инчунин аз шартномаи Ширинхотун-Зирабулоқ ва муайян кардани сарҳади байни ду давлат сухан меронад.

Тибқи шаҳодати муаллиф русҳо дар Тошканд сиёсати дӯстонаро пеша карда, аз зулму ситам ва фишор овардан ба аҳоли худдорӣ мекарданд, ки ин «муносибати аҳолии Тошкандро бо давлати насронӣ мустаҳкам мекард» [4-М].

10. Оид ба зулму истисмори сохти феодалӣ дар хонигарии Бухорои нимаи дувуми асри XIX онро бояд зикр кард, ки аҳолии як қатор шаҳрҳо аз фишори ҳокимони худ ба дод омада, маҷбур мешуданд, ки аз истисморгарон мадад чӯянд, амсоли ин дар Самарқанд, Каттакӯрғон дар Панҷшанбе оқсақолони қабिलाҳо худ ба назди губернатор омаданд. Зери фишори муллоҳо амир маҷбур ба чанги муқаддас баромад. Дар аввал ба Қиззах, ки он ҷо иштирокчиёни «ғазавот» чамъ шуда буданд, баъдан ба Сисикӯл дар соҳили дарёи Сир истехком гирифтанд. Муллоҳо аксарияти лашкаро ташкил карданд, ки дар Майдаюлгун шумораи онҳо ба 30 ҳазор расид. Аммо дар аввалин задухӯрд бо русҳо, аксарият кушта, боқӣ ба Қиззах фирор намуданд. Амир бо наздикони худ аввал ба Хавос, ки боқимондаи лашкар он ҷо чамъ шуда буд ва баъд ба Зомин ва Қиззах ҳаракат намуд.

Баъдан, хучуми дувуми русҳо ба Қиззах соли 1282\1865-1866 зикр шудааст. Муаллиф номи сарфармондеҳони амир Баҳодурбекбӣи парвоначӣ ва Яқуббӣи кушбегиро зикр мекунад, ки барои мудоғибаи қалъа ба Қиззах фиристода шудаанд [1-М; 4-М].

11. Байни муҳофизони Қиззах фармондеҳи афғон Искандархон низ буд, ки нисбат ба дигарон ҳақиқати ҳолро хубтар дарк мекард.

Искандархон пешниҳод кард, ки лашкарро ду қисм чудо намуда, аввалан, бояд қалъаро муҳофизат кард ва қисмати дувум аз ақибгоҳ ба душман зарба занад. Вақте ки пешниҳоди ӯ рад шуд, хоҳиш кард, ки ақаллан як дарвозаро дар ҳолати ақибнишинӣ кушода монанд, вале ба гуфтаи ӯ умуман эътибор надоданд [1-М; 4-М].

12. Дар асар ишғоли Самарқанд хеле ба тафсил оварда шудааст. Баъди шикасти Қиззах амир Шералииноқро ба сифати фармондеҳи лашкари Самарқанд гузошта, худ ба ҷониби Кармина ҳаракат мекунад. Шералииноқ дар маҳаллаи Хишткӯпрук дар масофаи на чандон дур аз Самарқанд, дар роҳи Қиззах бо сарбозу тӯпҳо мусаллаҳ, истехком гирифт.

Сомӣ менависад, ки аҳолии Самарқанд аз зулму ситами ҳокими худ Шералӣ ба дод омада, чанд бор ба амир мактуби шикоятӣ менависанд ва изҳор мекунанд, ки дар ҳолати иваз кардани ҳоким, аҳоли ҳама баробар бар зидди русҳо мубориза мебаранд.

Муаллифи дарбор будан Сомиро маҷбур мекунад, ки гумоштаи амир Шералиро ҳаматарафа сафед ва ҷонибдорӣ карда, аҳолии Самарқандро гунаҳкор донад, ки майл ба шӯру ошӯб дошта, шикояти бардурӯғ ба амир расонданд [4-М].

13. Муаллиф дар бораи ошӯби писари Музаффар Абдумаликтӯра, ки бозичаи дасти қувваҳои марказгурез (Шаҳрисабз ва Ҳисор) буда, бар зидди ҳокимияти марказӣ муфассал нақл мекунад. Сабаби ошӯбро Сомӣ дар ранҷиши Абдумалик аз падари худ, ки бо иғвои ҳокими Самарқанд Шералӣ аз Самарқанд ронда, ба Ғузор ҳоким таъйин шуд, медонад. Ин ҳолати рӯҳии Абдумаликро ашрофи вилоятҳои зикршуда ба нафъи худ истифода бурданд [4-М].

14. Нисбат ба даврони ҳукмронии Абдулаҳад Сомӣ ба ҷуз аз он, ки аз давраи ба тахт нишастани ӯ то анҷоми асар 14 сол сипарӣ шудааст, дигар чизе намегӯяд. Сомӣ Абдулаҳадро шоҳи одил

номидааст, зеро ба андешаи ӯ дар даврони ҳукуматаш шӯру ошӯб, зулму ситам дида намешуд, тинчию оромӣ ҳукмфармо буд [1-М].

15. Асари «Тухфаи шоҳӣ» гарчанде ки бо супориши шахсе навишта нашуда, бо хоҳишу дархости худи муаллиф таълиф шудааст, аз мундариҷаи он маълум мегардад, ки ба дарбориён ва шахсан худи амир Абдулаҳад маълум аст. Чун дар мундариҷаи асар Сомӣ аз корҳои дарбор ва аз «мақоми баланд» дар давраи амир Абдулаҳад сабукдӯш шуданаш шикоят мекунад, аммо дар матн ҳар ду амиро бо унвонҳои баланд васф карда, илова мекунад, ки сабаби ягона таълифи асар, ин дар таърих гузоштани номи «бузурги» амир Музаффар буда, бар ивази он манфиати моддиро чӯё нест [1-М].

Дар баробари ин асари “Тухфаи шоҳӣ”-и Сомӣ аз камбудихои чиддӣ низ ҳолӣ нест. Пеш аз ҳама яке аз камбудихои чиддӣ асар ин омехташавии ҳаводис таърихӣ бо шахсиятҳои таърихӣ мебошад. Асосан ин камбудихо на ба таърихи хонигарӣ, балки ба таърихи Россия ва хонигарии Хӯқанд дахл доранд. Инчунин муаллиф дар нигоштани таърихи рус ба хатоҳои роҳ медиҳад, ки аз маълумоти дақиқ надоштани ӯ доир ба таърихи ин кишвар далолат мекунад. Масалан, Сомӣ менависад, ки соли 1255/1839-40 шоҳи рус Александр қарор кард, ки Туркистонро забт кунад. Кауфманро сарфармондеҳи қўшун таъйин ва ба Оқмаҷит мефиристад (в.188а). Вале воқеият он аст, ки дар давраи ҳукмронии Николаи 1 аз ҷониби генерал-губернатори Оренбург В.А. Перовский аввалин ҳучуми ҳарбии ноком ба хонигарии Хева ва қалъаи хӯқандии Оқмаҷит соли 1853 сурат гирифта буд. Ин ҳодиса бо номи Кауфман ягон алоқамандие надорад. Ҳамзамон, Сомӣ қайд мекунад, ки ҳангоме ки русҳо дар Сирдарё истехком гирифтанд, роҳбарӣ ба зиммаи Кауфман буд, ки ин низ воқеият надорад.

Муаллиф соли рафтани сафоратро ба Петербург зери роҳбарии вориси тахт Абдулаҳад ба муносибати марги шоҳ Александри II

(1885-1881) ва ба сари тахт нишастани Александри III (1881-1894) (в.286а-б) ва марги Александри II-ро соли 1302/1884-1885 қайд кардааст, ки низ нодуруст аст. Вале бо вучуди ин маводи Сомӣ ҳамчун ҳамзамон, шоҳид ва иштирокчии ҳаводиси забтқории Осиёи Миёна аз ҷониби Русияи подшоҳӣ ҳатто дар инъикоси расмӣ ҳодисаҳои таърихӣ арзиши баланди илмӣ худро дар таҳқиқи ин давра гум намекунад.

2.Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд, ҳангоми таҳқиқоти минбаъдаи таърихи Хуросон, Мовароуннаҳр ва аморати Бухорои давраи мазкур, дар раванди таълим, зимни хондани лексия, курсҳои махсус дар муассисаҳои олии таълимӣ, таҳияи воситаҳои таълимӣ ва таълимӣ-методӣ барои кӯмак ба омӯзгорон ва донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии истифода шаванд.

НОМГУЎИ АДАБИЁТ

1. РҶЙХАТИ МАЪХАЗҶО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Маъхазҳои ҳаттӣ:

1. Абаза, К.К. Война с текинцами / К.К. Абаза. - СПб., 1888. - 21 с.
2. Абдурахмони Толеъ. Таърихи Абулфайзхон / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели проф. А.А. Семенова. - Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1959. - 176 с.
3. Алексеев, Л. Дело под Иканом. (Рассказ очевидца) / Л. Алексеев // Исторический вестник. - 1893. - Т.51. - №3. – С. 791-803.
4. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. – Душанбе: Сарват, 1992. – 98 с.
5. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. Ба саъю эҳтимом ва тасхеҳи Абдулғанӣ Мирзоев. - Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. - 97 с.
6. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития // Таҳия, тасхеҳ, тавзеҳот ва шарҳи луғот Аҳмад Ҳочизодаи Мадрушкатӣ. - Душанбе: Дониш, 2010. - 100 с.
7. Арнолд, М.П. В Закаспийском крае в 1877 г. (Воспоминания офицера) / М.П. Арнолд. - СПб., 1885. - 44 с.
8. Афғонӣ Сайид Ҷамолуддин. Татиммату-л-баён фи-т-таърихи-л-афғон // Мутарҷим Муҳаммад Амини Хуғиёнӣ. - Кобул, 1318/1900. – 210 с.
9. Бёрнс, А. Путешествие в Бухару лейтенанта Ост-индийской компанейской службы Александра Бёрнса. Часть II / А. Бёрнс. – М., 1848. – 502 с.
10. Бёрнс, А. Путешествие в Бухару лейтенанта Ост-индийской компанейской службы Александра Бёрнса. Ч. III / А. Бёрнс. – М., 1850. – 628 с.
11. Бряннов, А.И. На память о Фергане, 1876-1901 / А.И. Бряннов. - Новый Маргилан, 1901. – 248 с.

12. Верещагин, В. В. На войне в Азии и Европе: Воспоминания художника В. В. Верещагина. – Москва, 1894. – VI. - 370 с.
13. Дониш А. История Мангитской династии. Трактат / А. Дониш // Пер., предисл. и прим. И.А. Наджафовой. – Душанбе: Дониш, 1967. - 144 с.
14. Дониш, А. Путешествие из Бухары в Петербург / А. Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 280 с.
15. Епифанова, Л.М. Рукописные источники Института Востоковедения академии наук Уз ССР по истории Средней Азии периода присоединения к России (Бухара). - Ташкент, 1965. - С. 22-42.
16. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). - М., 1983. - 149 с.
17. Зафарномайи Хусравӣ. Шархи ҳукмронии Саид Амир Насруллоҳ Баҳодур Султон бин Ҳайдар дар Бухоро ва Самарқанд // Бо тасҳех ва таҳияи Манучехри Сутуда. - Техрон, 1377. - 114 с.
18. Зиновьев, М. Осада Ура-Тюбе и Джизака (Воспоминания об осенней экспедиции 1866 г. в Туркестанской области) / М. Зиновьев // Русский вестник. Т.74. - 1868. - № 3-4, 5-6. - С. 128-182.
19. Зиновьев, М.А. Осада Ура-Тюбе и Джизака. Воспоминания об осенней экспедиции 1866 г. в Туркестанской области / М.А. Зиновьев // Военный сборник. - 1868. - №3-4. – С.313-359; - №5. – С.71-123.
20. Иванов, Д.Л. Под Самаркандом. Рассказ новичка / Д.Л. Иванов. - СПб., 1877. - 172 с.
21. Касьянов, Н.Н. Русская учебная флотилия на Амударье в мае месяце 1873 г. и другие воспоминания о Хивинской экспедиции / Н.Н. Касьянов // Среднеазиатский вестник. - 1896. - №3. - С.34-54.
22. Касьянов, Н.Н. Русская учебная флотилия на Амударье в мае месяце 1873 г. и другие воспоминания о Хивинской экспедиции / Н.Н. Касьянов // Среднеазиатский вестник. - 1896. - №6. - С.34-54.

23. Касьянов, Н.Н. Русская учебная флотилия на Амударье в мае месяце 1873 г. и другие воспоминания о Хивинской экспедиции / Н.Н. Касьянов // Среднеазиатский вестник. - 1896. - №8. - С.55-62.
24. Кауфман, А.А. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края / А.А. Кауфман. – СПб., 1903. – 205 с.
25. Костенко, Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа / Л.Ф. Костенко // Материалы для географии и статистики России. Т.III. с двумя чертежами. - СПб, 1880. – 304 с.
26. Костенко, Н. Средняя Азия и водворение в ней русской государственности / Н. Костенко. – СПб., 1871. – 358 с.
27. Крестовский, В.В. В гостях у эмира бухарского. Путевой дневник / В.В. Крестовский. – СПб: Издание А.В. Суворина, 1887. – 377 с.
28. Логофет, Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. 1-2 / Д.Н. Логофет. – СПб., 1911. - 340 с.
29. Логофет, Д.Н. В горах и на равнинах Бухары (Очерки Средней Азии) / Д.Н. Логофет. – СПб., 1913. – 619 с.
30. Логофет, Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. II / Д.Н. Логофет. - СПб., 1911. - 354 с.
31. Логофет, Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние / Д.Н. Логофет. - СПб., 1909. - 239 с.
32. Ломакин, Н.П. Десять лет в Закаспийском крае. 1870-1880. Записки / Н.П. Ломакин // Военно-исторический вестник. - 1911. - №1-2. - С.3-42.
33. Ломакин, Н.П. Десять лет в Закаспийском крае. 1870-1880. Записки / Н.П. Ломакин // Военно-исторический вестник. - 1911. - №3-4. - С.63-81.
34. Ломакин, Н.П. Десять лет в Закаспийском крае. 1870-1880. Записки / Н.П. Ломакин // Военно-исторический вестник. - 1911. - №7-8. - С.95-112.

35. Ломакин, Н.П. Десять лет в Закаспийском крае. 1870-1880. Записки / Н.П. Ломакин // Военно-исторический вестник. - 1911. - №11-12. - С.163-184.
36. Макшеев, А.И. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю / А.И. Макшеев. - СПб., 1896. - 290 с.
37. Мейендорф, Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / Е.К. Мейендорф // Под ред. И со вступ. Статьей Н.А. Халфина. - М.: Наука, 1975. – 180 с.
38. Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и Салатин-и Мангитийа (История мангытских государей) // Издание текста, перевод, предисловие, примечания Л.М. Епифановой. - М., 1962. – 331 с.
39. Мирза Шемс-Бухари. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре // Перевод В.В.Григорьева. - Казань, 1861. – 169 с.
40. Мирзо Абдулазими Сомӣ. Таърихи салотини мангитияи доруссалтанаи Бухорои шариф // Дастхати Маркази мероси хаттии АИ Тоҷикистон, №927/III. – 75 с.
41. Мирзо Абдулазими Сомӣ. Тухфаи шоҳӣ. Дастхати Маркази мероси хаттии АИ Тоҷикистон, №.786/2. – 1326. – 298 с.
42. Мирзо Абдулазими Сомӣ. Тухфаи шоҳӣ // Дастхати Маркази хаттии АИ Ўзбекистон, №2091. – 1368. – 298 с.
43. Мирза Абдалазим Сами. История мангытских государей, правивших в столице, благородной Бухаре. («Таърих-и салатин-и мангитийа» дар ас-салтана-и Бухараи шариф) // Тарҷумаи Епифанова. - Л., М.: ИВЛ, 1962. - 331 с.
44. Мирзо Махдихони Астарободӣ. Чаҳонкушои Нодирӣ // Периош ва вероиши Мони Кошӣ. Чопи Фароин. - Техрон, 1385. - 320 с.
45. Мирзо Муҳаммадшариф Садр ибн Абдушукур. Таърих // Дастхати Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ Тоҷикистон. № 230/II.
46. Мирзо Муҳаммадшариф Садр ибн Абдушукур. Таърих // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, № 230/II.

47. Мирзо Салимбек ибни Муҳаммад Раҳим. Кашкӯли Салимӣ // Китобхонаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ, №207.
48. Мирзо Салимбек. Кашкӯли Салимӣ ва таърихи муқаддамин ва мутаахирин // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, №4714.
49. Мирзо Салимбек. Таърихи Салими // Рукопись Институт востоковедения АН УзССР, №2016.
50. Мирзо Содиқи Муншӣ. Манзумаи футуҳоти амири маъсум ва амир Ҳайдар. Маҷмуаи шарифи касиру-л-маёмин (Таърихот) // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, №1303/13.
51. Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро, Хӯқанд ва Қошғар // Бо эҳтимоми Муҳаммад Акбари Ошиқ. - Техрон, 1998. – 346 с.
52. Мирзо Шамсуддини Бухорӣ. Таърихи чанги амир Насруллоҳ ва Муҳаммад Алии Хӯқандӣ // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, №861.
53. Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ. Убайдуллоҳнома / Перевод с таджикского с примечаниями А.А. Семенова. - Ташкент, 1957. - 326 с.
54. Муҳаммад Садик Гулшани. Тарихи Хумайун (Счастливая дата). – Душанбе, 2016. – 280 с.
55. Муҳаммад Содиқи Муншии Бухорӣ. Футуҳоти амир Шохмурод дар Эрон // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, № 1047/II.
56. Муҳаммад Вафои Карминағӣ. Тухфаи хонӣ // Дастхати Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ, №1426.
57. Муҳаммад Вафои Карминағӣ. Тухфату-л-хонӣ // Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, таълиқот ва феҳрестҳои Қ. Қуразода, Н. Гиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2018. - 270 с.
58. Муҳаммад Козими Марвӣ. Оламорои Нодирӣ // Ба тасҳеҳ ва бо муқаддима, тавзеҳот, хавошӣ ва феҳристҳои аълум ва луғоту

истилоҳот аз доктор Муҳаммад Амینی Райёҳӣ. Ҷ. I-III. Чопи аввал. - Техрон, 1364. - 1396 с.

59. Муҳаммад Шариф ибни Муҳаммад Нақӣ. Точу-т-таворих // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, №2282.
60. Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ // Муқаддима ва тавзеҳоти Фариштаи Саррофон. - Техрон: Мероси мактуб, 1370. - 358 с.
61. Муҳаммад Яъқуб ибни амир Муҳаммад Дониёлбӣ. Гулшану-л-мулук // Дастхати Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ, №2663.
62. Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб-ут-таворих // Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи сарсухан ва фехристи асар Е. Кавахара ва К. Хонеда. - Токио, 2006. – 716 с.
63. Ниёз Муҳаммад Хукандӣ. Таърихи Шоҳруҳи // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, №2237.
64. Олимхоҷа Мирзо Сайидхоҷа мушрифӣ Бухороӣ. Таърихи амирони манғити Бухоро // Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, №2354.
65. Пашино, П. И. Туркестанский край в 1866 году / П.И. Пашино. - СПб., 1868. - 176 с.
66. Романовский, Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу / Д.И. Романовский. - СПб., 1868. - 298 с.
67. Сялковский, Г. Воспоминания офицера о Туркестанских походах 1864-1865 гг. / Г. Сялковский // Военный сборник. Т.197. - 1891. - №2. – С. 365-389.
68. Сялковский, Г. Воспоминания офицера о Туркестанских походах 1864-1865 гг. / Г. Сялковский // Военный сборник. Т.198. - 1891. - №3. – 326 с.
69. Терентьев, М.А. История завоевания Средней Азии / М.А. Терентьев. - СПб, 1906. – Т. 1-3. – 510, 547, 496 с.

70. Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки / М.А. Терентьев. – СПб., 1876. – 264 с.
71. Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии / М.А. Терентьев. – СПб., 1875. – 361 с.
72. Тухфаи шоҳӣ. Таълифи Мирзо Абдулазими Бустони Бухорой // Тасҳех, таҳшия ва таълиқ Нодира Чалолӣ. - Техрон, 1377. - 298 с.
73. Фишер, В. Заметки о взятии г. Ходжента нашими войсками 24 мая 1866 г. / В. Фишер // Инженерный журнал. - 1873. - №1. – 165 с.
74. Хақимхон, М. Мунтахаб-ат-таварих: в 2-х кн. / М. Хақимхан // Подг. факсимильного текста, введ. и указ. А.Мухтарова. – Душанбе: Дониш, 1982. – 403 с.; 1985. – 544 с.
75. Ханьков, Н.В. Описание Бухарского ханства / Н.В. Ханьков. - СПб, 1843. – 279 с.
76. Черкасов, А. Защита Самарканда в 1868 г. / А. Черкасов // Военный сборник. - 1870. - №9. – 326 с.
77. Южаков, Ю.Д. Шестнадцатая годовщина взятия Ташкента. (Воспоминания старого туркестанца) / Ю.Д. Южаков. - СПб., 1881. – 16 с.

МОНОГРАФИЯ, БРОШЮРА ВА МАҚОЛАҲО

78. Абдуллоев, Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳотии Аҳмади Дониш) / Ш. Абдуллоев. - Душанбе, 1994. – 189 с.
79. Абдураимов, М. Вопросы феодального землевладения и феодальной ренты в письмах эмира Хайдара: опыт краткого исследования источника / М. Абдураимов. - Ташкент: Фан, 1961. - 110 с.
80. Айнӣ, С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро / С. Айнӣ // Куллиёт. Цилди 10. - Душанбе: Ирфон, 1966. - С. 5-191.

81. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айнӣ // Тарцимаи Р. Ҳошим. - Душанбе: Адиб, 1987. - 240 с.
82. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро / Таҳияи К.С. Айнӣ // Куллиёт. Ҷилди 14. - Душанбе: Матбуот, 2005. - С. 29-259.
83. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро / С. Айнӣ. - Душанбе. 2005. – 270 с.
84. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. - 448 с.
85. Алиханов – Аварский, М. Поход в Хиву (кавказских отрядов). 1873. Степь и оазис / М. Алиханов – Аварский. - СПб., 1899. – 74 с.
86. Арапов, Д.Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии / Д.Ю. Арапов. - М., 1981. – 128 с.
87. Ахмеджанов, Г.А. Советская историография присоединения Средней Азии к России / Г.А. Ахмеджанов. - Ташкент, 1989. – 156 с.
88. Ахунова, М.А. История исторической науки в Узбекистане / М.А. Ахунова, Б.В. Лунин. - Ташкент, 1970. – 200 с.
89. Бартольд, В.В. История изучения Востока в Европе и России / В.В. Бартольд. - Л., 1925. - 295 с.
90. Бартольд, В.В. История культурной жизни Туркестана / В.В. Бартольд // Сочинение. - М.: Наука, 1963. - Т. 2. Ч. 1. - С. 169-434.
91. Бартольд, В.В. История Туркестана (Конспект лекций) / В.В. Бартольд. - Ташкент, 1922. – 52 с.
92. Бартольд, В.В. История Туркестана / В.В. Бартольд // Сочинение. - М.: Наука, 1963. - Т. 2. Ч. 1. - С. 109-168.
93. Батраков, В.С. К истории торговых связей Казахстана с Россией в XVIII-XIX вв. / В.С. Батраков // Труды Среднеазиатского университета. Вып.78; Исторические науки. Кн.2. - М. 1956. - С.3-39.
94. Бекмаханов, Е.Б. Возникновение капиталистической промышленности и зарождение рабочего движения в Казахстане /

- Е.Б. Бекмаханов // Ученые записки Казахского гос. ун-та. Сер. «История», 1950. Т.13. - Алма-Ата, 1950.
95. Бекмаханов, Е.Б. К истории взаимоотношений Казахстана со среднеазиатскими ханствами / Е.Б. Бекмаханов // Большевик Казахстана. - 1947. - №5.
96. Бекмаханов, Е.Б. Казахстан в 20-40-е годы XIX века / Е.Б. Бекмаханов // Под общей ред. д-ра и.н., проф. М.П. Вяткина. - Алма-Ата, 1947. – 390 с.
97. Бекмаханов, Е.Б. О социально-экономических последствиях присоединения Казахстана к России / Е.Б. Бекмаханов // Большевик Казахстана. – 1946. - №11-12.
98. Брагинский, И.С. Садриддин Айни. Материалы к биографии и творческой характеристике / И.С. Брагинский. – Сталинабад, 1948. - 24 с.
99. Брежнева, С.Н. Историография проблемы присоединения Туркестанского края к России: Вторая половина XIX в.- XXI в. / С.Н. Брежнева. - М., 2005. – 274 с.
100. Бунаков, Е.В. К истории сношения России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. / Е.В. Бунаков // Советское востоковедение. - 1941. - №2. - С.5-26.
101. Вохидов, Ш. «Тарих-и нофеи» Бухоро амирлиги тарихига оидмухдмманба // Узбекистонда ижтимоий фанлар. - 1997. - № 9. - С.150-154.
102. Вяткин, М.П. Казахстан - колония царизма / М.П. Вяткин // Ученые записки. - Алма-Ата, 1941. – С. 76-89.
103. Голубков, П. О торговом пути в Среднюю Азию и Индию через Россию, предлагаемом надворным советником Платоном Голубковым / П. Голубков. - М., 1948. – 15 с.
104. Григорьев, В. О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кошгаре / Пер. и прим. В.В.Григорьева // Записки Мирзы-Шемса Бухари. – Казань, 1861. - 169 с.

105. Григорьев, В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии / В.В. Григорьев. - СПб., 1874. – 187 с.
106. Фафуров, Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, асри миёна ва давраи нав / Б. Фафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С.815.
107. Фафуров, Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Ҷ.1. / Б. Фафуров. - Сталинобод, Нашр.дав.тоҷик, 1947. – 349 с.
108. Джурабоев, Дж. Политическая история Бухарского эмирата во второй половине XVIII - середина XIX вв. / Дж. Джурабоев. – Худжанд: Ношир, 2013. – 318 с.
109. Егоренко, О.А. Бухарский эмират в период протектората России (1868-1929 гг.). Историография проблемы / О.А. Егоренко. - М., 2008. – 267 с.
110. Иванов, П.П. Восстание китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821 - 1825 гг. / П.П. Иванов // Тр. Института востоковедения АН СССР. -М., Л.: Изд – во АН СССР, 1937. - Т.28. – С. 76-94.
111. Иванов, П.П. Очерки истории по Средней Азии (XVI - середина XIX в.) / П.П. Иванов. - Москва: Восточная литература, 1958. - 247 с.
112. Исмаилова, Б. Политические и социально-экономические положение Бухарского эмирата: вторая половина XVIII- середина XIX в. / Б. Исмаилова. - Худжанд, 2004. – 299 с.
113. Исмаилова, Б. История Бухарского эмирата (вторая половина XVIII- середина XIX вв.) / Б. Исмаилова. – Худжанд: Нури маърифат, 2005. – 296 с.
114. Исмаилова, Б. Бухарский эмират при эмире Хайдаре / Б. Исмаилова – Худжанд, 2000. – 200 с.
115. История Бухары с древнейших времен до наших дней. – Ташкент, 1976. – 381 с.
116. История таджикского народа. Т. IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в. - 1917 г.) // Под общ. ред. академика Масова Р. – Душанбе, 2010. – 1124 с.

117. История таджикского народа. Т. II. Кн. 1. - М.: Наука, 1964. – 492 с.
118. История таджикского народа. Т. II. Кн. 2. - М.: Наука, 1964. - 355 с.
119. Колокольцов, Д.Г. Пребывание Туркестанского отряда в Хиве в 1873 г. и переезд из Хивы в Казалинск / Д.Г. Колокольцов // Военный сборник. - 1874. - Т.95.
120. Куропаткин, А.Н. Задачи русской армии. В 2-х томах / А.Н. Куропаткин. - СПб., 1910.
121. Лунин, Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении / Б.В. Лунин. - Ташкент, 1965. – 408 с.
122. Лунин, Б.В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения / Б.В. Лунин. – Ташкент: Фан, 1979. – 260 с.
123. Лунин, Б.В. Советская историография Узбекистана / Б.В. Лунин. - М., 1968. – 157 с.
124. Мартиросов, С.З. Англо-русские противоречия в Средней Азии в дореволюционной и советской исторической литературе / С.З. Мартиросов. - Ашхабад, 1962. – 184 с.
125. Михалева, Г.А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург / Г.А. Михалева. - Ташкент, 1962. - 92 с.
126. Михалева, Г.А. Узбекистан XVIII - первой половине XIX века: Ремесло, торговля и пошлины / Г.А. Михалева. - Ташкент, 1991. - 112 с.
127. Мухтаров, А. История Ура-тюбе (конец XV - начало XX вв.) / А. Мухтаров. - М., 1998. - 278 с.
128. Мухтаров, А. К истории народных движений в Бухарском ханстве в первой четверти XIX в. / А. Мухтаров // Из истории народных движений в Средней Азии. - Душанбе, 1988. - С.50-64.

129. Мухтаров, А. Таджикский народ в период упадка феодализма в Средней Азии / А. Мухтаров // ТССР: Энциклопедия. - Душанбе, 1974. – С. 124-132.
130. Мухторов, А. Ҳисор: Очерки таърихӣ (охириасри XV - аввалиасри XX) / А. Мухторов. – Душанбе: Адиб, 1995. – 304 с.
131. Мухторов, А. Таърихи сиёсии вилояти Ӯротеппа дар нимаи якуми қарни XIX ва мухтасари таърихи вилояти Ӯротеппа дар қарни XIX / А. Мухторов // Известия АН Тадж. ССР. – 1957. - №15. – С. 43-54.
132. Мухтаров, А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. / А. Мухторов. - Душанбе, 1964. - 184 с.
133. Наливкин, В.П. Краткая история Кокандского ханства / В.П. Наливкин. - Казань, 1886. – 215 с.
134. Наливкин, В.П. Туземцы раньше и теперь / В.П. Наливкин. - Ташкент, 1913. - 144 с.
135. Павлов, Н.Г. История Туркестана / Н.Г. Павлов. - Ташкент, 1910. – 235 с.
136. Пирумшоев, Х. Памир в первой половине XIX - начале XX вв. / Х. Пирумшоев // История Горно-Бадахшанской автономной области. С древнейших времен до новейшего периода. - Душанбе: Пайванд, 2005. - С.282-378.
137. Пирумшоев, Х. Российско - среднеазиатские отношения XVI - сер. XIX веков в русской историографии / Х. Пирумшоев. - Душанбе, 2000. - 338 с.
138. Ражабов, К. Амир Шохмурод ё худ «амири маъсум» / К. Ражабов // Бухоро мавжлари. - 2006. - №1. – С. 15-27.
139. Ражабов, К. Мухаммад Дониёлбий оталик (бийлик мансабидан амирлик рутба сугача) / К. Ражабов // Бухоро мавжлари. - 2005.- №4. - С.26-27.
140. Рябинский, А. Царская Россия и Бухара в эпоху империализма / А. Рябинский // Историк-марксист. - 1941. – С. 57-93.

141. Саидов, А. Мовароуннахр дар асри XVII ва нимаи авали асри XVIII (таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ) / А. Саидов. - Душанбе: Дониш, 2020. - 491 с.
142. Саидов, А. Политическое и социально экономическое положение Бухарского ханства в XVIII-первой половине XIX вв. / А. Саидов. - Душанбе, 2010. - 292 с.
143. Саҳобуддини Сиддиқӣ. Садри Зиё ва тазкираҳои ӯ. - Душанбе, 2010. – 187 с.
144. Семенов, А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства Бухарского ханства / А.А. Семенов // Тр. САГУ. - Ташкент, 1929. - Сер. 2. - Вып. 1. – С.54-108.
145. Семенов, А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени / А.А. Семенов. - Сталинабад: АН Тадж. ССР, 1954. - 76 с.
146. Терентьев, М. А. Россия и Англия в Средней Азии / М.А. Терентьев. - СПб., 1875. - 361 с.
147. Терентьев, М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки / М.А. Терентьев. - СПб., 1876. - 264 с.
148. Терентьев, М.А. История завоевания Средней Азии / М.А. Терентьев. - СПб, 1906. – Т.1-3. – 510, 547, 496 с.
149. Тулибаева, Ж. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII - первой половине XIX в. / Ж. Тулибаева. - Алматы: изд. «Дайк-Пресс», 2001. - 156 с.
150. Фиолетов, И. Бухарское и Хивинское ханства и отношения их с Россией / И. Фиолетов // Исторический журнал. - 1941. - № 3. - С. 13–29.
151. Халфин, Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е гг. XIX в.) / Н.А. Халфин. – М.: Наука, 1965. – 468 с.
152. Халфин, Н.А. Академик Б.Г. Гафуров / Н.А. Халфин // Народы Азии и Африки. - 1978. - № 6. – С.29-54.

153. Халфин, Н.А. Дж. Керзон - идеолог и политик британского империализма / Н.А. Халфин // Новая и новейшая история. - 1983. - № 1. – С.66-98.
154. Халфин, Н.А. Некоторые вопросы международных отношений на Среднем Востоке в XIX в. в индийской историографии / Н.А. Халфин // Советское востоковедение. - 1958. - № 4. – С.17-58.
155. Халфин, Н.А. Современная буржуазная историография о некоторых вопросах международных отношений на Среднем Востоке в первой трети XIX в. / Н.А. Халфин, М.И. Володарский // Вопросы истории. - 1971. - № 7. – С. 47-79.
156. Халфин, Н.А. Н.В.Ханыков - востоковед и дипломат / Н.А. Халфин, Е.А. Рассадина. - М., 1977. – 280 с.
157. Халфин, Н.А., Аветян А.Е. Проблемы истории колониализма и неоколониализма в советской историографии (1967-1972 гг.) / Н.А. Халфин, А.Е. Аветян // Новая и новейшая история. - 1973. - № 4. – С.82-134.
158. Хамеди, М. Политические, экономические и культурные преобразования в Средней Азии в XIX-начале XX вв. / М. Хамеди. - Душанбе, 2013. – 154 с.
159. Хашеми Ракаванди Сейид Эсмаил. Отношения Ирана с ханствами Мавераннахра в XVIII- начале XX веков / Хашеми Ракаванди Сейид Эсмаил. - Душанбе, 2011. – 164 с.
160. Хидояттов, Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60-70-е гг.) / Г.А. Хидояттов. - Ташкент, 1965. - С. 18-52.
161. Холикова, Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX-XX аср бошлари) / Р. Холикова. -Тошкент: Янги асравлоди, 2006. -72 с.
162. Холов, М. Моддаи таърих дар эҷодиёти Мирзо Азими Сомӣ / М. Холов // Суханшиносӣ. - 2016. - №4. - С.78-92.

163. Чабров, Г.Н. Новый источник по истории Бухарского ханства / Г.Н. Чабров // Бюлл. АН Уз. ССР. - Ташкент, 1947. - №2. – С. 23-30.
164. Черкасов, А. Защита Самарканда в 1868 г. / А. Черкасов // Военный сборник. - 1870. - №9. – С. 62-86.
165. Черняев, М.Г. Геройский подвиг уральских казаков / М.Г. Черняев // Русский инвалид. - 1865. - 26 января.
166. Штейнберг, Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке / Е.Л. Штейнберг. - М.: Воениздат, 1951. - 212 с.
167. Энгельгард, Н. Очерки Коканда / Н. Энгельгард // Туркестанские ведомости. - 1886. - №4. – С. 22-57.
168. Якубов, Б.С. Владения Восточной Бухары во второй половине XVIII-сердине XIX вв. / Б.С. Якубов // Вестник Педагогического университета. Сер. гуманитарных наук. - 2008. - №2 (30). - С.34-39.
169. Якубов, Б.С. История Бухары. С древнейших времен до наших дней / Б.С. Якубов. - Ташкент, 1976. - 383 с.

ДИССЕРТАТСИЯҲО ВА АВТОРЕФЕРАТҲО

170. Бокиев, О.Б. Таджикистан в русской дореволюционной историографии: афтореф. дис...д-ра ист. наук: 07.00.09 / О.Б. Бокиев. - Л., 1991. – 50 с.
171. Джурабаев, Дж. Х. Бухарский эмират второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в письменных источниках: дисс... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Дж.Х. Джурабаев. – Душанбе, 2014. – 423 с.
172. Джурабаев, Дж. Х. Бухарский эмират второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в письменных источниках: автореферат дисс... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Дж.Х. Джурабаев. – Душанбе, 2014. – 45 с.
173. Додохонов, М.Д. Исследования Е.К. Мейендорфа и Н.В. Ханыкова как источник по истории Бухарского ханства первой

половины XIX в.: дис... канд. ист. наук: 07.00.09 / М.Д. Додохонов.
- Душанбе, 1999. – 27 с.

174. Исмаилова, Б. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского эмирата: вторая пол. XVIII - середина XIX века: дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Исмаилова Бисабоат. - Худжанд, 2004. – 299 с.
175. Якубов, Б.С. Шахрисабзское и Китабское бекства во второй половине XVIII - 60-х гг. XIX в.: автореферат дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Б.С. Якубов. -Ташкент, 1997. -25 с.

2.ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризишавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Абдулов, З. Н. Маъхазии муътабар оид ба таърихи халқи тоҷики охири асри XIX ва аввали асри XX / З. Н. Абдулов // Муаррих. - 2018. - №3 (15).-С.112-124.

[2-М]. Абдулов, З.Н. Инъикоси вазъии сиёсии Хуросон ва Мовароуннаҳр дар замони Аштархониён тибқи манобеъи таърихӣ / З.Н. Абдулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2019. - №10. - С.122-126.

[3-М]. Абдулов, З. Н. Зикри салтанати амир Насруллоҳ дар “Тухфайи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ / З. Н. Абдулов // Паёми Донишқадаи забонҳо.-2020. - №3(39). - С.111-117.

[4-М]. Абдулзода, З.Н. Инъикоси лашкаркашии Россия ба аморати Бухоро дар “Тухфайи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ / Н.К. Убайдулло, З.Н. Абдулзода // Муаррих. – 2023. - № 1 (33). – С. 3-10.

[5-М]. Абдулзода, З.Н. Зикри лашкаркашиҳои амир Музаффар ба Бухорои Шарқӣ дар “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ / Н.К. Убайдулло, З.Н. Абдулзода // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2023. - № 1. – С. 34-40.

**Мақолаҳои дар дигар маҷмуаҳои илмӣ, маҷаллаҳо ва
маводи конференсиявӣ ба таърисида:**

[6-М]. Абдулзода, З.Н. Бозтоби авзои сиёсии Хуросону Мовароуннаҳри ибтидои асри XVIII дар “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ / Н.К. Убайдулло, З.Н. Абдулзода // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-солагии Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 15 ноябри соли 2022. – С.319-322.

[7-М]. Абдулзода, З.Н. Зикри салтанати Абулфайзхони Аштархонӣ (1711-1747) дар “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ / З.Н. Абдулзода // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-солагии Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 15 ноябри соли 2022. – С.322-327.